

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

મે : ૨૦૨૧
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૧

પરબ

સંપાદક : ભરત મહેતા
તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ

સ્નેહાદરાંજલિ :

ઈન્દુકુમાર જાની

કનુભાઈ યોગી

ખલીલ ધનતેજવી

ગીતા નાયક

જગદીપ ઉપાધ્યાય

નલિન રાવળ

પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ'

ફિલિપ ક્લાર્ક

બેન્યાઝ ધ્રોલવી

રીષભ મહેતા

વિરંચી ત્રિવેદી

સુધીર દેસાઈ

સુમંત રાવલ

શ્વેતા મહેતા

નસીર ઈસ્માઈલી

ગુણવંત ઉપાધ્યાય

અને

બીજાં અસંખ્ય નાગરિકો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

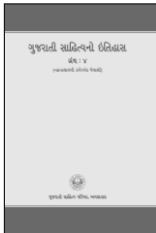
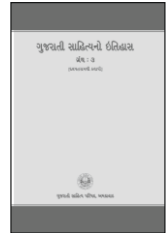
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

मे : 2021

अंक : ११

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

अजयसिंह चौडाण
तंत्री/प्रकाशनमंत्री

संपादक
भरत महेता

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

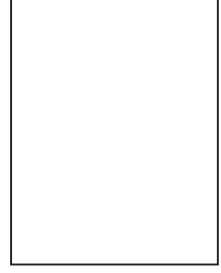
પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માહિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____
અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____
_____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અ નુ ક મ

કવિતા : અભણ હશે ! જિગર જોષી 'પ્રેમ' 7 વૃક્ષ, પ્રભુ પહાડપુરી 7 વર્ષો થયાં, જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ 8 બે કાવ્યો, રામચન્દ્ર પટેલ 8 કો'ક તો બોલે, મહેન્દ્ર જોષી 9 એક લઘુકાવ્ય, ગુરુદેવ પ્રજાપતિ 'ફોરમ' 9 રાખે છે, જયંત ડાંગોદરા 10 આપણો દાવો નથી, નીતિન વડગામા 10

વાર્તા : વિદૂષક આટલું હસે છે કેમ ?, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 11 વસવસો, જગદીપ ઉપાધ્યાય 25

નિબંધ : મુસાફરીનો મુલક, દિક્પાલસિંહ જાડેજા 30 ભૂતનાથનો મેળો, શ્વેતા મહેતા 36

સ્મરણકથા : 'જેનાથી હું સર્જાયો !, નરેશ શુક્લ 40

વ્યાખ્યાન : સાંપ્રત સમયમાં સર્જકધર્મ, શિરીષ પંચાલ 45

કેફિયત : સર્જક તરીકે મારી કેફિયત, સંજય ચૌહાણ 53

શબ્દાંજલિ : ધનતેજવી પણ આપણી વચ્ચે નથી, શકીલ કાદરી 60

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : ધરતીકંપે વેરેલા વિનાશની કૂખે અવતરેલો સંગ્રહ : 'ઘણઘણાટી', ઉત્પલ પટેલ 64 'આગિયાનું અજવાળું' - એક નોખો નરવો અવાજ, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ 69 'મનોરમ્ય' વિશે, દક્ષા વ્યાસ 74 ચિહ્ન : સંવેદનાનો ચેતોવિસ્તાર, ભાવેશ જેઠવા 76 કારણ-નિવારણ દ્વન્દ્વ, ડૉ. રશીદ મીર 79

અને છેલ્લે : ભરત મહેતા 83

પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 87

સાહિત્યવૃત્ત : 89

આ અંકના લેખકો : 90

અભણ હશે! | જિગર જોષી 'પ્રેમ'

વરસો સુધી સ્મરણમાં રહે એવી ક્ષણ હશે,
તારો અભાવ ખીલ્યો હશે ને તું પણ હશે.

સરતી રહે છે રેત હજુ પણ કદી કદી,
લાગે છે કોઈ ભવમાં હથેળીમાં રણ હશે.

'ઊંડાણ ભયજનક છે' લખ્યું હો છતાં પડે,
શું આ બધાં'ય ધોધ હજીપણ અભણ હશે?

સંતાતુ આવે, જિંદગીને લઈ, જતું રહે!
ડર જેવી કોઈ ચીજ શું મૃત્યુને પણ હશે?

સૌથી અલગ ને સૌમાં અલગ એનો રવ હતો,
તારા વિચારને તો અનોખા ચરણ હશે.

વૃક્ષ | પ્રભુ પહાડપુરી

ઊડ્યું હતું આમતો કંકરવથી
કિન્તુ વૃક્ષને થયું
પાંદડાઓનું આમ અચાનક ફરફરવું જ
પક્ષીઓને ઊડવાનું કારણ

અને...

બસ; ત્યારથી-

વૃક્ષ;
બગલાની જેમ ઊંચી ડોકે ઊભું રહે
પવનને પકડવા કાજ.

વર્ષો થયાં | જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ

પત્ર તારો સાંપડે વર્ષો થયાં;
હાથ કાગળને અડે, વર્ષો થયાં.

એક આખા યુગનું એકાંત છે;
આવ, અમને તરફડે વર્ષો થયાં.

યાદ તારી સાચવી છે લોહીમાં;
લોહીને પાનો ચડે વર્ષો થયાં.

દૂર તારાથી થયો, કે ગુમ થયો;
શોધ, કે અમને જડે વર્ષો થયાં.

હુંફ તારી સાચવી એ બંધ છે;
હા, તને આ ઓરડે વર્ષો થયાં.

બે કાવ્યો | રામચન્દ્ર પટેલ

૧

કાલે મળીશ કહી તું ગઈ ક્યાંક.. પછી
આવી નહીં : સતત ફોગટ રાહ દેખવી?
સંકેત સૂચન સહી, નહિ પત્ર-ચિઠ્ઠી.
પાડ્યા અનેક ટહુકા, વળી સાદ દીધા,
ઘૂમ્યો ઘણું. દશ દિશાની મહેક પીધી.
વીંધ્યાં વનો વન પછી મરુ વાટ લીધી...

-આવી ચઢી નદી, હતું જળ સાવ આછું...
એમાં ચરો, રચતું સારસયુગ્મ નૃત્ય
ક્રીડા નિહાળી, અણજાણ સરોવરે ઠર્યો.
હંસી ધરે કમળ દાંડલી હંસકંથને-
યોમાસું ભર્યું ભર્યું કુંજલડી સ્વરો અડ્યા,
કોણે? વિહાર વચમાં મધના ઘડા ઘડ્યા.

થાક્યો છતાં તું ન જડી, અડી જીર્ણ વાવ,
સ્થંભ્યો, જવા ઉપડતાં નહિ શીદ પાવ?

૨

હું રોજ ઉત્તરથી દક્ષિણ માર્ગ કાપું -
વચ્ચે પડેલ અણજાણ પુરાણ વાવ
રોકે; તૂટેલ મુખ-પાઠવ, ઘાટ દેખું...
દીવાલ બે, બીતર ખોળિયું સાવસૂકું.

ત્યાં એક વેળ, શુભ સાંજની મોરટૌકે
ભેટી પડી, ચરણઝાંઝરી સ્પર્શ પાથરી
અંગાંગમાં સરતી... કોક જતી અનામિકા...
દીવો બનીય રળિયામણી ચન્દ્રલેખા!

મારા ઝગે શરદના દિન, ગોખગોખલે
મૂકે ઉજાસ, ચપટી ધરે કંકુચોખા.
ને ઊંચકાતું જળ શીતલ, પદ્મઝરૂખા
ખૂલી જતા ભૂતલના નવ ખંડ ખંડ...

ક્યારેક વાવ મુજ શ્રાવણ કંઠસંપદા,
બાળ્યા કરું કપૂર નાભિમહી કદા કદા.

કો'ક તો બોલે | મહેન્દ્ર જોશી

કો'ક તો બોલે!
અમને લકડખોદની માફક ઝાડવા જાણી આમ કાં ઠોલે?
કો'ક તો બોલે!
સાત જનમનું પીર અમારું વનની વ્હાલી ચૂંદડી લીલી
આવતાં જતાં વળગે છોરું વળગે વેલી ડાળ હઠીલી
ઊતરે ઓળા નાક વિનાનું નજરું નાખી
અંગ આ છોલે
અમને લકડખોદની માફક ઝાડવું જાણી આમ કાં ઠોલે?
કો'ક તો બોલે!
થઈ પરોણા રાતના ધાબે કોઈ પહૂડાં
ફળિયે સોવે
અમને સ્હેજે ભેં નહીં પણ જમડા આવી લોઈ વલોવે
ઝાડવા વ્હેરી હાડકા કરી ટૂક ભરીને ફદિયાં તોલે
અમને લકડખોદની માફક ઝાડવા જાણી આમ કાં ઠોલે?
કો'ક તો બોલે!

એક લઘુકાવ્ય | ગુરુદેવ પ્રજાપતિ 'ફોરમ'

૧

ભેંકાર રાતે
અંધારામાં
ટૂંટિયું વાળી
અંધારું ઘોરે.

રાખે છે | જયંત ડાંગોદરા

એટલે એ ગુમાન રાખે છે,
ઓઢવા આસમાન રાખે છે.

ઠીક છે ઘર ગલી મહોલ્લો તો,
પણ અલગથી સ્મશાન રાખે છે!

પેજ કોરાં કટાક છે તો પણ,
ચોપડીમાં નિશાન રાખે છે.

ખાટલા બહાર જાય ના ખાંસી,
વૃદ્ધ એ ખાસ ધ્યાન રાખે છે.

સાવ રખડેલ છે આ નિષ્કળતા,
ક્યાં હજી એ મકાન રાખે છે!

આપણો દાવો નથી | નીતિન વડગામા

સાવ વૈરાગી થવાનો આપણો દાવો નથી.
પંચધૂણી તાપવાનો આપણો દાવો નથી.

જીવ અટવાતો રહે છે રૂપ, રસ ને ગંધમાં,
સ્વાદ સઘળા ત્યાગવાનો આપણો દાવો નથી.

પાંખ ફફડાવી સતત ઊડ્યા કરું છું આભમાં,
આભ આખું આંબવાનો આપણો દાવો નથી.

એક-બે ડૂબકી લગાવીને થયો છું તરબતર,
છેક તળિયું તાગવાનો આપણો દાવો નથી.

આ અઢી અક્ષર ઉકેલ્યાનો ઘણો આનંદ છે,
ગ્રંથ આખો વાંચવાનો આપણો દાવો નથી.

થાય ઝબકારો અને એકાદ પળ જાગી જતો,
રાત આખી જાગવાનો આપણો દાવો નથી.

જાત થોડી ઝળહળે છે શબ્દના આ બ્રહ્મથી,
જગતને અજવાળવાનો આપણો દાવો નથી.

વિદૂષક આટલું હસે છે કેમ?

પ્રવીણસિંહ યાવડા

કલાઉન. વિદૂષક.

સુસ્મિતા ખેરે એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો.

મારું ધ્યાન દોરતાં અણગમા સાથે બબડ્યાં હતાં — સી ઘેટ કલાઉન!

અંબાજી અને ખેડબ્રહ્મા વચ્ચેના ડુંગરી વિસ્તારમાં વાંકાંચૂકા ઉતાર-ચઢાવવાળા રસ્તે ડ્રાઈવર નિરાંતે ગાડી હંકારી રહ્યો હતો. પ્રવાસની એ જ ગતિ ચાલુ રહી હોત, અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ ગતિરોધ ન આવ્યો હોત અને ફરજિયાત રોકાણ ન કરવું પડ્યું હોત તો જે બન્યું તે ન બન્યું હોત.

પંરતુ એક નાની નદીના પુલ આગળ અંતરાળ આવ્યો : ઘેટાંનો અવિરત પ્રવાહ! પ્રવાસમાં આ પ્રકારનો વિક્ષેપ આવે તે સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈને પણ આવકારદાયક લાગવું જોઈએ, વિક્ષેપ શબ્દ જ આવા સંદર્ભમાં યોગ્ય નથી -

પરતું, તે જ ક્ષણે બીજું કંઈક બન્યું.

રસ્તાની જમણી બાજુથી વહી આવતાં ઘેટાં એ તો ચિત્રનો અડધો જ ભાગ હતો : બાકીનો અડધો, પૂરક, જેના સિવાય ચિત્ર ચિત્ર જ ન બન્યું હોત. તે, અચાનક ડાબી બાજુનાં કોતરોમાંથી ભેખડો ચડીને પ્રગટ થયો. ઝાંખરાં જેવા વાળ, આઠદસ દિવસની કાબરચીતરી દાઢી, લાલઘૂમ આંખો. આવીને થોડે દૂર, અમારી સામે જોતો ઊભો રહી ગયો. ઊભો રહ્યો એમ પણ ન કહી શકાય : ડોલતો હતો, લથડતો હતો.

પાછલી સીટ પર હું ડાબી બાજુ બેઠો હતો; સ્મિતા ખેર જમણી બાજુ. ગુલાબી કોમળ હાથરૂમાલ નાક આડે ધરતાં દબ્યા અવાજે બોલ્યાં — લૂક! લૂક!

હા, હું એને જ જોઈ રહ્યો હતો.

*

જીવનચરિત્ર નથી; વ્યક્તિચિત્ર પણ નથી. થોડી, છૂટક રેખાઓ અને તે ઝાંખી. બે-પાંચ દૃશ્યો, કોઈકોઈ પ્રસંગો, સંબંધ, જે ગણાય તે, નાનપણનો અને ટૂંકો. તે પછી બે-ત્રણવાર વિવિધ પરિસ્થિતિ વચ્ચે મળવાનું થયું તે. આટલી સામગ્રીના આધારે કંઈ વ્યક્તિનું સર્વગ્રાહી ચિત્ર દોરી શકાય નહીં.

હું એને કેટલું જાણવા-ઓળખવાનો દાવો કરી શકું? વચ્ચે, વર્ષોનાં વર્ષો એવા ગાળા આવ્યા જે દરમિયાન એ ક્યાં હતો અને શું કરતો હતો તે વિશે હું આજે પણ કંઈ જાણતો નથી. ક્યારેક કોઈની વાતોમાં અછડતા ઉલ્લેખ કાને પડે, મોટેભાગે ઉપહાસભર્યા,

તુચ્છકારયુક્ત. આ રીતે બારોબાર કોઈ વ્યક્તિનું મૂલ્યાંકન થાય, ગંદી ભાષા અને વિકૃત મુખભાવો સાથે, તેને આધારે તો ખાલી ભાગોને પૂરી શકાતા નથી.

અવકાશ, ગાબડાં — જેવાં છે તેવાં જ રહેવા દેવાં પડશે.

વર્ષોથી પિથુને યાદ કર્યો નથી — કે યાદ આવ્યો નથી — તે માટે હું મારી જાતને દોષ દઈ શકું નહીં. અમારા ગામમાં એનું મોસાળ. એના બાપુ ભારતસિંહને વિસનગર પોલીસખાતામાં નોકરી હતી. રહેવાનું સ્ટેશન ટાવર પાસે પોલીસલાઈનમાં. મોસાળ ઢૂંકું. શનિવારે સ્કૂલ છૂટી નથી અને દોડીને ટ્રેન પકડી નથી. દિવાળી અને ઉનાળાનાં વેકેશનમાં પણ મોસાળ જ; વતનનું ગામ તો થોડા દા'ડા નાછૂટકે.

આમ, બાળપણમાં પણ અમારે કાયમી સહવાસ હતો નહીં. હું સ્થાયી, એ મુલાકાતી. મારા ખાસ મિત્રો તો બીજા હતા. 'મિત્રવર્તુળ' એવો ઘસાઈ ગયેલો પરંતુ આ સંદર્ભમાં બંધબેસતો શબ્દ વાપરીને કહી શકાય કે એની અવરજવર વર્તુળની સરહદ પર હતી. થોડો અંદર, બાકીનો ભાગ બહાર.

હા, કોઈવાર બધા કોઠા ભેદી છેક કેન્દ્રમાં આવીને ટપલી મારી જાય; પણ એ તો રમતવીરનો વિશેષાધિકાર હતો.

એની દુનિયા જુદી, મારી જુદી. અમે એક રસ્તા પર સાથે ચાલ્યા નથી. એને માટે ધોરી માર્ગ તો શું, પ્રમાણમાં થોડો સીધો અને સરળ એવો કાયો રસ્તો પણ નહોતો. વગડો, ઝાડી-ઝાંખરાં, ખીણો, ટેકરીઓ.

ભેખડો, કોતરો.

*

રાત પડી છે, હું વાળું કરવા બેઠો છું, ત્યાં મારું ધ્યાન જાય છે અને ખડકી બહાર જાળી પાસે એક કૌતુક જોવા મળે છે ! ઝાંખા અજવાળામાં એક પડછાયો નૃત્ય જેવું કંઈક કરી રહ્યો છે. વીજળીની જેમ ચમકારો કરી ક્ષણમાં ભીંત આડે સંતાઈ જાય છે. વૈવિધ્ય અપાર છે. ક્યારેક, ઘડ સંતાડી રાખી માત્ર છૂટું મસ્તક બતાવે છે. ક્યારેક તો એટલું પણ નહીં; જમણો હાથ દેખાયો ન દેખાયો અને અલોપ.

અન્ય કોઈને ગૂઢ અને ભેદી લાગે તેવી એ મુદ્રાનો અર્થ મારે માટે સાવ સરળ છે.

બાનું ધ્યાન જતાં પૂછે છે, 'કોણ એ ?'

હું મારી શૈલીએ — એક કોળિયો બત્રીસ વાર ચાવવો — આરોગવાનું ચાલુ રાખતાં નિર્લેપભાવે કહું છું, 'એ તો પિથુ આવ્યો લાગે છે.'

નૃત્યમાં શુદ્ધ કલા નથી તે સાચું; સાથેસાથે તે કેવળ મનોરંજન માટે પણ નથી. એક ટૂંકો અને સાદો સંદેશો ભાવક સુધી પહોંચાડવાનો એનો પ્રયત્ન છે : શું ઊંધું ઘાલીને ગળચે છે ભચડભચડ ! ઝટ બહાર આવ !

એ અધીરાઈ કથાકારની હતી. સાંભળવાની ગરજ સામાન્ય રીતે શ્રોતાને હોય, પણ અમારા કિસ્સામાં ઊલટું હતું. ચળું કરીને જેવો મોં લૂછતોલૂછતો બહાર નીકળું એવો

જ મને હાથ ઝાલીને ખેંચી લે અને તે જ ક્ષણે શરૂ કરી દે — સાલો માસ્ટર ભગવાન !
અથવા, દેવલો !

અથવા, કિશોરિયો !

જોકે — એને સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય માનવું ? — અમુક નામોને એ રીતે પ્રેમભક્તિના આવેશમાં વિકૃત બનાવવામાં આવતાં નહીં.

ગાલમાં બે બાજુ સાકરના ગાંગડા મુક્યા હોય એમ — મધુબાલા ! મીનાકુમારી !
વૈજયંતિમાલા !

વિસનગરની એની દુનિયામાં એક સિનેમાહાઉસ હતું. બહારથી નિસ્તેજ, રંગવિહીન લાગતું ખખડખજ તોલિંગ માળખું — અસલ તો કશાકની ફેક્ટરી કે ગોડાઉન હશે — પરંતુ એની ભીતર જાદૂઈ સૃષ્ટિ હતી, કલાસરૂમની પાછલી બારીએથી સરકી બે-ત્રણ સમાનધર્મી સહાધ્યાયીઓ સાથે બપોરના શોમાં — ટિકિટ પાંચ આના — પિક્ચરજોયું હોય, હંટરવાલી મુસાફિરખાના સુવર્ણસુંદરી, એની સ્ટોરી ટાઢી પડી જાય તે પહેલાં મને પીરસી દેવાની ઉતાવળ હોય તેથી, સાંજની તારંગા લોકલમાં ઊતરી, મામા-મામીને મોઢું બતાવ્યું — ન બતાવ્યું અને દોડતો મારે ઘેર.

હું કહું, ‘ક્યાંક જઈને બેસીએ.’

બજારમાં કોઈ દુકાનનો ઓટલો : હું બેસું, એ સામે ઊભો રહે. ઉત્તેજના એવી કે પગ જમીન પર ટકે નહીં. ઉનાળાની બપોરે ઊનીઊની રેતીમાં ઉઘાડા પગે શેકાતો હોય એમ એક પગ મેલ્યો — ન મેલ્યો અને બીજો ઊપાડે. સિસકારા કરે. કથારસમાં સ્વયં એટલો રમમાણ કે આજુબાજુનું ભાન નહીં. અડધા વાક્યે હસવાનું શરૂ થાય તે અટકે નહીં.

આટલાં વર્ષ પછી એની ટીકા કરવાનો મારો હેતુ નથી; એ મને કંઈક આપવા આવ્યો હતો, લેવા માટે નહીં. છતાં મારે, પૂરા સંકોચ સાથે, કહેવું પડશે કે કથાકાર તરીકેની એની મર્યાદાઓ અવગણી શકાય તેવી નહોતી. મારી આજુબાજુ ગડબડગોટાળાનાં ગૂંચળાં રચાયે જ જાય. ધુમ્મસ મને ઘેરી લે. ‘પેલો’ એટલે કોણ ? ‘પેલા’ તે કઈ, અગાઉના દૃશ્યમાં આંસુ સારતી હતી તે, હુપાહુપ નૃત્ય કરતા હતા તે, કે પછી ત્રીજી કોઈ ?

ડાયલોગ પોલીસલાઈનની હિન્દીમાં. ઐસે નહીં માનેગા. થાંભલે સે બાંધો ઓર પચાસ સાટકે મારો !

ટાંટિયે તોડ ડાલો !

શ્રોતા રસતરબોળ થઈ રહ્યો હતો તે વિશે એને શંકા ન જ હોય.

*

મહેલ્લાની વચ્ચોવચ અમારું ત્રણ માળનું ખડકીબંધ મકાન. વચ્ચે ઠીકઠીક મોટો ચોક. પિતાજીને સરકારી નોકરી. એ જમાનાના અમલદારોને શોભે એવું ગાંભીર્ય, ઓછાબોલાપણું. મોટાભાઈ પૂના કોલેજમાં ભણે, મારે માટે મેડી પર જુદો અભ્યાસખંડ. કોઈ બપોરે પિથુ સંકોચાતો આવે. એનો ક્ષોભ અકારણ હતો ! ગામનો ભાણેજ; બા તેમ

બહેન તરફથી એને ઉખ્ખાભર્યો આવકાર મળે.

પધારો, ભાણાભાઈ !

મોટી મેડીનું એકાંત : વાતો કરવી હોય તે. તે માટે પૂરતી મોકળાશ, પરંતુ કથાકારની વાચાળતા સાથે છોડી ગઈ હોય એ મૂંગો બેસી રહે. જોયા કરે. એક ખૂણામાં મારો પલંગ. બારી પાસે ટેબલપુરશી. ટેબલ પર સફાઈબંધ ગોઠવેલાં પુસ્તકો, નોટબુકો, કોરા કાગળની થપ્પી, શાહીનો ખરિયો.

કબાટોમાં તેમ અભરાઈ પર હારબંધ પુસ્તકો.

ટેબલ પાસે જાય, જુએ, પણ એકાદ પુસ્તક ઉઘાડીને જોવાનું તો દૂર રહ્યું, હાથ પણ અડાડે નહીં. લાયકાતનો મુદ્દો નડતો હશે.

એકાદ-બેવાર મસ્તક ધુણાવતાં બબડ્યો હતો, ‘ક્યાં તું અને ક્યાં હું !’

‘એવું નહીં વિચારવું જોઈએ, પિથુ -’

‘તું આટલો બ્રાઈટ, જોરદાર રીડિંગ -’

આવી રીતે ભેદ પાડવામાં આવે, પોતાની ન્યૂનતાની ખુલ્લી ચર્ચા કરવામાં આવે, તેથી મને શરમ આવતી. શહેરનું જીવન, પોલીસલાઈનના રખડેલ છોકરાઓની સોબત, ઘેર કે મોસાળમાં કોઈ પૂછનાર નહીં. છઠ્ઠીમાં અને પછી આઠમીમાં નાપાસ થયો હતો. પોતાની નિયતિ એણે સ્વીકારી લીધી હતી.

આશ્વાસનના, પ્રોત્સાહનના ઠાલા શબ્દો બોલવાનું મને સૂઝતું નહીં.

મારાથી ત્રણેક ઈંચ ઊંચો. ત્વચા લાલ, ગાલ પર વચ્ચેવચ્ચે ગુલાબી ઝાંચ. ભુજાના સ્નાયુઓ લોખંડી, બેસે, ઊભો રહે ટટાર. એની ચાલમાં ઉછાળ હતો, સ્વાભાવિક છટા હતી.

હું એના સામે જોઈ રહું. મને પણ વિચાર આવે — ક્યાં તું અને ક્યાં હું !

સિગારેટની ફૂંક મારવાનું એણે શીખવ્યું.

એ તો એક શ્વાસે આખો ગ્લાસ ગટગટાવી જાય : મહુડાની પહેલી ઘૂંટડી એણે ચખાડી. પિતાજીનું ધર્મમય જીવન, ઊંચા આદર્શો, કુટુંબની કડક શિસ્ત — લગભગ અશક્ય હતું, છતાં ક્યારેક તારની વાડમાં છીંડું શોધીને હું એની પાસે પહોંચી જતો — અને વૈકલ્પિક જીવનની આછી ઝાંખી મોકળાશનો અનુભવ કરાવતી.

ગામની બહાર, તળાવની પેલી બાજુ, સાંઈનો તકિયો. એક અંધારી રાતે — પિતાજી બહારગામ ગયા હશે; એ સિવાય આવું સાહસ શક્ય ન બને — મને પરાણે લઈ ગયો. એકવાર જો તો ખરો !

ભજનની ઝૂંપડીમાં વચ્ચોવચ ધોળાં દાઢીમૂછવાળો ફકીર ઊંધા પગ નાખીને બેઠેલો. લાલલાલ આંખો થોડી ઊઘડે અને બંધ થઈ જાય. ભીંતને અડીને અડધા અંધારામાં, આઠદસ આકારો, જે ધીમેધીમે, આંખો ટેવાઈ તે પછી ઓળખાયા. મારા જ ગામના જુવાનિયા, કેટલાક મારા સહાધ્યાયીઓ. છતાં, હંમેશાં જેમને જોતો તે જાણે આ નહીં. તંબુરો અને મંજરાના તાલમાં ડોલતા એ સૌ મને તે રાતે કોઈ જુદી નગરીના નાગરિકો લાગ્યા.

એ...જી... વા'લા ! પઢો રે... પોપટ
રાજા રામના
કે તમને સિતાજી પઢાવે !

ધુમાડો ઓઢીને ફરતીફરતી ચલમ અમારી પાસે આવી અને પિથુએ ત્રણ-ચાર લાંબા, નાભિના દ્વાર પર ટકોરા મારે એવા કશ ખેંચી, ઘેરો આધ્યાત્મિક ધુમાડો છોડતાં મારા હાથમાં પકડાવી.

વધારે નહીં, એક ફૂંક.

પ્રસાદી.

ચાખવી પડે.

પિથુના સંગમાં મને ક્યારેય ઘરના સંસ્કાર આડે આવ્યા નહીં, કોઈ નિષેધ નડ્યા નહીં. મહુડો, ગાંજો — એનો હાથ પાછો ઠેલ્યો નહીં. ભલે એક-બેવાર, પણ એણે આપી તે પ્રસાદી ચાખી ખરી. ફાવે નહીં. સદે નહીં, શરીર હા-ના કરતું રહે, પરંતુ મનહૃદયના તંત્રનાં બારણાં ઊઘાડાં.

ના, દોસ્ત. તું ખોટા ખ્યાલો બાંધી બેઠો છે. તારી અને મારી દુનિયા જુદી નથી.

*

એક પ્રણયકથા હતી.

કૈલાસબા ગામકૂવે પાણી ભરવા ગયાં હતાં. માટલી અને ઘડો છલોછલ ભર્યા અને મુંઝાતાં ઊભાં રહ્યાં. એકાકી અસહાય કન્યા. આજુબાજુ કોઈ દેખાય નહીં. એવા ખરાખરીના ટાણે, કોણજાણે કઈ દિશામાંથી એક ફાંકડો જુવાન મારતે ઘોડે આવ્યો અને છલાંગ મારીને -

જોકે મને આ કથાનાં મૂળ લોકસાહિત્યમાં દેખાય છે.

કોઈ કોઈ રસિયા, આ સંદર્ભ યાદ કરી, દાઢમાંથી ગાતા :

હાં હાં રે ! ઘડુલિયો

ચડાવ રે, ગિરધારી !

ઘેર વાટચું જુએ છે માત મોરી

કે બેડલું ચડાવ રે, ગિરધારી !

બીજી આવૃત્તિ, જેને વ્યાપક સમર્થન મળ્યું હતું, તે આ પ્રમાણે હતી :

ગામમાં જાન આવી. એક ફૂટડો જુવાન તે અણવર અને કૈલાસબા કન્યાનાં સખી. તે જમાનામાં લગ્નનું સ્વરૂપ લગભગ ધિંગાણા જેવું. ચડસાચડસી, હોંસાતોંસી. એમાં પેલા જુવાનથી કંઈક બોલાઈ ગયું હશે. આ બાજુ અમારાં કૈલાસબા તો રૂપનો તેમ વફનો પણ કટકો. થોડી ક્ષણોમાં શું બન્યું, કોણે શું કહ્યું અને ઢોલશરણાઈના સૂરિલા ઘોંઘાટમાં સાંભળનારે શું સાંભળ્યું, પરંતુ દંતકથા કહે છે કે પ્રસંગ તો પાર પડ્યો, ડંકો વાગ્યો ને લશ્કર ઊપડ્યું, પણ માનીનીનો અશ્વપ્રવાહ બંધ થાય નહીં.

બે ભાભીઓ, બે બાજુએ બેસી માથેવાંસે હાથ ફેરવે. એવાં તે કેવાં નણદીબાનાં

દલડાં દુભાણાં કે આંખોમાં આંસુ આવિયા ? નહીં આહાર નહીં નિદ્રા -

તે પછીનો ઘટનાક્રમ ગુંચવડાભર્યો છે - ભાઈઓ દ્વારા છબોછબ તલવારો ખેંચાવી, ઘોડાઓ દ્વારા હણહણાટી થવી - પરંતુ અંતે ઘેડિયાઓના ડહાપણે એવો રસ્તો કાઢ્યો કે આ પ્રકારના યુદ્ધમાં શત્રુને પરાસ્ત કરવાનો એક જ કીમિયો હોય -

ઘોડેસવારો ઊપડ્યો, શસ્ત્રો નહીં, રૂપિયો તથા નાળિયેર લઈને.

ગામના ઈતિહાસનું પ્રથમ અને એકમાત્ર પ્રેમલગ્ન.

*

ભાણાભાઈની મુક્ત આવનજાવન ચાલ્યા કરે, પરંતુ જમાઈરાજ ભારતસિંહ મોંઘા. કેવાંકેવાં ઈજનો, કેટકેટલા આગ્રહો પછી બાર મહિને એકાદવાર પધારે. પોલીસનો યુનિકોર્મ નહીં : સફેદ આખી બાંયનું શર્ટ, ચકચકતા બૂટ; જોડે પેન્ટ કોઈવાર ખાખી હોઈ શકે ! હાથમાં પોલીસના દંડાની જગ્યાએ પાતળા ચામડાથી મઢેલું નેતરનું હંટર, જે ક્યારેક હવામાં ચમકારો કરી લે. ટ્રેનમાંથી ઊતરી બજાર સોંસરા નીકળે તે અડધું ગામ જોઈ રહે. લાલ ત્વચા - જે પુત્રને વારસામાં મળી હતી - ઊંચી પાતળી કાયા, વળ ચડાવેલી ભૂખરી મૂછ, લીલી ઝાંચવાળી આંખો. ચાલમાં પોલીસની અકડાઈ નહીં, રોક નહીં. હા, જન્મજાત આત્મગૌરવ હોય, શાલીનતાના ભાગતરીકે, તે ગમેતેટલી વિનમ્રતા દાખવવામાં આવે તો પણ ઓછું જ હુપ્ત થાય ?

મહેલ્લામાં પગ મૂકે અને બે બાજુનાં ઘરોમાંથી 'પધારો, પધારો !' એવા સ્વરો ઊઠે. પોતે દરેકની પાસે ઊભા રહે, હાથ જોડી નમન કરી સમાચાર પૂછે : આપ ખેરિયતમાં છો ને ?

ઉતારાની મેડી પર ચડી જાય તે પછી બારીમાં પણ દેખાય નહીં. મહેલ્લાના વડીલો મળવા જાય. સાળાઓ, એક મોટા એક નાના, તહેનાતમાં ખડેપગે ઊભા રહે.

મિત્રના પિતાનું આ સ્વરૂપ મેં જોયું હતું.

ઉત્તરાર્ધ ખૂબ ઝડપથી આવ્યો; તેનો પણ હું સાક્ષી હતો.

નરબંકો ભારતસિંહ અને તેજલાં અમારાં કૈલાસબા બુઆ: પ્રથમ કોને થયો, કોનો ચેપ કોને લાગ્યો, હકીકત જે હોય તે - એ જમાનામાં ક્ષયરોગની કોઈ અક્સીર દવા નહોતી - થોડા જ વખતમાં બન્ને હાડપિંજર બની ગયાં.

પીળી ત્વચા, ગાલનાં ઊપસેલાં હાડકાં, છતાં મને એવું કેમ લાગ્યું હશે કે બુઆનું રૂપ અંત સુધી એવું ન એવું રહ્યું ? અમુક અંશે મુક્ત હશે, અવિનાશી હશે ? પોલીસઅધિકારીની વાત કરીએ તો, ચાલતાં ક્યારેક લથડિયું આવી જાય, પરંતુ બીજી ક્ષણે જાતને સંભાળી લે. કુલીનતા, આભિજાત્યને તો ક્ષય લાગતો નથી. જી, હાજી. બાસાહેબ, બાપુસાહેબ ! આપ કુશળ છોને ?

આટલા શબ્દો મોં સહેજ બાજુએ ફેરવી, હોઠ આડે હાથરૂમાલ રાખીને.

આંખોની ચમક ન રહી, ગાલે ખાડા પડ્યા, છતાં ચહેરા પરનું સ્મિત, ખાસ કરીને અમારા જેવા કિશોરો તથા બાળકો માટે, વિલાયું નહીં.

માણસો નિષ્ઠુર હોય છે, સાવ લાગણીશૂન્ય હોય છે, એમ કહેવાનો મારો ઈરાદો નથી. એવું ન હોય, ન હોવું જોઈએ, પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિ કે સંજોગોમાં, જોનાર કે સાંભળનાર દ્વારા, અમુક પ્રકારનું વર્તન આપોઆપ થઈ જતું હશે. હું અહીં હાસ્યરસની, રમૂજવૃત્તિની વિકૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું. એમ જ હશે, નહીં તો એક ઉમદા, સૌજન્યશીલ યુવાનને બોલતાંબોલતાં હાંફ ચડે, ઉધરસ આવે, ગરદનની નસો ફૂલી જાય, તે જોઈને કોઈકોઈના હોટના ખૂણે હાસ્ય આવી જતું તે ન આવવું જોઈએ.

કાચી ઉંમરની મારી આ સમજ હતી.

ફરકી જતા એ હાસ્યને માત્ર સામે દેખાતા દૃશ્ય સાથે જ સંબંધ નહીં હોય; વિસંગતી હતી. મોટા ઉપાડે શરૂ થયેલી પ્રેમકથા આટલી ઝડપથી આટોપાઈ જાય અને તે આ રીતે -

ભવ્ય પ્રારંભ, વિકૃત અંત.

મધ્યનો લોપ.

હા, મધ્યમાં લટકતો હતો એક અનાથ છોકરો.

*

‘અનાથ’ શબ્દનો પ્રયોગ મારાથી થઈ ગયો, પણ એના અર્થને ખાસ્સો મઠારવો પડશે. માતાપિતા નહોતાં રહ્યાં તે સાચું, પણ પિથુ એકલો નહોતો, નિરાધાર નહોતો. મામાનું ઘર જ નહીં, આખી શેરી એની હતી, આખું ગામ એનું હતું. અમારા બધાની સાથે સહજ રીતે મોટો થઈ ગયો હોત, રમતાંરમતાં -

પરંતુ તે તબક્કે અણધાર્યા એક હાસ્યરસિક પાત્રનો પ્રવેશ થયો. એક બપોરે અડવડિયાં ખાતું એક હાડપિંજર આવ્યું. તૂટી ગયેલી દાંડીવાળાં ચશમાં, ખાખી કોટ, ખાખી બગલથેલો, માથા કરતાં મોટો સાફો તે પણ ખાખી, હાથમાં તલવાર.

‘કંઠે ગયું મારું પહુડું?’

આખી શેરીમાં હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. હે અંધેરશંગ આયા, અંધેરશંગ આયા !

એ હતા ઈન્દ્રસિંહ, પિથુના દાદા. બ્યાસી-પંચ્યાસીના વિધુર, મેઘરજ પાસેના એમના ગામની જર્જરિત કિલ્લા જેવી પુરાણી કોઠીમાં દસકાઓથી ભૂતની જેમ ભટકતા. તેઓ કાળના અનેક પડ ભેદીને, પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા હાજર થયા હતા.

કોઈ નાના સ્ટેટની મિલિટરીમાં હશે ચાલીસેક વર્ષ પહેલાં, એનો ખાખી રંગ પકડી રાખ્યો હતો. કોઈને ન સમજાય એવાં અગમનિગમનાં ભેદી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. ગુજરાતી - મારવાડીનું મિશ્રણ કરી તેની ઉપર થોડું અંગ્રેજી છાંટતા.

‘ઈંધર આ છોરા ! કમ હિઅર !’

‘અંધેરાશંગ’ એવું ઉપનામ કમાયા હતા.

કોઈનું માન્યું નહીં; પૌત્રને ધરાર લઈ ગયા.

કુલગૌરવનો ખ્યાલ હોય તો તે સાવ ખોટો એમ પણ કોણ કહી શકે ? પોતાની હયાતીમાં છોકરો મોસાળમાં રહે ? ના. એનું મૂળ : બાપદાદાની ભૂમિ, એના ડુંગરો,

એની નદી.

પ્રાગૈતિહાસિક દાદા અને નાના શહેરમાં ઉછરેલો પૌત્ર : તાલમેલ વગરની જોડી. કલ્પના કરી શકાય કે વૃદ્ધની નસોમાં નવા પ્રાણ પુરાયા હશે. ભેંકાર હવેલીની ભીંતોમાં ચૈતન્ય આવ્યું હશે.

ઊડતાંઊડતાં કેટલાંક ચિત્રો અમારા સુધી આવતાં.

ગામના સ્કૂલના ચોપડે નામ નોંધાવ્યું હશે અને ક્યારેક હાજરી પુરાતી હશે, પરંતુ એના અભ્યાસક્રમનાં મૂળભૂત તત્ત્વો આ પ્રમાણે હતાં : વહેલી સવારે, બંદૂક સાથે, દાદા-પૌત્રની જોડીએ ડુંગરોમાં જવું, સસલાં અને તેતરનો શિકાર કરવો. કિનારે બેઠેલા વૃદ્ધના માર્ગદર્શન નીચે છોકરાએ ઊંચી ભેખડ પરથી નદીમાં ભૂસકા મારવા. માછલી દેખાય તો ઝડપી લેવી.

ઘરના વિશિષ્ટ ગ્રંથાગારનો પણ ઉપયોગ થતો. સોનું બનાવવાના નુસખા. પરકાયાપ્રવેશ.

મને પિથુની ઈર્ષ્યા આવતી.

*

સવારની તારંગા લોકલમાં કાળુપુર સ્ટેશને ઊતર્યો ત્યારે ગેટની બહાર પિથુ રાહ જોઈને ઊભો હતો. મારા હાથમાંથી થેલી લઈ લીધી. ખાસ પત્ર લખીને મને અમદાવાદ તેડાવ્યો હતો. પોતાને મ્યુનિસિપલ બસ સર્વિસમાં કંડક્ટર તરીકેની નોકરી મળી હતી તે ગૌણ સમાચાર અડધા વાક્યમાં પતાવી, હું ગ્રેજ્યુએટ થયો – બી.એ. (ઈંગ્લિશ) ! તેનો હરખ ઝીણા મરોડદાર અક્ષરે પોસ્ટકાર્ડના ખૂણેખૂણે ભર્યો હતો.

સ્ટેશનની બહાર એક સાંકડી હોટલમાં લઈ ગયો. અહીંની લક્ષ્મી પ્રખ્યાત છે. લક્ષ્મી ઉપર, બહાર નીકળીને, સિગારેટ. બે-ત્રણ કશ ખેંચી મારી સામે ધરે; હું સહેજ હોઠે અડાડી પાછી આપું. કહી શકું નહીં કે ભાઈ મને આનો અભ્યાસ નથી રહ્યો. એને સંતોષ હતો : કંડક્ટરનો ટેમ્પરરી બિલ્લો મળ્યો હતો. તેમની વ્યાવસાયિક ભાષામાં ‘બદલી ભરવાની.’ રોજ સવારે સાહેબ સમક્ષ હાજર થવું. કોઈ કંડક્ટર ગેરહાજર હોય તો તેની અવેજીમાં દિવસ ભરવા મળે. મહિને પંદર-વીસ દિવસ આ રીતે કામ મળી જાય. ન મળે તો ઘેર પાછા જવાનું કે આમતેમ ભટકવાનું નહીં. એક મિત્રના લોખંડના કારખાનામાં મજૂરીએ જતો. લેથ પર કામ કરવાનું. આવક-ખર્ચનો હિસાબ પણ મને સમજાવ્યો. આટલું ઓરડીનું ભાડું, આટલું રસોડાનું ખર્ચ.

આ બધું ટેમ્પરરી હતું. સાહેબોની કૃપા હતી. એકાદ વર્ષમાં કાયમી થઈ જવાય પછી તો -

મારી વાત છોડ; તારી વાત કર.

બી.એ. (ઈંગ્લિશ) કોને કહેવાય !

આગળ જતાં તું તો ડીએસપી થવાનો, કલેક્ટર થવાનો.

મારી ગતિ સીધી લીટીમાં થવાની હતી, ઊંચે ને ઊંચે, એવું એણે મારી મેડીમાં

પુસ્તકોનાં કબાટોની વચ્ચે બેસીને નક્કી કરી દીધું હતું.

એક ઓરડી અને આગળ નાની પરસાળ એવું એનું ઘર સૈજપુર — બોધામાં હતું. બે ઘટકવાળુંએ કૌતુકભર્યું નામ મેં પહેલીવાર સાંભળ્યું. ચાલીનું નામ, જે આજે યાદ નથી, ઓછું વિસ્મયકારક નહોતું. બાલિકા વધૂ — આ રમૂજ નથી; માંડ પંદરનાં હશે. મને જોઈને અડધાંઅડધાં થઈ ગયાં. જોકે, મને તો એમના અસ્તિત્વની જાણ જ પહેલીવાર થઈ. પોતે અજરાઅમર હોવા છતાં દાદાજીએ, એસ.એસ.સી.માં નાપાસ થયો તે જ મુહૂર્તે પૌત્રને ઘોડે ચડાવ્યો હતો. બેટે, કલ કિસને દેખા હૈ ?

મારે તો બસ, જોવા-સાંભળવાનું હતું.

ઓરડી સાંકડી. એમાં વળી લાડી છાતી સુધી ધૂમટો તાણીને ફૂદડી ફર્યા કરે.

એ ધૂમટાની શી વાત કરવી ! અમે જમવા બેઠા ત્યારે અડધે એટલે કે નાક પાસે અને જમીને ઊઠવા તે પહેલાં પીછેહઠ કરી કપાળે પહોંચી ગયો હતો.

*

‘પૃથ્વીસિંહ મેડાવત.’

નદી, નદી નહીં ઝરણું, લુપ્ત થઈ જાય છે અને લાંબા કોરા પટ પછી અણધાર્યું વળી ક્યાંક ફૂટી નીકળે છે. જ્યાં જ્યાં પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યાં ખાબોચિયું ભરાય છે, નાની તલાવડી રચાય છે, કિનારે ઘાસના થોડા અંકુર પાંપણો ઊંચી કરે છે.

રેલો સહેજ આગળ ચાલે છે અને વળી —

પટાવાળો ટેબલ પર મુલાકાતીની ચિઠ્ઠી મૂકી ગયો. તેની ઉપર સહેજ નજર નાખી મેં સામે પડેલી ફાઈલ ઊઘાડી, ત્યાં તો એક ઝબકારે એ ભવ્ય નામનો તળપદો અનુવાદ થઈ ગયો — પિથુ !

ઝપાટાબંધ ઊભો થઈને બહાર ગયો અને હાથ પકડીને એને લઈ આવ્યો.

થોડીવાર અમે, મોટો ગમ્મતભર્યો તાલ રચાયો હોય, બંનેએ મળીને મૌલિક, પ્રેક્ટિકલ જોક કરી હો, એમ એકબીજાની સામે જોઈ હસતા રહ્યા.

પહેલો પ્રશ્ન : ‘બીડી પીવાય ?’

ઉત્તર : ‘તમારે માટે કોઈ નિયમ નથી, પૃથ્વીસિંહ; સિલગબાઓ !’

શબ્દ હોટેથી નીકળ્યો તે સાથે મારા મસ્તિષ્કમાં અનેક વિસ્ફોટ થયા. હિન્દી અને ગુજરાતી — હિન્દી ચોખ્ખું નહીં, ગુજરાતી અશુદ્ધ — મસળીને બનાવેલો શબ્દ માત્ર બે કિશોરોના શબ્દકોશમાં જ હતો. સળગાવો નહીં, સિલગબાઓ !

તે આટલાં વર્ષે કંઈ કેટલાય કોઠા તોડીને નીકળ્યો હતો.

સિલગબાઓ !

શબ્દો, ગમે તેટલા જાદુભર્યા શબ્દો પણ, આખાને આખા ભૂતકાળને અખંડ સ્વરૂપે પાછો લાવી શકતા નથી. એક લહેર ઊઠી, પસાર થઈ ગઈ.

બે કશ ખેંચી મારી સામે ધરવાનો વિવેક કર્યો નહીં.

સૈજપુર-બોધાની ચાલીમાં પરોણાગત માણી તેનાં પાકાં તેર વર્ષ પછીની આ પરબ ❖ મે, 2021

મુલાકાત હતી. હું નવી જગ્યાએ હાજર થયો તેના સમાચાર ક્યાંકથી મળ્યાં હશે તેથી હરખભેર આવી ગયો હતો. બધે નજર ફેરવતો હતો. મલકાતો હતો. ત્રણ માળની ભવ્ય ઓફિસ અને પોતાનો બાળસખા મોટો સાહેબ.

‘હું કે’તો ‘તો એ સાચું પડ્યું ને?’

‘તમે તો ઘણું કે’તા ’તા, પૃથ્વીસિંહ.’

‘કે’તો ‘તો કે તમે ખૂબ આગળ નીકળી જશો.’

‘એવું છે ? આગળ નીકળી ગયો છું?’

માથે અડધી ટાલ. શરીર થોડું સુકાયું હતું. ચહેરાની લાલાશ રહી નહોતી.

ભ્રમણાપર્વ ચાલતું હતું એમાં, કોઈ આયોજન વગર, દૂરના અજાણ્યા શહેરમાં, અમારું પુનર્મિલન કેવી રીતે શક્ય બન્યું તે એણે મને સરળ ભાષામાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. ત્રણ-ચાર વર્ષ ખેંચ્યું પણ અમદાવાદની કંડક્ટરી કાયમી થઈ શકી નહીં. કોઈ સગાની ભલામણથી વળી અહીંની સહકારી ડેરીમાં નોકરી મળી ગઈ હતી. હોદ્દો... લેબરર. ફરજ... દૂધનાં કેન ઉપાડવાનાં.

સંતોષ હતો. પગાર એના ધોરણ પ્રમાણે સારો. બે બાળકો : દસ વર્ષની બેબી અને સાત વર્ષનો બાબો. ભાડાનું ઘર, પણ મોકળાશવાળું. બાયરૂમ, રસોડું બધી સગવડ. અને પડોશ ખૂબ સારો.

અચાનક ઊભો થઈ ગયો, ‘હું જાઉં -’

‘અરે પણ -’

‘તમારે ઘણું કામ છે.’

વચ્ચે બે-ત્રણવાર હેડકલાર્ક અને એકાઉન્ટન્ટ ફાઈલો સાથે ડોકિયાં કરી ગયા હતા.

‘ચા નથી પીવી?’

‘સાહેબ પાતા હોય તો અમારાથી ના પડાય?’

મને નવો વિચાર આવ્યો, ‘એક કામ કરીએ : આપણે ઘેર જઈએ. ઘરની જ ચા પીવાની હોય. તમારાં ભાભીને પણ સારું લાગશે.’

*

મન થાય ત્યારે ઓફિસે આવી ચડે, વચ્ચેથી ફાઈલોના ડુંગર ખસી જાય અને અમે પગ લાંબા કરીને નિરાંતે તડાકા મારીએ — સમલીલા, ભવાઈ, જૂઠણનો વેશ, સાંઈનો તકિયો, ગાંજાની ચલમ. કોઈ સાંજે રેલવેના પાટે ચાલવા જઈએ, સમયનો હિસાબ ન રહે, પશ્ચિમનું આકાશ કેસરી અને પછી રતુંબડું બની જાય, ક્યારેય ન જોયાં હોય એવાં રંગરંગી પંખીઓ અમારી આગળપાછળ ઊડાઊડ કરે -

ઘેર આવીને સાથે જમીએ. કોઈવાર આગ્રહ કરીને અમને એને ઘેર તેડી જાય -

પીંછી ચલાવવી હોય તો આવાં ચિત્રો દોરી શકાય, પરંતુ એવું કંઈ ખાસ બન્યું નહીં. આનું એક કારણ સરકારી નોકરીની સાચીખોટી, જરૂરી-બિનજરૂરી વ્યસ્તતા. અડધા દિવસ તો મારે ટૂરમાં જવાનું થાય. કોઈવાર આવતો હોય પણ ઓફિસનું બારણું

બંધ જોઈ ચાલ્યો જતો હોય તે શક્ય છે.

મળવાનું થયું હશે ત્રણ-ચારવાર.

પ્રવાહ, જે જમીનની ભીતર વહે છે, તેને તો ભાષા નથી.

એક વાર, લાંબા, દોઢ-બે મહિના જેવા ગાળા પછી ઓફિસે આવ્યો. બોલ્યાવગર બારી બહાર જોતો બેસી રહ્યો. બીડી સળગાવી નહીં — તે માટે મારી સંમતિ માગી હોત તો ‘સુલગબાઓ’ એવો શબ્દ આપમેળે હાજર થયો હોત ? — મેં વાતચીત માટે વિષય શોધવા ફાંફાં માર્યાં, ઔપચારિક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ એ અન્યત્ર હતો.

એવટે, હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં મારી સામે દષ્ટિ માંડી, ‘બે-ત્રણવાર ઓફિસના ગેટ સુધી આવ્યો હતો.’

‘પછી ?’

‘પછી કશું નહીં.’

‘હું હાજર નહીં હોઉં. બારણું બંધ હશે. મારે -’

‘ના; બંધ નહોતું.’

મને થયું, મારું બારણું બદલાઈ ગયું હતું ? ઉઘાડું છતાં બંધ ?

હિંમત થતી નહોતી. પગ પાછા પડતા હતા.

‘આપણી વચ્ચે આવું ન હોવું જોઈએ, પૃથ્વીસિંહ.’

એ મસ્તક ધુણાવતો બેસી રહ્યો.

મેં કંઈક ઊંચા સ્વરે, અધિકારપૂર્વક કહ્યું, ‘બોલો !’

એ બોલ્યો, પણ નીચું જોઈને, તૂટક વાક્યોમાં. સહકારી ડેરીનું રાજકારણ.

યુનિઅનના પ્રશ્નો. મેનેજમેન્ટની દાદાગીરી.

નોકરી છૂટી ગઈ હતી.

‘આ ક્યારની વાત છે ?’

બે મહિના થયા હતા પૂરા.

અને એ મારી પાસે આવી શકતો નહોતો. ઓફિસના કમ્પાઉન્ડમાં ભટકીને પાછો જતો. હિંમત જોઈએ ને ? કાયરોમાં હોય એવી હિંમત સાચા મરદોમાં હોતી નથી.

‘આજે બધી શરમ છોડવી પડશે.’

‘કેવી શરમ, શાની શરમ ? મિત્ર માનો છો ને ?’

મિત્રતા જ નડતી હતી.

લથડતી પ્રસ્તાવના પૂરી થઈ. તે પછી એણે જે યોજના રજૂ કરી તે સરળ હતી, સરળ અને તેથી અદ્ભુત. વધારે નહીં, હજારેકની વ્યવસ્થા... થઈ શકે... તો... બિઝનેસ માટે આઈડિયા હતો. એક ફ્રેન્ડની પાર્ટનરશીપમાં.

કેવો બિઝનેસ ?

રાજસ્થાન બોર્ડર દૂર નહોતી. હજાર રૂપિયામાં દોઢ ડઝન બોટલ આવે. ચેનલ આખી ગોઠવાઈ ગઈ હતી. એનં કામ માત્ર ટ્રાન્સપોર્ટનું. બોર્ડર કોસ કરી લાવવાની.

પરબ ❖ મે, 2021

સેલ્સ અને ડિસ્ટ્રિબ્યુશનની જવાબદારી એના અનુભવી અને સક્ષમ પાર્ટનરના માથે. અઠવાડિયાના બે ફેરા ગણવામાં આવે, અહીં ડબલ નહીં સીધો જ ત્રણ-ચાર ગણો ભાવ -

ગેરકાયદેસરનો ધંધો અને તે દારૂની હેરાફેરીનો. યોજના ઘડાઈ રહી છે સરકારી ઓફિસમાં. ખુરશીમાં બેઠેલો માણસ જવાબદાર અધિકારી હોવા ઉપરાંત એને નાનપણનો મિત્ર પણ છે. એની સ્વપ્નિલ યોજનામાં રહેલી મૂર્ખાઈ તરફ કોઈ રીતે ધ્યાન દોરવું તે મિત્રની ફરજ ગણાય -

સાંઈનો તકિયો, ગાંજાની ચલમ. મધ્યમયુગી દાદા સાથે સસલાં અને તેતરનો શિકાર. મ્યુનિસિપલ બસમાં કંડક્ટરું, દૂધનાં કેન ઊંચકવા. આ તબક્કાઓ વચ્ચે તાર્કિક સંબંધ નહોતો, સ્વાભાવિક વિકાસ નહોતો. એક શિખર પરથી બીજા પર છલાંગો મારી હતી.

મને એકે કાંટો વાગ્યો નહોતો. પગે ફોલ્લા પડ્યા નહોતા. મારાં કપડાં ઝાંખરાંમાં ભરાઈને ફાટ્યાં નહોતાં.

હોદ્દો મોટો, પણ પગાર આખો પંદરસો રૂપિયા. ખિસ્સામાં વીસ-પચીસ રૂપિયાથી વધારે હોય નહીં.

મારી ચેકબુક ટેબલના ખાનામાં જ રહેતી. પટાવાળાને મોકલી બેંકમાંથી પૈસા મંગાવ્યા. ધર્મ-અધર્મ, નીતિ-અનીતિ એમના આસન પર અચલ રહ્યાં. ડોલ્યાં નહીં, ડગ્યાં નહીં. કવર હળવેથી એની તરફ સરકાવ્યું ત્યારે કૃતજ્ઞતા સિવાય અન્ય કોઈ ભાવ નહોતો. માથેથી દેવું ઊતરી ન ગયું પણ ઓછું થયું.

હાથમાં કવર. ઝંખવાઈ ગયો હતો. ઊંચું જોઈ શકતો નહોતો.

વિષય એનો હતો, સલાહ-સૂચનની જરૂર નહોતી તે હું સમજતો હતો, છતાં વાતચીત ચાલુ રાખવા ખાતર મેં અમુક અડચણો, જોખમો તરફ ધ્યાન દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શામળાજી અને આબુ રોડવાળી બોર્ડર પર ચેકપોસ્ટ હોય -

ના, ના ! હાઈ-વે લેવાતો હશે ? જંગલની કેડીઓ, ગામડાંના કાચા રસ્તા, ડુંગરો, ખીણો, ભેખડો -

કંપનીનું મોટરસાઈકલ. જાવા ! અઢી હોર્સપાવર !

એ અમારી છેલ્લી - અથવા લગભગ છેલ્લી - મુલાકાત હતી. થોડા વખતમાં મને પ્રમોશન મળ્યું. હું પાટનગરની દિશામાં ગયો; એ જંગલો ઝાંખરાં કોતરો ભેખડોની દિશામાં.

*

કેન્દ્ર સરકારની સંપૂર્ણ નાણાંકીય સહાયથી રાજ્યના ટ્રાઈબલ વિસ્તારમાં એક પ્રોજેક્ટ શરૂ થયો હતો. કામગીરીની જાતતપાસ માટે અંડર સેક્રેટરી સુસ્મિતા ખેરનું દિલ્હીથી આગમન થયું હતું - અને ત્રણ દિવસના રોકાણ દરમિયાન પ્રવાસમાં મારે એમની સાથે રહેવાનું હતું. એકબીજાને પહેલીવાર મળતાં હતાં, કામગીરી સરકારી હતી, છતાં એક સ્તર પર મર્યાદિત અર્થમાં મૈત્રી કહી શકાય એવો સંબંધ સ્થપાયો તેનું

નિમિત્ત બન્યું એક પુસ્તક.

આગલી સાંજે એમને આવકારવા એરપોર્ટ પર પહોંચ્યો ત્યારે આગમનને થોડી વાર હતી તેથી, માત્ર સમય પસાર કરવાના હેતુથી, ખિસ્સામાં હાથ નહીં જ નાખવો એવા દૃઢ નિર્ધાર સાથે, બુક-સ્ટોરમાં ગયો. પછી તો, આવા નિર્ણયોનું જે થાય છે તે થઈ ગયું. આમતેમ નજર કરતાં એક પુસ્તકનું નામ વાંચ્યું, થોડાં પાનાં ફેરવ્યાં અને અપવાદરૂપ કિસ્સા તરીકે ખરીદી લીધું. સરકીટ હાઉસ તરફ જતાં, ઔપચારિક વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમિયાન એમણે, ગ્રીવા સહેજ એક બાજુ નમાવી, ટાઈટલ જોઈ લીધું.

‘ મેનકાઈન્ડ ઈન એમ્બોઝિઆ ’ ?’

મેં કહ્યું, ‘માનવજાતને શાની વિસ્મૃતિ થઈ છે એ તો જાણવું જોઈએ ને ?’

‘જાણવું જોઈએ.’

‘મને તો પોતાની જાતની વિસ્મૃતિ થઈ છે તે સમજું છું, પરંતુ સમગ્ર માનવજાત ?’

બીજા દિવસે પ્રવાસે નીકળ્યાં ત્યારે — અમારે શરૂઆત દાંતા-ખેડબ્રહ્માથી કરવાની હતી — સતત વાર્તાલાપ ચાલ્યા કરતો હતો. જે તે વખતે નહોતાં બોલ્યાં, પણ એમણે તો એ પુસ્તક વાંચ્યું હતું !

બહાર મેં મહિનાની ગરમી, લૂ. તપ્ત ખડકો.

મને કહે, ‘તમે’ ચેરિઅટ્સ ઓફ ધ ગોડ્સ’ તો વાંચ્યું હશે -’

હજુ તો પ્રશ્ન પૂરો થયો નહોતો ત્યાં — દેવતાઓના રથ આકાશમાં જ ભ્રમણ કરતા રહ્યા ! અમારો રથ ઊભો રહી ગયો. અમે બંને જોઈ રહ્યાં.

પ્રથમ બે-ત્રણ બચ્ચાં, રૂના ફોદા જેવાં, રમતાં ઊછળતાં; પછી ડચકારા બોલાવતો બાર-તેર વર્ષનો છોકરો કચ્છી પોષાકમાં — એના કદ કરતાં બમણી ડાંગ જે માત્ર હવામાં ફર્યા કરતી હતી અને ક્યાંય કશાને અડકતી નહોતી — અને એની પાછળ વાદળાઓના નાનાનાના ટુકડા જેવાં ઘેટાનો પ્રવાહ.

થોડાં ડગલાં દૂર કોઈ નાની નદી કે વહેણાનો પુલ હતો. થોડી ક્ષણોનો ફેર પડ્યો હોત તો અમે પસાર થઈ ગયા હોત.

ફરજિયાત રોકાણ. રસ્તા પર પહેલો અધિકાર કોનો, મનુષ્યનો કે પશુપક્ષીઓનો, તેની સમજ અભણ ડ્રાઈવર પાસે હશે. ગાડી બંધ કરીને એ નિરાંતે બેઠો. જોરજોરથી હોર્ન મારી પ્રવાહને તોડવાનો, લગભગ સ્વપ્ન જેવા એ ચિત્રને ફાડી નાખી વચ્ચેથી રસ્તો કાઢવાનો વિચાર એને નહીં આવ્યો હોય.

હું સમજયા વગર, સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, માત્ર જોઈ રહ્યો.

તે વખતે સુસ્મિતા ખેરે મારું ધ્યાન ડાબી બાજુ દોર્યું, ‘સી ઘેટ ક્લાઉન !’

ટેકરીઓ અને જંગલ વચ્ચે તમારી ગાડીને ફરજિયાત રોકાણ કરવું પડે, તો જોવાલાયક દ્રશ્ય એક જ હોય એવો નિયમ છે ખરો ? તમે જમણી દિશામાં જોઈ રહ્યા છો, ત્યાં જે મળે છે તે અદ્ભુત છે, અલૌકિક છે એમાં કોઈ શંકા નથી, પરંતુ માત્ર અદ્ભુત અને અલૌકિકથી ઓછું જ ચાલવાનું છે ? ઈશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં બીજું પણ ઘણું છે.

તો, સહેજ, ડાબી બાજુ નજર કરશો ?

*

કલાઉન. વિદૂષક.

જીવતા માણસનું ભૂત.

ભેખડ ચડીને આવ્યો હતો અને ગાડીથી થોડે દૂર ઊભો રહી ગયો હતો.

ચકળવકળ થતી આંખો, કોઈ એક બિંદુ પર ટકી શકવા માટે અસમર્થ, ગાડીમાં ડાબી બારી પાસે બેઠેલા માણસને જોઈને સ્થિર થઈ ગઈ. શરીરનું, મસ્તક અને હાથપગનું ડોલન ધીમેધીમે બંધ થઈ ગયું.

અમારી ગાડીને અટકી જવું પડે - ના, મને થોભવાની ફરજ પાડવામાં આવે - બરાબર તે જ સમયે કોતરોનાં ઊંડાણોમાંથી નીકળી એનું પ્રગટ થવું -

આને શું સમજવું ?

કવિતા, સંગીત, રહસ્યવાદ - રમણી સાથે બૌદ્ધિક વિહાર થઈ રહ્યો છે, ઊંચે ને ઊંચે તારી ગતિ છે, પરંતુ ભાઈ, થોડી ક્ષણો માટે તારે રોકાવું પડશે અને જે કંઈ, જેવું છે તેવું, જોવું પડશે.

અગાઉના બધા અંક જોયા; એમાં તું માત્ર પ્રેક્ષક નહોતો. દરેકમાં ટૂંકા પાઠ પણ તેં ભજવ્યા હતા. બસ, હવે આ છેલ્લો અંક છે : એમાં તારે નાનકડો પાઠ નથી ભજવવો ? કામ અઘરું નથી. બસ, હળવેથી ગાડીનું બારણું ઉઘાડીને નીચે ઊતરવાનું છે, એની પાસે જઈને ઊભા રહેવાનું છે, શક્ય હોય તો ખભે હાથ મૂકવાનો છે. સંવાદ તો છે જ નહીં, એને માટે કે તારે માટે -

એના હોઠ ઉઘાડબંધ થતા હતા, ડૂબતા, શ્વાસ લેવા મથતા માણસની જેમ.

લથડિયું ખાધું.

એક ડગલું આગળ આવ્યો.

હાથ ઊંચો થયો, હંબાચો, મારી તરફ.

અને થોભી ગયો.

ધીમેધીમે એના હોઠ પર રમૂજ ફૂટી, લાલઘૂમ આંખોમાં હાસ્ય. મોંઘી, દમામદાર ગાડી, રથ જેવી. એમાં દેવતા સ્વયં વિરાજમાન થયા છે. માથે મુકુટ, કાનમાં કુંડળ. એકલા નથી, ન જ હોય. પાસે અપ્સરા છે.

આ દૃશ્ય એને રમૂજપ્રેરક લાગ્યું હશે.

વિસ્મય થતું હશે, એની સાદી બુદ્ધિમાં ઊતરતું નહીં હોય : દેવતા વિહ્વળ બનીને દોડતા કેમ નથી ? બે ડગલાં ચાલે, સાનભાન રહે નહીં, પગ પીતાંબરમાં અટવાઈ જાય, નીચે પડે, વળી પાછા ઊભા થઈ બે હાથ ફેલાવીને દોડે -

કથાનો આ ભાગ બદલાઈ કેમ ગયો ?

સ્ક્રિપ્ટમાં કોઈએ ઘાલમેલ કરી ?

અઢળક ઢળતા કેમ નથી ?

મિસ ખેરે જુગુપ્સા સાથે કહ્યું, ‘જુઓને, કેવી રીતે તાકી રહ્યો છે ! આપણને શું માનતો હશે – ઝૂનાં પ્રાણી ?

અચાનક, બે હાથ ઊંચા કરી, એ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘વિદૂષકને આટલું હસવું કેમ આવતું હશે ?’

થોડી ક્ષણોનો પ્રપંચ. ગોપબાળ એની વાદળીઓને લઈને બીજી બાજુ ઢાળમાં વહી ગયો. રસ્તો ખાલી. ગાડી ઊપડી.

હું ડોક ફેરવીને પાછળ જોઈ રહ્યો.

ખૂબ ઝડપથી ફેરફારો થતા હતા. જોરજોરથી હસવા માટે ઊંચા થયેલા હાથ હવે હવામાં ફરકી મને ગુડબાય કરતા હતા, હાસ્ય સંકેલાઈ ગયું હતું અને રમૂજ જળમાં રૂપાંતરિત થઈ આંખોમાંથી નીતરી રહી હતી.

સુસ્મિતા ખેરે તે જોયું નહીં.

જોયું હોત તો ગુંચવાડામાં પડી ગયાં હોત – વિદૂષક આટલું રડે છે કેમ ?

વસવસો | જગદીપ ઉપાધ્યાય

મરવાની પણ એક મજા હોય છે કે નહીં?! ઘર, ઓસરી ને ફળીમાં માણસ એકદું થયું હોય. સૌના હૈયાં ભરાઈ આવ્યાં હોય, ભીંતેથી આંસુની સરવાણી વહેતી હોય, ભગતબાપુ શ્રી રામ જયજય રામની ધૂન ગવડાવતા હોય, ઘરમાંથી સ્વજનો આપણને હળવે હાથે ઉપાડતા હોય ને માણસો એક પછી એક કાંધ દઈને વહાલ પ્રગટ કરતા હોય ! બાપુ જલસો પડી જાય જલસો ! આ કોરોના ક્યાંથી આવ્યો ! મરવા ટાણે કોઈ સગા પાસે હોય તો ડૂસકું મૂકેને ! એકાદ બે માણસને હારે આવવા દે તો !, બાકી બારોબાર લાશને રવાના કરી દે. વસવસો તો થાયને ! શેનો ? મરવામાં જામ્યું નહીં એનો ? ના, એનો નહીં.

આવા તો નાનામોટા વસવસા જિંદગીભર રહ્યા છે. ખરું પૂછો તો બે-ચાર વસવસાના સરવાળાનું નામ જ જિંદગી છે, લોકડાઉનના ગાળામાં સવારે દસથી બાર કફર્યું મુક્તિ મળે ને તમારી ભાભી ઘણુંય કહે કે હજુ ‘બહાર નીકળવાને વાર છે,’ તોય આપણે નવ વાગ્યામાં ઘરની બહાર નીકળી જઈએ. મોટી ધાડ મારી હોય એમ લહેરથી રસ્તામાં આંટા મારતા હોઈ ને અચાનક પોલીસવાન આવી જાય ને પોલીસ આધેડ વ્યક્તિ જાણીને વધુ નહીં હોય તોય પંદર ઊઠબેસ કરાવે તો વસવસો થાય કે નહીં ? પોલીસે ઊઠબેઠ કરાવ્યાનો નહીં પણ તમારી ભાભીની વાત ન માન્યાનો ! ઘેર પહોંચીએ ને વાત કરીએ ત્યારે એ વહાલથી ગુસ્સો કરીને કહે, ‘ઘડીક ખમ્યા હોત તો !’ ને વળી પગમાં ચેતન આવી જાય !

આપણને એમ કે છોકરા ભણીને કાંઈ ઉકાળવાના તો નથી એના કરતા બને એટલો વહેલો કામ ધંધો શીખવાડી દઈએ. પણ પછી કામ ધંધો શીખવાને બદલે છોકરા આપડી સામે ટાંટિયા ભરાવીને બેસે ને વસવસો થાય ! છોકરા ટાંટિયા ભરાવીને બેસે એનો ? એનો નહીં પણ તમારી ભાભીની વાત ન માનીને ભણવામાંથી વહેલા ઊઠાડી લીધા એનો ! ઠીક છે, તમારી ભાભી કહે છે, ‘થોડુંક ખમ્યા હોત તો !, હશે હવે !’ તમારી ભાભી આમ બોલે ને થોડીક કળ વળી જાય આપણને, બીજું શું ? મુરતિયાની માએ બે ચાર સારી સારી વાત કરી તે આપણને એમ થયું કે આવું સારું ઠેકાણું મળે છે તો કરી નાખીએ. તે કરી નાખ્યું લગન ! તે જુઓને જુવાન છોકરી પાછી આવીને માથે બેઠી છે ! વસવસો તો થાય. છોકરી પાછી આવી એનો ? ના... રે... છોકરીઓ તો ઘણાની પાછી આવે છે. વસવસો થાય તમારી ભાભીએ કહ્યું હતું કે બે-ચાર ઠેકાણા હજુ જુઓ પણ એની વાત ન માન્યાનો ! આપણને હતું કે તમારી ભાભી આ ફેરા સાંત્વનભર્યાં બે શબ્દો નહીં કહે ને મનમાં સોસવાનું થાશે પણ એણે કીધું જ ‘થોડું ખમ્યા હોત તો ?’ પાનખરમાં સાવ ખરી ગયેલા ઝાડને પાન ફૂટે ને જેવી રાહત થાય તેવી રાહત આપણને થાય કે નહીં ?

આ અમૃતા હોટલ ચાલે છે જ આપણા ઉપર ! ફરસાણમાં આપડું નામ ! લોકડાઉનને કારણે હોટેલ બંધ. ઘરમાં કીડિયું ચડે ! હોટલો શરૂ કરવાની છૂટ મળી હોવાનો હમણાં હોટલના માલિકનો ફોન આવ્યો ને આપડે પહોંચી ગયા હોટલ પર. ફાફડા તળતાં તળતાં તેલની ગરમ સુગંધ લેવાનો અને એકાદ બે ગરમ ફાફડા ખાઈ લેવાનો ટેસડો જ કોઈ ઓર હોય છે. હમણાં તો હોટેલ પર રસ પડે એવી બીજી કઈ વાત હોય ? કઈ શેરીમાં ક્યો કેસ થયો ને કોણ ઉકલી ગયું ને કોણ કોરોના થયો છે તોય કળાવા નથી દેતું ! હવે તો હોસ્પિટલમાં જગ્યા નથી મળતી ને ખાનગી હોસ્પિટલમાં જાવ તો દસ-બાર લાખ સમજી લેવાના ! ઘર ખાલી થઈ જાય તોય પાછું સારું થાય તો ? તરફડી તરફડીને એવું મરવાનું આવે કે તમે જોઈ ન શકો ! સાળી એવી બીક લાગે ! કે આપડાથી ઝારામાંના ફાફડા ચોકીને બદલે નીચે નખાઈ જાય ! હોટલનો માલિક કહે, ‘હં... હં... મગન ગોટી ! મજા તો છે ને !’ એ જ ટાઈમે પાછી ઈર્ષિક આવે ને આપણે નાક સડડડ... કરતું ખેંચીએ ત્યાં તો ધનો ડીસ ધોતો ધોતો બોલે, ‘મગન ગોટી ! ધ્યાન રાખજો, ક્યાંક તમે કોરોનામાં ટોલી જાતા નહીં !’ હવે ઈ તો હી... હી... હી... કરતો હસે પણ આપણને આકરું નો લાગે ?!

આપડે તો કામ પસ્યું કે આ નીકળ્યા. ક્યાંય જાવું તો નહોતુંને ! પણ રસ્તામાં રોજ જઈએ એ મંદિર આવ્યું. મંદિર તો બંધ હતું પણ આપડી હારે રોજ દર્શને આવીને સુંવાણ કરે એ દામો બહાર ઓટલે બેઠેલો ને એણે મને બોલાવ્યો તે ઘડીકવાર તેની પાસે બેઠા વિના ન રહેવાયું. ગમે એટલી બીજી વાત કરો પણ કોરોનાની વાત નીકળ્યા વગર રહે ? તે વાત વાતમાં એ બોલ્યો, ‘જુઓને ભગવાનેય રૂઠ્યો છે. મંદિરમાં ધરવાય નથી દેતો ! મારી-તમારી જેવાને તો સમજ્યા પણ અમારી શેરીમાં તો ડો. બળુસા’બનેય કોરોના પોઝિટિવ આવ્યો. શું વાત કરું મગન ગોટી ! હું તો એની પાસે આગલા દિવસે જ મને

પેટમાં અજીર્ણ જેવું હતું તે બતાવવા ગયો હતો ! તે એ તો મને નાડે ને પેટે ને બધેય અડ્યા. શું કરવાનું ! હવે કોરોના થયો એને ને અમને શેરીવાળાનેય હોમક્વોરોન્ટાઈન કરી દીધા. આજે બિચારા પોલીસવાળાનેય સળેખમ જેવું લાગતા એ મને ધ્યાન રાખવાનું કહીને બતાવા ગયો છે તે નાકે ઊભો રહેવાને બદલે અહીં રસ્તા પર મંદિરને ઓટે બેઠો છું. ક્યાંય ગમતું નહોતું, સારું થયું મગન ગોટી ! તમે મળી ગયા !

‘અરે ! તારી ભલી થાય. દામા ! છેક અત્યારે બોલ્યો ?’ બોલો અફસોસ થાય કે નહીં ? દામા હારે વાત કરતી વખતે માસ્ક મોઢા પર ન જાળવ્યું એનો ? દામા હારે વાત વાતમાં તાળીઓ દીધી એનો ? ઘેર પોગ્યો ત્યાં સુધી જે હાથે તાળીયો દીધી’તી એ હાથ બળ્યા કર્યો એનો ? તમારી ભાભીને વાત કરી તો એણે ફળિયામાં નહાવા પાણી દેતા રોજ કહે છે એમ જ કહ્યું, ‘પછી ભાઈબંધ હારે બેસવાનું જ છે ને ! થોડાક દી ખમ્યા હોત તો ?’ તમારી ભાભીએ તો કહ્યું કે ‘હશે, જે થયું તે હવે ધ્યાન રાખજો !’ પણ ભાઈ ! આપણે ખૂણો ગોતી લીધો ! આપડે કારણે બીજા હેરાન ન થવા જોઈએ ! આખો દી દામાએ હાથ નખોરિયાં ભર્યાં કર્યાં. સમાચાર તો સાંભળવા ન બેઠા પણ કાન આડે થોડા હાથ દેવાય છે ? કોરોના કેસનો કુલ આંકડો પચ્ચીસ હજાર સાંભળ્યો અને આપણો જીવ ઊંચો થઈ ગયો ! સવારમાં ઠસકું આવ્યું ને ફાળ પડી ! પણ આપડે એમ તો આવા ઠસકા ન ગણકારીએ. કામે વચા ગયા. પણ ત્યાંય વાત તો એની એ જ, ‘કોરોના ફટ દઈને ચોંટી જાય છે ! આનો કોઈ ઈલાજ નથી ! શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે. મોટી ઉંમરનાને વધુ તકલીફ પડે છે. માણસ સમજતા નથી. ફલાણા જિલ્લામાં આખા ગામને કોરોના થઈ ગયો.’ માથું ભારે થઈ ગયું ને બે-ચાર દિવસ બીજા કારીગરને બોલાવી લેવાનું હોટેલના માલિકને કહીને આપડે રજા લઈને આવતા રહ્યા ! ઘેર ગયા તો તમારી ભાભીએ સમાચાર આપ્યા કે ‘બાલુ કુઆ કોરોનામાં ગયા !’ વળી સ્નાન કરવું પડ્યું.

‘અડોને કોરોના ચોંટી જાય છે !’ આપણેય બાલુ કુઆની જેમ જોતજોતામાં વડવા થઈ જાઈ તો ? બીજે દિવસે તો એવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં ઊંધ નો આવે. મોડેકથી ઘડીક ઊંધ આવી તો એમાંય બિહામણું સપનું આવ્યું; ‘મગન ગોટી એ તું જ કે ?’ એમ કહી જમ બાંધીને લઈ જાય છે. ત્યાં કોઈકને ખીલા પર સૂવડાવ્યા છે ! કોઈનેક ઊંધે માથે ટાંગ્યા છે ! આપણને તો વચ્ચે ઊભા રાખીનેય બેય જમડાએ હાથમાં હંટર લીધા છે. ‘મીઠાઈમાં ખાંડને બદલે સેકરીન નાખો છો એમ ?’... સટ્ટાક... મગફળીના તેલમાં પામોલિન ભેળવીને ગાંઠિયા તળો છો એમ ?’ સટ્ટાક... એ તો સારું થયું ધરમરાજ આવી ગયાને જમડા ઉપર ગિન્નાયા, ‘હોટેલના માલિકને પકડીને લાવવાનો હતો ! ને આને લઈ આવ્યા ? આ તો એનો કારીગર છે... નિર્દોષ છે છોડી દો એને !’ એણે છોડ્યો ને ભાપડાએ કાંઈ દોટ મૂકી છે, જમપુરી ને તારામંડળ ને ગ્રહો ને ધરતી ને ગામ ને ઘર ને ઓસરી ઠેકતાક માર્યો ભૂસકો ફળિયામાં... ઓસરીમાં સૂતેલી તમારી ભાભી કહે, ‘મગન ગોટી ! શું થયું ? તમે પડી ગયા ? લ્યો, હું આવું ઊભા કરવા ? વાગ્યું હતું તોય ઘર, ફળિયું ને તમારી ભાભીને જોઈને એવો ખુશ થઈ ગયો કે મોઢે, માથે ને પંડ્યે હાથ ફેરવતો ને ચારે કોર જોતો મંડ્યો જોર જોરથી દાંત કાઢવા ને તમારી ભાભી હાથ પકડતા

કહે, ‘કેમ કોઈ દિવસ નહીં ને આમ ગાંડા કાઢો છો ? ખોટા ટેન્શન માથે રખાતા હશે ?! ચાલો નિરાંતે સૂઈ જાવ !’ આપડે પછી તંદ્રામાં જ સૂતા કે સપના જ નો આવે ! બીજે દિવસે જ શરદી અને ઉધરસ થઈ ગયા. ડીલ ધગતું હોય તેવું લાગ્યું. નાક બાજુ ગયું હશે કે કેમ ? શ્વાસ ઘડીક બરાબર લેવાય ને ઘડીક લેવામાં તકલીફ પડે. આપડે સિવિલ હોસ્પિટલે દોડી ગયા એકલા ! ત્યાં એ લોકોએ આરટીપીસીઆર એવો કાંઈક ટેસ્ટ લીધો ને જિલ્લાની સિવિલમાં રિપોર્ટ માટે નમૂનો મોકલવો પડશે તેમ જણાવ્યું પણ મને વાત, શરદી ને ઉધરસ વગેરે ભારે હોઈ કોરોના હોવાની શક્યતાય ખરી તેમ એણે તો આપણને સચેત કરવા કહ્યું પણ આપડા ગાઢ મોકળા થઈ ગયા ! આપણને એક નહીં બે અફસોસ થયા, હા... હા... બે અફસોસ ! શેના ? સિવિલમાં ભૂલેચૂકેય હમણા નો જવાય ને જાવું પડ્યું એનો ? ને સિવિલમાં કોરોના હોવાની શક્યતાય ખરી એમ વાત થઈ એનો ? ના ભૈ ! તમારી ભાભીએ સિવિલ હોસ્પિટલે હારે આવવાનું કહ્યું ને ‘તારું શું કામ છે ?’ એમ ફિશિયારી મારતા એકલા દોડ્યા આવ્યા એનો ! ને આપડે આટલા બધા ગભરૂડા છીએ એ વાત તમારી ભાભી જાણે છે ને આપડે પોતે નથી જાણતા એનો ? સિવિલવાળાએ ધ્યાન રાખવાનું કહી દવાઓ આપી ને ત્રણ દિવસ પછી આવવા કહ્યું. તમારી ભાભીએ એના ફોઈનો દીકરો આયુર્વેદિક દાક્તર છે ને ગામડે પ્રેક્ટિસ કરે છે તેને ફોન કરીને રિપોર્ટ આવે ત્યારે મારી સાથે રહેવા જણાવી દીધું. રીપોર્ટના દિવસે એ થોડો મોડો પડ્યો ! ને આપડે એને સીધા સિવિલે મળવાનો ફોન કરીને પહોંચી ગયા સિવિલે. આપડે એમ થોડા દોઢડાહ્યા થઈએ ? પણ આ તો આપડે સિવિલને પગથિયે પહોંચ્યા ત્યારે નર્સ એક પછી એક દર્દીને રિપોર્ટ લઈ જવા માટે બૂમો પાડતી હતી ને મારે કાને ‘ગોટી...’ એવા શબ્દો સંભળાયા ને હું દોડીને ગયો, નર્સ કહે, ‘તમે ગોટીભાઈ ?’ આપડે કહ્યું, ‘હા.’ તો એ કહે, ‘આવો ડોક્ટરસાહેબ પાસે.’ હવે શું કરવું ? આપડે મોઢાના મોળા ! ના કહી નો શક્યા ! નર્સ લઈ ગઈ દાક્તર પાસે ને કહે, ‘આ ગોટીભાઈ પોતે !’ દાક્તરે કહ્યું કે, ‘તમારો કોરોના રિપોર્ટ પોઝિટિવ છે. દાખલ થઈ જાવું પડશે ! કોઈ છે સાથે ?’ આપડે કહ્યું, ‘હમણાં આવે છે.’ દાક્તર કહે, ‘સારું, તમે દાખલ થઈ જાવ હું એમની જોડે વાત કરી લઉં છું’ દાક્તરે ઘણી ધરપત આપી પણ મંડ્યો ગભરાટ થાવા ! ને મંડ્યા અંધારા આવવા ! બોલો વસવસો થાય કે નહીં ? શેનો કોરોના પોઝિટિવ આવ્યો એનો, ના ભાઈ ના !

આપણને એક અલગ વિભાગમાં લઈ ગયા. હવે તમારી ભાભીના ફોઈના દીકરાને કમસે કમ પહોંચી જવા તો દેવો જોઈએ કે નહીં. આ તો ખલ્લાસ... આપડા પર વાદળાં બંધાયા વિના આભ તૂટી પડ્યું. નબળા અને અમંગળ વિચારોએ જાણે ધાડ પાડી ! ચોરી ચપાટીએ ચડી જતા છોકરાઓ, ભીખ માગતી ઘરવાળી... ધબકારાઓ વધવા લાગ્યા ! એમાંય અનૈતિક માર્ગે વળતી છોકરીની અઘટિત કલ્પના આવી ને પંડમાં પરસેવો વળી ગયો. પરસેવો વળી ગયો પણ કેવો... હાર્ટએટેક આવી ગયો ને હાર્ટએટેક પણ કેવો ? મગન ગોટી ધુમાડો થઈ ગયા ! બોલો વસવસો થાય કે નહીં ? મરવામાં જામ્યું નહીં એનો ? ના એનો નહીં.

બેસણામાં રેશમની ગાદી પર બેસીને ફૂલો અને ધૂપસળીની સુગંધ વચ્ચે લોકોના ભર્યા ભર્યા દિલાસા સાંભળ્યા વિના આમ સીધા ભીંતે ટીંગાઈ જવું પડ્યું એનો ? ના ભાઈ ના ! એમ તો તમારી જેવા અંગત સ્વજનો આવીને તસવીરમાંથી આમ મારી વાતો સાંભળ્યા વિના થોડા રહી શકે ?

તો, ચોકરાઓ તમારી જેમ કોઈ આવનારાને કહે છે કે, ‘બાપા ! ઉતાવળા થઈ ગયા ! અમારા ડોક્ટરમામાની રાહ ન જોઈ ! મામા ગયા ત્યારે ખબર પડી કે અમારા બાપાનો નહીં અમારા કુંટુંબી મનહર ગોટીનો કોરોના રિપોર્ટ પોઝિટિવ આવ્યો હતો. અમારા બાપા તો મગન ગોટી ! એન રિપોર્ટ તો બપોર પછી આવ્યો ને એય નેગેટિવ ! નામમાં ગરબડ થઈ ગઈ ! હજુ તો મામા ધડ કરતા હતા ત્યાં બાપાને ગભરાટમાં એટેક આવી ગયો ! એનું એટલું આયુષ્ય બીજું શું ?’ વસવસો... વસવસો ! વયા ગયા પછી ખબર પડી કે રિપોર્ટ નેગેટિવ આવ્યો એનો ! એનોય નહીં ! તો ?

તમને થાશે કે આમાનો એકેય નહીં તો કયો ? તો આ એક જ ‘તમારી ભાભીએ કહ્યું હતું, ‘ભાઈ આવે પછી જાવ !’ પણ આપડે માન્યા નઈ એનો ! ભાઈ હારે હોત તો આ બધી રામાયણ નો થાત !

જો કે મર્યા પછી આપણને તો લીલાલહેર છે. આપડે અહીં બે ‘દિ નિરાંતે રોકાણા છીએ. નાનામોટા વસવસા સૌને રહી જાય ! પણ બાપા ! આપડે હવે એવો કોઈ વસવસો નથી રહ્યો. જુઓ, બે દિવસમાં તો કેટલું બદલાઈ ગયું છે ! માથે પડ્યું તે બન્ને છોકરાઓએ પોતપોતાના જોગું કામ શોધી લીધું છે. છોકરી ફેશનડિઝાઈનરનો વ્યવસાય કરતી મહિલા પાસેથી ભરતગૂંથણનું કામ લઈ આવી છે. તરવેણી ફઈએ એના સાટું અસલ ઠેકાણું શોધી આપીને તમારી ભાભીને સધિયારો આપ્યો છે. મારા વહાલા ! આમ તો કોરોના આપણને ફળ્યો ! બસ એક વસવસો ન રહી જાય એટલે આ તો ખોટી થયા છીએ. તમને થાશે કે હવે વળી કયો વસવસો ?; બસ એકવાર તમારી ભાભીને મોઢે વહાલ ભર્યા ગુસ્સામાં સાંભળી લેવું છે, ‘ઘડીક ખમ્યા હોત તો ?’ પણ એ બોલતી જ નથી ! માંહલો એમ કહે છે કે, ‘જિંદગી આખી શરીરની કેદમાં રહ્યા તે શું ઓછું પડ્યું કે હવે તસવીરમાં બેઠા ? તસવીરમાં મૂંઝારો નથી થાતો ? આ તો વ્યક્તિ મટીને વ્યાપક થઈ જવાનો મોકો આવ્યો છે તે માણી લો ને ! પાછું વ્યક્તિ બની જવું હોય તો ઈશ્વર ક્યાં ના પાડવાના છે ? ને ભીંતરમાં ‘વસવસો’ એ તો માણસ ખરેખર જીવી ગયાનું પરમાણ છે ! મગન ગોટી ! બધુંય અહીં ને અહીં ક્યાં પૂરું કરવા બેઠા ? એકાદ વસવસો, એકાદ જીવ્યાનું પરમાણ ઈશ્વરને દેખાડવા સાટું તો હારે લઈ લ્યો !; માંહલો કહે એ સાચું ! સાટું ત્યારે... હાલો... જય ભગવાન !’

શેત્રુંજી નદીનો પુલ ટપો એટલે કદંબગિરિના કાંધરોટે ઘહાતા ઘહાતા હાલતા જાઓ ને તરત આવે જેસર. જેસર વટો એટલે છાપરયાળીનો ‘ભૂત રુએ ભેંકાર’ ભાસતો. માનવ ગૂ-વાળીથી ભર્યો ભર્યો એવો જૂનવાણી બંગલો જુઓ એટલે એમ તરત તો નહીં; પણ થોડું મોડું આવે ડુંગર. કેમ કે છાપરયાળીનો એ જૂનવાણી બંગલો તમારી અંદર જો ભૂતના વાસ રહેતા હોય તો તમને સાદ પાડીને બોલાવે પણ ખરો, પ્રેમીઓના કાળા કોલસે કોતરેલી ભીંતો સાથે વાતો કરવા એ તમને ઇજન આપે. પણ મારા જેવા ભભૂતિયા ભૂત તો તમે શેના હો ?! ખેર, જો એ ગામવાળાને તમે પૂછશો કે, ‘આ બંગલો ક્યારથી છે ? કોણે બનાવ્યો છે ?’ તો તમને જવાબ મળશે : ‘કોણ જાણે અમારા ગયઢાવને ખબર હોય. અટાણે તો અમને હંગવા કામ લાગેશ.’ મેં હેલ્મેટ અને યશ્માના બે’ય કાયમાંથી જોયેલું અને ઝીણી નજર કરીને જોયેલું; બોલનારો લગભગ સિતેરું વટાવી ગયો હશે. એ પછી એની દુકાનેથી પાંચ રૂપિયાનું ‘બાલાજી ચવાણું’ ગલોફામાં ભરવા માટે તમે લઈને નીકળી પડો પછી આવવામાં હોય ડુંગર ગામ. પણ એમ એ આવે નહીં હો. તમારે મહુવા-સાવરકુંડલા ચોકડી પસાર કરીને ડુંગર ગામના પાદર સુધી રસ્તા ઉપર પાથરેલા રાજસ્થાની પેઠાં (મીઠાઈ) જેવાં ભૂખરાં પાણાના ગોદા તો ખાવા જ પડે તંયે છેક આવે આ ડુંગર ગામ. ડુંગર પોગો પોગો એ પહેલા, એ પહેલા કંચેક-કંચેક મારગ કાંઠે વાડિયુંમાં ફલેક્ષ-બેનર મારેલા તમે ભાળો : ‘ડુંગરની પ્રખ્યાત કેન્ડી ખાવા પધારો.’ બપોરે દોઢ વાગ્યે તડકામાં તો કેન્ડી જ ખવાયને હેં ? માંડ આવ્યું ડુંગર.

મારી બે નાળચાવાળી ફટાકડી(જાવા બાઈક)ની સીટ પરથી ઊતર્યો ત્યારે પેન્ટની ચામડી શરીરના જીન્સ સાથે ચોંટી ગઈ હતી. જમણા હાથથી જીણી ચપટી ભરીને બંનેને નોખા કર્યા ત્યારે લાગ્યું કે, ‘હાશ. હવે ડુંગર આવ્યું.’ ડુંગર ચોકડીએ જાવા ઊભું રાખીને મેં મોઢું ઊટક્યું તો સામે ‘સેન્ટ્રલ કેન્ડી’એ અલ્તાફભાઈ ઊભેલો. અલ્તાફભાઈ એટલે સોડાબાટલીના તળિયા લગાડેલા યશ્માં પહેરેલો એ દુકાનનો માલિક. મેં એને કહ્યું, ‘લાવો લો એક કેન્ડી, ક્યુંનો પાટિયા વાંચતો આવું છું.’ અલ્તાફે મારા સામે જોઈને કહ્યું : ‘કેવા છો ?’ મને થયું આ માણસ જાત પૂછીને કેન્ડી આપતો હશે કે શું ? આખા રસ્તે મેં તડકો ને રોંદા ખાધાં હતાં તે મેં’ય એના માથાનો જવાબ દીધો : ‘ઢોર તો નથી ભાઈ. દરબાર છું, કાં આમ પૂછો ?’ અલ્તાફે મારી સામે સ્મિત કરતાં તરત કહ્યું : ‘અરે ભા એમ નથી. મારું નામ અલ્તાફ. મુસલમાન છું. અજાણ્યાને નાત ન પૂછીને ગળી કેન્ડી ખવાડું ને પાછળથી તમને ખબર પડે કે તમે મુસલમાનના હાથની બનાવેલી કેન્ડી ખાધી તો મારી કેન્ડી કડવી લાગે તમને બાપા. એના કરતાં પૂછીને પીરસવું હારું.’

મને આ માણસ ગમી ગયો. નામ પૂછ્યું તો કહે : ‘અલ્તાફ. વાલિદનું નામ અલ્લારખ.’ ગમતાં માણસની હારે વાતો કર્યા જેવું સુખ મને બીજું એકેય લાગ્યું નથી. જાવું તું દૂર. મોડું’ય ઘણું થતું હતું. પણ અલ્તાફે મને ટાઢો કર્યો. મેં એને કહ્યું : ‘તંચે લાવો અલ્તાફભા મસ્તાની એક કેન્ડી ખવરાવો હવે. આ રખડું તો પેલ્લેથી’. મારગમાં વટલાઈ ગયેલો’ ગરાસિયો છે.’

અલ્તાફને હું ગમી ગયો હોઈશ તે એણે એક ‘મલાઈ ઝૂબેદાર’ ખવડાવી. પછી કે ‘લો ભા, આ ‘પીસ્તા પોશિના’ ખાઓ.’ મેં તો એ’ય ખાધી. પછી કહે ‘લો ભા, આ એક છેલ્લી ‘શહેનાઝ બાબી’ ખાઓ.’ ઉપરાઉપરી ત્રણ કેન્ડી ખાધા પછી અલ્તાફને મેં કેન્ડીના આવા નામકરણ વિશે સવાલ પૂછ્યા તો કહે : ‘ઝૂબેદાર મારી પહેલી બીબી. પોશિના મારી બીજી બીબી ને ત્રીજી તે શહેનાઝ. તણેય મને બહુ વા’લી’ એટલે મારી દુકાનની ફેમસ કેન્ડિયુંના નામ આ રાયખા.’ અલ્તાફે આ રોમેન્ટિક વાતો કરી તે મેં એની ટીખળ કરી લીધી : ‘તમેય ખરા અલ્તાફભાઈ, પત્નીના નામની કેન્ડી પરાયા લોકને કાં ખવરાવો ?’ એનો જવાબ હતો : ‘ભા, અલ્લાહ મહેરબાન છે. મને બીબીઓ મળી એવી હેતાળ સહુને મળેને એટલે.’

ત્રણ-ત્રણ કેન્ડી ઝાપટીને રીચાર્જ થઈ ગયો ત્યાં મારા વોટ્સએપના સ્ટેટસ પરના મારા પ્રવાસના ફોટોસ જોઈને મારા પાડોશી દિનેશભાઈ શુક્લનો મેસેજ આવ્યો : ‘ક્યાં ઊપડી છે પાછી સવારી ? મેં કહ્યું, ‘અત્યારે તો ડુંગર ઊભી છે. આમ જાફરાબાદગાળા જવાનો પ્લાન છે.’ દિનેશમાસા વળી મને, રખડુંને પાછાં સમજે એટલે તરત કહ્યું : ‘રખડવા જ નીકળ્યા છો તો આમ વિક્ટર પાસે ક્યાંક વરાહરૂપનું પ્રાચીન મંદિર છે, જતો આવજે. ત્યાં કોકને પૂછજે. ચીંધાડશે. ચાહીને નહીં જવાય.’

ડુંગરથી અલ્તાફને અલવિદા કહીને પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર તરફ હું ઊપડી ગયો. આડો આવે ભાવનગર-સોમનાથ નેશનલ હાઈવે. એ ટપીને વિક્ટર પોર્ટના ખારાપાટ તરફ ફફડાટી બોલાવતો હાલ્યો. ભાવનગર રજવાડાનાં અંગ્રેજ ઈજનેર સીમ્સસાહેબને આ બંદર યુરોપના બંદરોને આંટી મારે એવું બનાવવું હતું. એ બંદરનું ખાતમૂહુર્ત આલ્બર્ટ વિક્ટર છેલ્લી ઘડીએ ખાતમૂહુર્ત કરવા ન આવે તો બીજા નંબરે શિલાન્યાસવિધિ ભાવનગર મહારાજા પાસે કરાવવો અને એમ થાય તો એનું નામ ‘તખ્તનગર’ રાખવું એવું ઠરાવ્યું હતું. આ વાતની વિગતો તમને મેઘાણીના ‘ચાંચની ખાડી’ લેખમાં જડશે. વિક્ટરથી ચાંચ બંગલો હોડકામાં જવાય મન તો ઘણું થયું પણ હું મનના ગજવામાં ચોવીસ કલાકનો અવધિ ભરીને નીકળેલો. બંદર પરથી ચાંચના રહેવાસી મારા વિદ્યાર્થી સુમલ ગુજરિયાને ફોન કર્યો તો કહે ‘સર હું તો અમદાવાદ જવા નીકળ્યો.’ મન વાળી લીધું : ‘ચાલો, ચાંચ બંગલો કેન્સલ.’ રસ્તામાં ચાની એક લારીએ જાણ્યું કે ચાંચ બંગલોમાં હવે ફોરેસ્ટ ખાતાવાળાં જવા નથી દેતાં. ત્યાં હવે જનાવર(દિપડા)નો કાયમનો વાસ છે. દિપડા’ય માળા નસીબવાળા હો. સૌરાષ્ટ્ર આખાયમાં ક્યાંય છે નહીં એવો ભાવનગર મહારાજાસાહેબનો હવા ખાવાનો બંગલો પચાવીને બેઠાં છે. હવે?

વિક્ટરથી ડાબા હાથે એક ઠેકાણે જાણ્યું કે પીપાવાવ પોર્ટમાં થઈને વરાહરૂપનું

પ્રાચીન મંદિર આવે છે. ગુજરાતમાં બીજે ક્યાંય નથી. ‘સમુદ્રાન્તિકે’માં આ મંદિરનો ઉલ્લેખ આવે. પુરાણમાંય છે. મેઘાણીદાદાએ પણ આ વિશે લખ્યું છે. રોમાંચ થયો કે ‘જાવું તો છે જ. ભલે જાફરાબાદ ન જવાય.’ ‘કેટલું થાય?’ તો જાણ્યું કે ‘પાંત્રીહ-ચાલી(કિ.મી.) તો થાતું હશે.’ સવારે નીકળ્યો ત્યારે જ ખબર નહોતી કે ક્યાં પહોંચીશ? એટલે હું તો બસ નીકળી ગયો વરાહસ્વરૂપ મંદિરના દર્શને. રસ્તામાં બે બોર્ડ ભાળ્યા : એક હતો પીપાવાવ પોર્ટ તરફ જવાનો મુખ્ય મોટો રસ્તો. જ્યાંથી મારે વરાહરૂપ જવાનું હતું. ને બીજું નાનકું સાઈનબોર્ડ હતું : ‘પીપાવાવ ધામ.’ વિક્ટરથી નીકળ્યો ત્યારે વરાહરૂપનું નક્કી કરેલું. પણ રસ્તામાં ‘પીપાવાવ ધામ’ના આ પાટિયાએ મારી સ્મૃતિને ઢંઢોળી અને યાદ યડ્યું સંત પીપાનું ભજન :

‘પીપા પાપ ન કીજિયે,
તો પુણ્ય કિયો સો બાર!
કિસીકા કછુ ન લીજિયે,
તો દાન દિયો અપાર!

ક્યાં ઉત્તર ભારતના ગઢગાગરૌનનો રાજા પીપાજી ને ક્યાં આ વિક્ટર પડખાની ખારીપાટ ભોંય! નિયતિ ક્યાંથી ક્યાં કોને કેમ ખેંચી લાવે છે એનો તાગ જડવો મુશ્કેલ જ રહ્યો છે. પણ મને આ પ્રવાસમાં આમ અધવચ્ચે ‘પીપાવાવ ધામ’ તરફ વાળી લેનારી પીપાભગતની પેલી કથા છે. ધોમ તડકો હતો તો’ય રૂવાંડા ઉભા થઈ ગયાં. આ કથાના ઉમેજ ગામના સેનભગતના પત્નીની ન્યોચ્છાવરી પર વારી જવાયું હતું. શું આ સાચું હશે? ઘરના ઉંબર ઉપર ઉભેલા પરોણાને રોટલો ખવરાવવા કોઈ સ્ત્રી પોતાની આબરુ આમ આ રીતે.. આહ.

જુવાન હૈયાઓ, હૈયે કોરાય જાય એવી એ કથા-બીના કંઈક આમ છે : કબીરના સમકાલીન એવા રજવાડાના દેશપતિ પીપાજી કચ્છના કેરાકોટવાળી કોઈ દેવીના ચુસ્ત ઉપાસક હતાં. કાળની કોઈ ઉમદા ઘડીએ પીપાજીને ભાન થયું. બધાં દેવ-દેવીથી ચડિયાતો પણ કોઈ ઈશ્વર આ જગત પર બેઠો છે! પોતાના થાનકમાં હતાં તે તમામ દેવ-દેવીનું પોટલું બાંધીને પીપાએ કાપડના પોટલે બાંધી દીધાં ને પોતાની આઠ રાણીઓને લઈને દ્વારકા આવી ગયાં. ત્યાંથી વળી શું થયું તે કહે કે મારે તો જંગલનો જોગ ધરવો છે. બાઈઓ કહે કે આવીએ. પીપાએ બધી રાણીને અક્કેકું ધોળું કપડું, તુલસીની માળા ને ગોપીચંદન ધરી દીધાં. ભેગાં આવવું હોય તો રાજશણગાર ઉતારીને આવજો. મારે કોઈના પર હવે ધણીપણું નથી કરવું. આઠ રાણીઓમાંથી સાત મૂંઝાણી. દ્વારકા સુધી તો ઠીક હતું. પણ આ જંગલ?? કહે કે આવીએ ખરાં પણ પીપા તમે કહો છો તેમ રાજશણગાર ઉતારી સયોડો ભેખ અમથી નહીં થાય. પીપો એકના બે ના થયા. આઠમાંથી સાત રાણી પાછી ફરી ગઈ. ફક્ત આઠમા અણમાનીતા રાણી સીતાદેવી પીપાની પડાબે સાચ્યાં સજોડે ચાલી નીકળ્યાં. પીપાને દુનિયાનું બીજું ભાન થયું. જેને પોતે અણમાનીતા કરેલા એ જ સીતાદેવી ‘ભક્તિરૂપી ખાંડધારે’ આમ ટાઢ-તડકો દેખ્યા વિના ચાલી નીકળ્યાં. આમ ભજનના ભાવે સોરઠના સાગરકિનારે હાલ્યા આવે છે ને અત્યારે જે ઉના તાલુકાનું

ઉમેજ ગામ છે ત્યાં પોરો ખાવા થોભ્યાં છે. ઉમેજના કોઈ સેનભગત નામે ભાવિકના ઘરે મહેમાન-ઉતાર કર્યા છે. રાતે અતિથિ બનેલા પીપાભગત અને સીતાદેવી રોટલા ખાવા બેઠાં ત્યારે ઘરના યજમાનની ઘરવાળી ન દેખાણી, મહેમાનોએ રદ લીધી કે વાળુ કરીએ તો આપણે ચારેય સાથે બેસીને કરીએ. બોલાવો ઘરનારને. બિચારો ઘરઘણી તો ઝાંખો પડી ગયો. ‘બોલાવો, ક્યાં છે? સાંજે તો જોયા હતાં, તો આ ટાણે કાં ભળાતાં નથી.’ ઘરનો પુરુષ શું જવાબ આપે? હૈયું રુંધાઈ ગયું. કંઈક ભેદ લાગે છે એમ સમજીને પીપાજની સાથે રહેલા સીતામૈયાએ ઘરમાં શોધ આદરી. ધ્યાનથી ખાંખાખોળ કરી તંચે ખબર પડી કે ઘરનારી તો દાણા ભરવાની ખાલી કોઠીમાં બેસી ગયેલી છે. અને આ શું?!! અંગ પર એકે કપડું નથી. પગથી માથા લગ સાવ નગન!! બેઠી બેઠી શરમની મારી કાંપે છે.

‘અરર ભાઈ, આનું કારણ?’ પુરુષ પોતાના આંસુ લૂછતો જવાબ દે છે : ‘ઘરમાં આજ કાંઈએ અનાજ નહોતું. એક પણ ઘરવખરી હવે બાકી બચી નથી. મારા ઉંબરનું રખોપું કરવાવાળી મારી પત્નીએ પોતાના અંગ ઉપરનો સાડલો ઉતારી આખો ને એ વેપારીની હાટડીએ મૂકીને હું લોટ-દાળ તમ હાટું લાયવો સુ. બાઈએ ન-વસ્ત્રી દશામાં ઓરડો ઓઢીને રાંધણું કર્યું. તમને ખાવા બોલાવ્યાં એટલે એ પોતાની એબી સાચવવા અનાજની ખાલી કોઠીમાં ઊતરી. આ આમ વાત છે.’ પછી તો દોસ્તો પોતાની પછેડી વડે એ સ્ત્રીનું અંગ ઢંકાવીને પીપા ને સીતાએ નાચ આદર્યા. સીતામૈયા રાજની દીકરી હતા. કહે કે મારા પિયરમાં નાચતા-ગાતા શીખી છું. નાચ જોઈને લોકો પૈસા આપશે. ભજન કરનારાંને પૈસા આપે એવું આ ગામ નથી પણ નાચનારી પર ઓળઘોળ થઈને નાણાનો પથારો કરશે. સીતામૈયાની આ તૈયારી જોઈને પીપાજ એના રૂપલાવણ્યને જોઈને ઓર દંગ રહી ગયાં. અને પછી તો ભાઈ ‘કોઈ સુંદર હિંદુસ્તાની નાચનારી આવી છે. એ હાલો.. એ હાલો...’ સાંજ સુધીમાં તો આ સમાચારે ગામ આસપાસના લોકેય ભેગાં કર્યા... સીતામાતાએ એવો નાચ નચ્યો કે ગરીબ યજમાનનું ઘર અભરે ભરાણું.

તે લો, આ ઈ પીપાજ ને માતા સીતામૈયા. ૨૦૨૦ની સાલમાં આ સાડીચારસો વરસેય મારા દેહમાં આ ઘટનાના સ્મરણે કંઈક ધમસાણ મચાવી દીધી. ઉમેજથી આગળ નીકળીને આંહી ચાંચની ખાડીમાં પીપાજ ને સીતા આવીને ઠર્યાં. ત્યાં એમણે એક પાણીની વાવ ગળાવી. જે ‘પીપાવાવ’ તરીકે લોકખ્યાત થઈ. પણ અત્યારે તો એ નામનું મોટું બંદર ખ્યાતિ પામ્યું છે. લોકો વાવને ભૂલીને પીપાવાવ પોર્ટના દર્શને જાય છે. વાહ રે દુનિયા!! પીપાજએ એ ટાણે ગરીબોની સેવામાં જગતનો ઈશ્વર દેખ્યો. પછી તો આ વાવનો જીર્ણોદ્ધાર સહજાનંદ સ્વામીના હાથે પણ થયો. વાવના બે પગથિયા ઉતરીને મેં નિર્ધાર કર્યો : ‘પીપાજ, દેહ છોડું એ પહેલા ઉમેજના પાદરમાં ઊભા રહીને સેનભગતને એ ઘરનારની ભાળ લેવી છે. બીજું કંઈ ન થાય તો કાંઈ નહીં. ઉમેજ ગામમાં જઈને એ સ્ત્રીને બસ મને આવડે એવી વાણીમાં ‘થેક્કયુ’ કહેવું છે. જેણે આબરુ વેચીને મહેમાન જમાવ્યા. કઈ માટીના હતાં આ માણસો?!! ખબર કાંઈએ પડતી નથી પણ આટલા વરસેય આ ભૂમિ પર પગ મૂકવાનું મન-થાય એવી એની આભા છે. સોરઠને મરતું બચાવવું હશે તો પીપાવાવ પોર્ટના વિકાસની સાથે સાથે પીપાજ ને સીતામૈયા જેવાઓની

લોકસેવાને જીવંત રાખતાંય શીખવું પડશે. ‘પીપાવાવ ધામ’ આશ્રમ સરસ છે. કહેણ મૂકતો આવ્યો છું. બે રાત રોકવાય એમ આવીશ. હજી ચાંચની ખાડીમાં ચાંચૂડા મહાદેવના પૂજારીને રોજ રાતે દરિયો તરીને મળવા જતી મોરણીને મળવાનું બાકી છે. પીપા-વાવનું જળ માથે લીધું ત્યાં બપોરના લગભગ સાડાત્રણ થવા આવ્યા હતાં. હવે જો ભાગીશ નહીં તો ભાવનગર અડધી રાતેય નહીં પહોંચાય. ડાબે હાથે પીપાવાવ પોર્ટમાં પ્રવેશ મેળવતો હતો ત્યાં રસ્તા પર બોર્ડ વાંચ્યું : ‘ભેરાઈ.’

આલ્લે, આ તો મેઘાણીને જ્યાંથી અનેક ગીતો જડ્યાં છે એ ભેરાઈ. મૂક પડતું પીપાવાવ પોર્ટ અને હું કાંઈ કહું-વિચારું એ પહેલા તો લાડકું જાવા ભેરાઈ તરફ મોરો કરીને હાલવા માંડ્યું. ભેરાઈમાં ૧૬મી સદીના જૂના પાળિયા છે. એક સમયે અહીં મોટી બજારુ ભરાતી એમ કહે છે. આજે જુઓ તો સાવ નાનું ગામ. એલા આંચ હટાણું કરવા કોણ આવતું હશે?!! પણ મેઘાણીને જડેલું આ ગીત સાંભળો :

‘ડગલાં દિ’ને રાત
 (મારે) ભરવા પડે ભેરાઈનાં!
 મેલ્યું વાંગર મેલ્યું માઢિયું,
 મેલી મ’વાની બજાર;
 (મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં’

- રાણા અને કુંવરની આ ગીતકથા આપણાં ફોકલોરમાં બહુ લોકપ્રિય રહી છે. રબારી જુવાન રાણો કુંવરના પ્રેમમાં ચક્ર્યૂર. પણ કુંવરને તો બીજા પુરુષ સાથે મા-બાપે પરણાવી. વાંગર અને માઢિયા જેવી પોતાની જનમભોમકાને તજી રાણો ગીરના ધુંવાસના ધડા નામે ડુંગર પર રહે અને છે... ક આ કાંઠાળમાં આવેલા ભેરાઈની બજારમાં હટાણું કરવા આવે. માત્ર એ આશાએ કે ભેરાઈની બજારમાં કદાચને કુંવરના દિદાર થઈ જાય!! ભઈ, આ ઈ ભેરાઈની બવળી બજારમાં હુંય આજ આંટો દઈ આવ્યો. જેવો બજાર સોંસરવો નીકળ્યો તો રાણાએ બૂમ પાડી. પાછળ ફરીને જોયું. પણ એ તો ખાલી ભ્રમ હતો મારો.

ભેરાઈથી આગળ વધ્યો ત્યાં અટવાણો. હવે આહીંથી વરાહસ્વરૂપ મંદિર નજીક છે પણ વાડિયુંના મારગે ને રસ્તામાં નદી આવે. ગામવાળાએ કહ્યું કે, ‘તમે અજાણ્યા છો. નદીમાં તાણ્ય ઘણી છે. પણ અમીં તો મોટરસાઈકલ કાઢી લઈએ. કહેતા હો તો પાર કરાવી જાઈ.’ બંદાને થોડીક હવા ખરી. ના પાડી. કાઢી લઈશ એ તો. વાડીઓનો રસ્તો પસાર કર્યો ને સામે ગીરમાંથી નીકળીને બે કાંઠે વહેતી છલોછલ ધાંતરવડી નદી. આ હેય, ધાંતરવડીના પાણી તો કેંક બહારવટિયાએ પીધાં છે. રોમાંચ જાણે ફૂંફાડા મારે હો. નદીને કિનારે બાઈક ટેકવીને જોઈ લીધું. એક મોટો ચેકડેમ બાંધેલો, એના પરથી રસ્તો હતો ને એ પરથી વાહન કાઢવાના. મારા સિવાય આ કાંઠે કે સામે કાંઠે કોઈ નહીં. ચેકડેમના રસ્તા ઉપરથી જ પાણી કૂટ-બે કૂટની ઊંચાઈએ વહેતું હતું ને નદીનો પટ લગભગ બસો મીટર તો લાંબો. શું કરવું? પાછો પીપાવાવ ફરવા જઈશ તો ક્યાંયનો નહીં રહું. વરાહસ્વરૂપ મંદિર જોયા વિના પાછું જવું નથી. નાખ્યું જાવા પાણીમાં. અરધે પહોંચ્યો ને તાણ વધી. નીચે ખાબક્યો તો મારી પ્રેમિકા(જાવા)ને મરતી ભાળીશ. હું તો તરીને નીકળી જઈશ પણ માંડ

માંડ આ ‘જાવા ના મૂકે ખાવા’ લીધું છે એ આમ ખોઈશ તો દુનિયા મારા પર માછલા ધોશે. જેટલી હવા ભરી હતી મારામાં એ બધી સરસર કરતીકને નીકળી ગઈ. બાઈક પાછું વળાય એવો તો વિકલ્પ જ નહોતો. ગામવાળાઓએ કહ્યું હતું : ‘ચેકડેમમાં બે ઠેકાણે ઊંડા ખાડા પડી ગયાં છે. એમાં ઊતરી જાશે તો જીવ ખોશો.’ પોણી બસ્સો કિલોના વજનવાળી મારી પ્રેમિકાને હું ખોવાની અણી ઉપર આવી ગયો હતો. ખોટું નહીં કહ્યું, રુડુ કે રડાશે એવી હાલત હતી. વહેતું પાણી લીલુંકાચ. ક્યાં હંકારવું?—એ દેખાય નહીં. લગભગ વીસેક મીનિટ કોઈ આવે એની રાહ જોતો એમ જ ઊભો રહ્યો. પછી ધીરજ ખૂટી તે જોરજોરથી ચીસો પાડવાનું ચાલું કર્યું: ‘કોઈ છે... કોઈ છે વાડિયુંમાં? એલા મદદ કરજો. હું આયાં સલવાણો છું.’ ઘણાંય ઘાંટા પાડ્યા ત્યારે એક વાડીના શેઢે ઢોર ચરાવતી એક સોળેક વરસની છોકરીએ ડોકું કાઢ્યું. આ આવડી શું કરશે? પણ એ તો મારી સામે નદીમાં સામે નદીમાં સામે જ ચાલી આવી. આવીને બાઈક પાછળ બેસી ગઈ ને મને કહે : ‘બીતાં નૈ. હું કવ ઈ દચ્ચામાં જ હંકારજો.’ મેં કહ્યું : ‘પણ પાણીમાં ક્યાં કાંય દેખાય છે?’ મારા ખભા ઉપરથી એણે એના હાથમાં રહેલી લાકડીને આગળની બાજુ નીચે તીરની જેમ તાકી ને બોલી ‘આ જો, આ લાકડીનું મોરું મૂકું ન્યાં જ મોયલું વીલ રાખવાનું.’ મને થયું આય મરવા આવી કે શું? પણ છૂટકો નહોતો તે અરધું બાઈક ડૂબાડતા ડૂબાડતા માંડ ડેમની ધારે રહેતા રહેતા નીકળી ગયા. એ છોકરીનું નામ અજૂ હતું. ઝાડું થોભી નહીં. હું મનમાં ને મનમાં ધાંતરવડી ને અજૂનો પાડ માનતા નીકળી ગયો ધાંતરવડીના પટની બહાર. બે કિલોમીટરે કોવાયાની ખાણનો ડામર રસ્તો ભેગો થઈ ગયો.

વરાહસ્વરૂપ સરસ જગ્યા છે. ત્યાંથી બાઈક લઈને નીચે દરિયે પણ જઈ આવ્યો. આશ્રમની વ્યવસ્થા છે. એક કાળો આદમી ત્યાં હતો. મેં એને પૂછ્યું કે : ‘રાત રોકાવાની વ્યવસ્થા ખરી?’ તો કહે : ‘હા. પણ બૈરાંની હારે ભેગો રૂમ ના મળે. અલગ અલગ મળે.’ મનમાં થયું કે આણે મારી પાછળ કોઈ સ્ત્રી બેઠેલી જોઈ હશે? વરાહસ્વરૂપ મંદિરથી નીકળીને જાફરાબાદમાં કવિ મિત્ર વિમલ અગ્રાવતની મહેમાનગતિ માણી. એ મને વઢેરાના દરિયાકિનારે લઈ ગયો. બહુ માણસોનો આવરો-જાવરો નથી. ત્યાં પણ આશ્રમ છે. દરિયાકિનારો ચોખ્ખો છે. વિમલની કવિતાઓ સાંભળી. ‘ખારવણ ખારી-ખારી’ એની બહુ જાણીતી કવિતા. ગૌરવ થાય કે ગુજરાતી ભાષાનો એક જાણીતો ગીતકવિ મને આમ આ રીતે કવિતા સંભળાવીને મારો દિવસ સભર કરે છે. ભાભીના હાથની બે વખત ચા પીને નીકળી ગયો પાછો ભાવનગર આવવા. વાયા રાજુલા, સાવરકુંડલા, અમરેલી. જે રસ્તે આવ્યો હતો તે એટલો તો ખરાબ હતો કે તે રસ્તે પાછાં જવું નહોતું. પણ અમરેલી સુધીમાં તો આ મારગેય રામસેતુ ઉપર બાઈક ચલાવતા હોઈએ એવું લાગે. અમરેલી જવાનું વળી ઓર એક આકર્ષણ હતું. બાળગોઠિયણ તારાનો જો ભેટો થાય તો એના પિતા પાસેથી ગીરની વાતો જડવાનો મને લોભ હતો. મણ એક ધૂળ ખાઈને રાત્રે અગિયારે અમરેલી પહોંચ્યો ત્યાં તારા મને લેવા માટે સામે હાઈવે પર આવી ઊભી હતી. ‘પપ્પા તો સૂઈ ગયાં છે. તું બહુ મોડો આવ્યો. હવે જમીને જા.’ તારાના હાથની ખીર જમીને મારી મુસાફરીનો મુલક છોડતો હું રાતે દોઢ વાગ્યે પાછો આવી ગયો. □

ભૂતનાથનો મેળો

શ્વેતા મહેતા (મહુવા બંદર)

[શ્વેતા મહેતા મૂળ મહુવાના અને ગુજરાત સરકારના કૃષિખાતામાં એકાઉન્ટ ઓફિસર તરીકે ફરજ બજાવતું ઉત્સાહથી ભર્યું ભર્યું વ્યક્તિત્વ. વાણિજ્ય વિષયના વિદ્યાર્થી પણ સાહિત્ય પ્રત્યે અપાર લગાવ, ઉત્તમ વાચક, ઘુમકકડ જીવ. શરૂઆતમાં એન.સી.સી.ની નોકરીને કારણે અનેક વિદ્યાર્થીનીઓની નજીક રહેવાને કારણે તરુણાવસ્થાને ઉંબરે ઊભેલી દીકરીઓની મૂંઝવણો-મુશ્કેલીઓને વાચા આપતું અને એમને દિશા બતાવતું ‘ખીલતી કળીને વ્હાલ’ પુસ્તક લખ્યું. હજી બે મહિના પહેલા જ પરિષદનું આજીવન સભ્યપદ મેળવીને પરિષદ સાથે જોડાયાં હતાં. સર્જનાત્મક લેખન હજુ શરૂં જ કર્યું હતું ને ચોત્રીસ વર્ષની ઉંમરે, આઠ માસના ગર્ભ, અનેક સ્વપ્નો સાથે કોરોનાને કારણે આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. એમનો પ્રથમ અને દુર્ભાગ્યે અંતિમ નિબંધ અંજલિ રુપે.

- તંત્રી]

‘ચરરર... ચરર... મારું ચકડોળ ચાલે’. આ ગીતની પંક્તિઓ જ્યારે પણ કાને અથડાય એટલે મને યાદ આવે રંગબેરંગી ભાતીગળ મેળાની. એક કવિ કહે છે કે ‘મેળો આપો તો એક માનવીને સંગ અને એકાંત આપો તો ટોળે.’ જ્યારે આપણા રમેશ પારેખે તો ‘આ મનપાંચમના મેળામાં સૌ જાત લઈને આવ્યા છે, કોઈ આવ્યા છે સપનું લઈને તો કોઈ રાત લઈને આવ્યા છે’ એવું ગાઈને માણસના અંતરમનની રજૂઆત કરી છે. મેળો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ છે, વિવિધ પ્રકારના તહેવારો, ધાર્મિક ઉત્સવ, તીર્થયાત્રા, પ્રવાસ કે રીતિ રિવાજોને એક જ સમયે, એક જ જગ્યાએ, હજારોની મેદની એકસાથે માણી શકે તે આપણો મેળો. મેળો શબ્દ જ ‘મળવા’ પરથી ઊતરી આવ્યો હોય તેવું લાગે છે.

સૌરાષ્ટ્રના કાશ્મીર ગણાતા ભાવનગર જિલ્લાના હરિયાળા એવા નગર મહુવાના લોકમેળાએ મારું નાનપણ બહુરંગી બનાવ્યું છે. આજે કોરોનાકાળમાં એ મેળા વધુ યાદ આવે છે. ૧૯૯૦થી ૨૦૦૦ની આસપાસનું મહુવા આજના મહુવાથી થોડું નોખું. તમે ભાવનગર બાજુથી મહુવામાં પ્રવેશ કરો એટલે રસ્તાની બન્ને બાજુ ઊંચી ઊંચી ઘેઘૂર નાળિયેરી અને લીલી નાઘેર કેળ તમારી પર આનંદથી લળી પડી હોય. નાળિયેરી અને કેળની વાડીઓ જોતાંવેંત જાણે કે આપણે કેરળમાં પ્રવેશ્યા હોઈએ એવું મનોહર દ્રશ્ય ઊભું કરે. વાડીઓમાં મજૂરી કે દરિયો ખેડી કંટાળેલી મહુવાની ઉત્સવપ્રિય પ્રજાએ શ્રાવણ માસમાં અનેક મેળાઓના રૂપમાં આનંદના ઝરણાં સૈકાઓથી શોધી કાઢેલા છે. મહુવાથી ત્રણેક કિલોમીટર દૂર વડલી ગામમાં બિરાજે છે ભૂતનાથ મહાદેવ. જેને મહુવાના રક્ષક પણ કહે છે. આ ભૂતનાથ મહાદેવનું મંદિર આશરે ૩૦૦ વર્ષ જૂનું છે. એ શહેરથી દૂર સાધુઓ દ્વારા પૂજિત અને સંચાલિત જીવંત દેવ ગણાય છે. મહુવાના વિવિધ લોકમેળાઓમાં સ્થાનક એટલે ભૂતનાથ મહાદેવનું

આંગણું. મહુવામાં તહેવાર પ્રમાણે મેળાનું સ્થાન પણ અલગ અલગ અને નિશ્ચિત. જેમ કે શ્રાવણ માસના દરેક સોમવારે મેળો ભૂતનાથ મહાદેવમાં જ થાય. જન્માષ્ટમીનો મેળો પણ મહાદેવના સાનિધ્યમાં જ ભરાય. રક્ષાબંધનનો મેળો ગાયત્રી માતાના મંદિરે થાય તો, શીતળા સાતમનો મેળો શીતળા માતાના મંદિર પાસે નદીના પટમાં ભરાય. ભાદરવી અમાસનો મેળો ભવાની માતાના મંદિરે દરિયાકિનારે થાય. નૂતન વર્ષના અન્નકૂટ દર્શન કરતા સમયે શ્રીનાથજીની હવેલી તથા રામ પાસ રહો મંદિરમાં પણ મેળો ભરાય. આ બધા મેળામાં સૌથી મહત્વનું સ્થાન તો ભૂતનાથ મહાદેવના મંદિરનું જ.

મહુવા શહેરથી ઉત્તરે દોઢેક કિલોમીટર ચાલીએ એટલે આવતી અમારી માલણ નદી. માલણ નદી તે સમયે ઘણી ખરી સુકકી રહેતી. (હવે માલણ બંધારા યોજનાના કારણે નદીમાં ચોમાસા દરમિયાન પાણી રહે છે). આ નદી પર એક નાનો પુલ બાંધેલો અને પુલની બન્ને બાજુનો વિશાળપટ એટલે મેળાનું પ્રથમ stoppage. નદીથી ફરી દોઢેક કિલોમીટર ચાલીએ એટલે આવે ભૂતનાથ મહાદેવ. જ્યાં ભાવિકો શ્રાવણ માસ દરમિયાન પોતાની સાર્થકલ તથા ઘરેથી તાંબાનો કળશ લઈ દાદાને પાણી ચડાવવા જતા. આજે શહેરોમાં મેળા આયોજીત કરવા પડે છે. સ્થાનિક નગરપાલિકા દ્વારા લોકોના આનંદ-પ્રમોદ તથા મનોરંજન માટે વિશાળ મેદાન, મંડપ, ખાણી-પીણી, રાઈડ્સ, વેચાણકેન્દ્રો વગેરે આયોજીત કરવા માટે લાખોના ટેન્ડર બહાર પડે છે. જ્યારે મહુવાના મેળો એટલે ખરેખર લોક મેળો. જ્યાં લોકો દ્વારા સ્વયંભૂ મેળા થઈ જતા.

શ્રાવણ મહિનો શરૂ થાય એટલે અબાલ વૃદ્ધ સહુના મનમાં મેળો મહાલવાના વિચારોથી જ પ્રફુલ્લિત થઈ જવાતું. છોકરાઓની વાતો, રમતોમાં પણ મેળો જ કેન્દ્રમાં રહેતો. મેળામાં જવાનું હોય ત્યારે પુરુષ વર્ગ પોતાના કામ પરથી બપોરે જ ઘરે પાછા આવી જાય અથવા રજા રાખી દે. સ્ત્રીઓ ઘરના બધા જ કામકાજ, જમવાનું બપોરના બે વાગ્યા સુધીમાં આટોપી મેળા માટે સાજ શણગાર કરવામાં વ્યસ્ત થઈ જાય. બાળકોને તો ચિંતા જ ન હોય કારણ કે મહુવાની શાળાઓમાં તે સમયે શ્રાવણના દરેક સોમવારે રિસેસ સુધી જ શૈક્ષણિક કાર્ય ચાલતું. અડધો દિવસ બાળકોને મેળાની મોજ કરવા રજા. વાહ ! મેળામાં જવા માટે પણ સહુની રસ-રુચિ અનુસાર અલગ અલગ વૃંદો ગોઠવાઈ જતા. સાંજના સાડા ત્રણ-ચાર વાગ્યા આસપાસ શહેરના ઘર-ઘરમાંથી નવવસ્ત્ર આભૂષિત માનવીઓ મેળો માણવા નીકળી પડે. નવા પરણેલાનો પ્રથમ મેળો તો, પ્રથમ સંતાનના માતા-પિતા બન્યા હોય તેમની પ્રથમ પાયલાગણ. જ્યારે સ્ત્રીઓ માટે રોજીંદી ઘટમાળમાંથી, ઘરની જ લાજ મર્યાદામાંથી મોકળો શ્વાસ લેવાનો ઉત્સવ. નવી વહુ માટે પીયુનો હાથ પકડવા રોમાંચ. તો નવયુવાનો માટે કોઈ નવા પાત્ર સાથે આંખ મેળવવાનો અવસર. જ્યારે બાળકો માટે તો ચિક્કાર આનંદ, આનંદ અને આનંદ. બાળકો માટે મેળો એટલે તો જાણે ખુશીઓનો ખજાનો. વડીલો માટે જીવનની સંધ્યાએ લોકોને મળી સુખ-દુઃખ વહેંચી, પોતાના પૌત્ર-

પૌત્રીઓની આંગળીઓ ઝાલી તેમને ખરા લોકજીવનના દર્શન કરાવવાની જિજ્ઞાસા. સાંજે ઘરથી ટોળાના ટોળા ચાલતા નીકળી પડતા. મેળે જવા સ્તો ! રસ્તામાં સૌ વાતો કરે, ગીતો ગાય, એકબીજાની ઠેકડી ઉડાવે, મશ્કરી કરે, રસ્તામાં મળી જતાં પરિચિતો સાથે વાતો થાય. ટોળું સંઘ બને. ધીમે ધીમે મહિલાઓ, જુવાનિયાઓ, બાળકો, વડીલોના અલગ અલગ વૃંદો રચાય અને કાફલો આગળ વધતો જાય. મેળામાં જતી વખતે એટલો ઉત્સાહ હોય કે કોઈ ને ના દુઃખે પગ કે ના લાગે ભૂખ તરસ.

ભૂતનાથ દાદાના મેળામાં જતા આપણું પ્રથમ સ્ટોપેજ માલણ આવે એટલે જાણે કે જીવન ધન્ય ધન્ય. નદીના પટમાં ભાતીગળ ચંદરવા બાંધેલા હોય, લાઉડસ્પીકર પર ગીતો, ભજનો વાગતા હોય, માર્ઠક પરથી જાતભાતની સૂચનાઓ અપાતી હોય. જેમ કે કોઈના છોકરા ખોવાયા હોય એની જાહેરાતો તો હોય. ખાણી-પીણી, રમકડાની આખી હારબદ્ધ શ્રેણી ખડી હોય. માંડવીના ઓળા, મકાઈના ડોડા, ચણા જોરગરમ, ગાંઠિયા, ફૂલવડી, ભૂંગળા-બટેટા, બિસ્કીટ, ચોકલેટ, પીપરમેન્ટ, રંગબેરંગી શીંગપાક, ટોપરાપાક, ફરાળી પતીકા રગડો, કેળા, ખાટા-મીઠા સફરજન જેવા ફળો અને ભાતભાતના શરબત ગોળા. ત્યારે રમકડાની લારીઓ પાસેથી તો બાળકોને ખેંચીને જ લઈ જવા પડે. ‘મારે કુગ્ગો લેવો સે.’ ‘મને ઢીંગલી જોવે સે’..; ‘મારે ઓલું વિમાન લેવું સે એ... એ... એ...’ એવા કરતબ ચાલે અને રમકડું ના અપાવો તો જમીનમાં ત્યાં જ આળોટી મા-બાપના કપડા અને આબરૂ ત્યાં જ ઉતરવાનો ઉપક્રમ રચાય. તો પણ બાળકોને મનમાંગ્યું મળતું નહીં. એકાદું નાનકડું રમકડું કે પાવો મળી જાય તો અંબાણી જેવી અનુભૂતિ થતી. રમકડા પણ મજાના રહેતા. પાવો, દડા, ઢીંગલી-ઢીંગલા, બંધુક, ઘોડાગાડી, બળદગાડું, સાઈકલ, સ્કુટર, ફરફરિયા, લાકડાના બનાવેલા તલવાર, ભાલા, તીરકામઠા, ડમરૂ, નકલી કેમેરા વગેરે વગેરે. તોલિંગ રાઈડ્સનો તો એ જમાનો ન હતો એટલે લાકડાની કે લોખંડની બનાવેલી નાની મોટી ચકરડી, ચકડોળ, ઘોડાસવારી એ બધાનું સામ્રાજ્ય. ચકડોળમાં બેસવાને બદલે જોવાનો જ અદકેરો આનંદ આવતો. એમાં બેસી કે બહાર ઊભા રહી રાડો પાડવી, પિપૂડા વગાડવા એ જ ખરી મોજ હતી. ચાલી ચાલીને પગ થાકી જાય કે ચીસો પાડીને ગળું બેસી જાય તો પણ ઘરે જવાનું મન ના થાય. તે સમયે ‘સેલ્ફી’ લેવાની કે ‘સ્ટેટસ અપડેટ’ કરવાની કડાકૂટ કરવાની બદલે ભૂતનાથ મહાદેવ કે ગાયત્રી માતાની સાંઘ્ય આરતીમાં પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત થવાનો લહાવો લેવાતો. મહાદેવની આરતી ઉતારી અંતરઆત્મા સુધી તેના આશ્કા લઈ એક વર્ષ માટે ઓક્સિજન સિલિન્ડર ભરી લેવામાં આવતો.

મેળામાં માણસોની ભીડ વચ્ચે નિર્મળ આનંદ, મોજ અને મિત્રતાની છોળો ઊડતી. ધૂળના ગોટા ઊડતા હોય, ઊંચા અવાજે ગીતો વાગતા હોય, ચીસો અને હસી મજાકના વાયરા વાતા હોય ત્યારે ધીમેધીમે મેળો પોતાની ચરમ અવસ્થામાં પહોંચતો. મોટાભાગના ભાવિકોને શ્રાવણ માસનો ઉપવાસ હોય, બહારનું કઈ ખાય પીવે નહીં પણ તેમ છતાં દરેકના ચહેરા પર અલૌકિક ખુશી રહેતી. સૂચસ્તિ બાદ

સૌ વૃંદો પોતપોતાના ઘરે ભારે પગે જાણે ઘસડાતા ચાલતા. દરેકના હાથમાં મહુવાની ખાસિયત સમા પાણીના ફુગ્ગા તો હોય જ. બાળકોના હાથમાં રમકડા કે ખાવા-પીવાની કોઈ વસ્તુ રહેતી. પાછા ફરતા માર્ગે અંધારા રસ્તે દુહા લલકારતા, ચીસો પાડતા તો વળી કોઈ ફિલ્મી ગીતો ગાતા મસ્ત મૌલાની જેમ રસ્તો પસાર કરતા. ફિલ્મી ગીતો ગાનાર પ્રત્યે પણ ત્યારે કોઈ સુગથી ન જોતું. સૌ પોતપોતાના વૃંદમાં ખુશ થઈને ચાલતા. દરેક માનવી મેળાના પોતીકા પરમ આનંદને પોતાની અંદર જ વાગોળતો અને આવતા વર્ષના શ્રાવણ માસની રાહ જોતો. થાકેલા બાળકો પિતા/કાકાના ખભા પર કે માતાની કેડ પર આશ્રય મેળવતા તો ક્યારેક એકલદોકલ પસાર થતી સાઈકલ કે જાણીતા બાઈક સવારને પોતાના બાળકને ઘર સુધી ભળાવી મા-બાપ રાહત અનુભવતા. ઘરે આવી, દિવસભરનો ઉપવાસ ખોલી ભાવિકો પોતાની શ્રદ્ધા શિવને અર્પણ કરતા તો બાળકો કપડાં પણ બદલ્યા વિના પથારી ભેગા થઈ જતાં.

મહુવાના એ લોકમેળામાં અનોખી ઊર્જા હતી. સ્વયંભૂ ઉગતા આ મેળાઓ આપણા લોકજીવનનું ઘરેણું હતા. જ્યાં લોકો કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના એકબીજાના રંગમાં રંગાઈ શકે, પોતાના દુઃખદર્દ વિસારી નાના બાળકની જેમ હસી શકે. જ્યાં સુધી આ લોકમેળા રહેશે ત્યાં સુધી ૨૧મી સદીના બાળક જેવા તણાવ કે ચિંતા તો આપણાથી સેંકડો માઈલ દૂર રહેશે.

જય ભૂતનાથ મહાદેવ.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

ઝળઝળિયાને કાંઠે : અરવિંદ બારોટ, ૨૦૧૯, રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૩૪+૧૧૮, રૂ. ૧૬૦.
 ઝાકળનાં મોતી : ગભરુ ભડિયાદરા, ૨૦૧૯, ગાંધીવિદ્યાપીઠ, વેડછી, તા. વાલોડ, જિ. તાપી, પૃ. ૧૬૪, રૂ. ૧૬૦. **મોરપીંછના સરનામે** : વર્ષા પ્રજાપતિ, ૨૦૧૯, ૧૭/૩૪, શક્તિનગર સોસાયટી, બાપુનગર, અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૪૦. **ચહેરો** : સતીશ પંડિત, ૨૦૧૯, હર્ષ બુક એજન્સી, અમદાવાદ, ૧૨+૧૮૨, રૂ. ૩૯૫. **આર્ષમય** : દાન વાઘેલા, ૨૦૧૯, શ્રી દેશાવીરા, વાઘેલા ચે. ટ્રસ્ટ, દેશવીર મેન્શન, ૧૧, કૃષ્ણ સોસાયટી, કુંભારવાડા, ૧૨+૧૦૪, રૂ. ૧૫૦, **સ્વયંભૂ** : દાન વાઘેલા, બીજી-૨૦૧૨, ૧૧, કૃષ્ણ સોસાયટી, કુંભારવાડા, ભાવનગર, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૫૦. **પ્રણયોત્સવ** : પારસ પટેલ, ૨૦૧૯, પ્રવેગ કોમ્યુનિકેશન, અમદાવાદ, ૧૨+૭૧, રૂ. ૨૦૦.

‘જેનાથી હું સર્જાયો!’

નરેશ શુક્લ

ધનાળાની સ્થાપના ક્યારે થઈ ને કોણે કરી એ વિશે તો હું કંઈ જાણતો નથી. કદાચ કોઈ જાણકાર રહ્યો પણ નથી. હા, ગામની વિવિધ જગ્યાઓએ ઊભેલા પાળિયા, સૂરાપૂરા અને બાળપણ વખતે સાંભળેલી કેટલીક કથાઓ મને યાદ છે. મૂળ ગામ અત્યારે જ્યાં છે ત્યાં નહોતું. અત્યારે જ્યાં ઊંચાળી વાડી છે ત્યાં ગામના તળાવ અને હનુમાનજીની દેરીની વચ્ચેના ભાગે હતું. એ વખતે પહેલીવાર ગામ ભંગાયેલું એટલે અત્યારે ઊંચાળી વાડીમાં જે સાત-આઠ પાળિયા ઊભા છે એ એ વખતે ગામ બચાવનારાઓના પાળિયા છે, એમાં રજપૂત, દરબાર ને આહીરના પાળિયા ઓળખાયા છે. એના પર લખેલું હતું પણ હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે એ વાંચી શકું એમ નહોતો. પ્રયત્ન તો જરૂર કરેલો પણ દેવનાગરીના કેટલાક જ મરોડ પકડાતા.

બીજા પાળિયા અત્યારના ધનાળાના પાંદરમાં, પેલા બે વડલા અને શાળાની બાજુમાં જ્યાં હવે નાનકડું બસ સ્ટેશન બન્યું છે એની પાછળ ગામના કૂવાની બાજુમાં ઊંચા ઓટલા પર ઊભા કરાયેલા છે. એ અઢીસો-ત્રણસો વર્ષ જૂના તો ખરા જ. એનો પથ્થર ને બાંધણી પરથી એવું અનુમાન જરૂર લગાવી શકાય. પણ ગામની અજ્ઞાનતા અને પાળિયાને ટેકો દઈને સતત બેસી રહેતા ગામલોકોના કારણે લખાણ સાવ ભૂંસાઈ ગયાં છે, ખાલી લખાણનાં નિશાન રહ્યાં છે. એ પછીના પાળિયાઓ અત્યારના ગામની વચ્ચેવચ આવેલા ચોકમાં, શિવમંદિરની દીવાલને અઢેલીને લાઈનસર ઊભા કરાયેલા છે. આસપાસના રહેવાસીઓએ એને હટાવ્યા નથી એટલું ગનીમત. બાકી પૂરણ પૂરીને શેરી ઊંચી લેવાની લ્હાયમાં એનાં લખાણ દટાઈ ગયાં છે. પાળિયાઓમાં ઘોડા, ઊંટ પરના અસવારો અભય આપતી મુદ્રામાં અંકિત છે. એક સમયે પોતાના પ્રાણ આપી દેનારા એ શૂરવીરોને ગામ ભૂલી ચૂક્યું છે, એટલે એ ચોકમાં ખેલાતી ભવાઈ, રામામંડળ ને બીજા પ્રસંગોએ બાળકો તો ક્યારેક મોટેરાઓ પણ એની પર બેસતા હોય એવું જોયું છે. ખિન્ન કરી દેનારું દૃશ્ય છે પણ એ વાસ્તવિકતા છે. એ સિવાય રજપૂતની શેરીમાં, પઢારના ઘર પાસે રજપૂતના પાળિયા છે, એનો પ્રભાવ ને પરચા હજી જીવંત છે. કેહરસંગ પઢારના પાળિયા વખતોવખત પૂજાય છે. ખાસ તો યુવાનોની છેડાછેડી એમની સામે છૂટે છે. એમના વારસો તો ગામ છોડી ધારે વસેલા ઘનશ્યામગઢ કે અન્યત્ર સ્થળાંતર કરી ગયા છે પણ હજી વાર-તહેવારે આવતા રહે છે. ટાબર જમાડતાં રહે છે.

કુલ ચાર વખત ધનાળા ભંગાયું છે. એટલે કે સાવ લૂંટી લેવાયું ને ગામના ઘણાને મારી નાખવામાં આવેલા. એવું થવાનું કારણ સ્વાભાવિક જ સમૃદ્ધિ હોય. ક્યારેક રાજવટ

તો ક્યારેક દ્વેષ પણ હોય. જૂના ભંગાથેલા ઘરમાં ન રહેવાની માન્યતાઓ, સ્વમાનના પ્રશ્નો ને જરૂરિયાતે કરીને ગામ અત્યારે છે એ બાજુ ખસતું ખસતું વસેલું છે. અત્યારે ગામ વચ્ચે રામજી મંદિરની સામે જેનો ઉલ્લેખ કરેલો એ શિવમંદિર વધારે જૂનું અને અજાયબ છે. એ ત્યારે સ્મશાનભૂમિ પર ચણવામાં આવેલું. બીજી રીતે એની બાંધણીને ધ્યાનથી જોવામાં આવે તો એ નાનકડો કિલ્લો પણ હતું.

શિવમંદિર આમ તો ઢંકાઈ ગયેલું છે ત્રણેક મોટા પીપળાથી. એ મંદિરની દીવાલ ફાડીને ઊગેલા છે. એનું શિખર બહુ ધ્યાનથી જોઈએ તો એમાં કેટલીક મૂર્તિઓ અને કોતરણીઓ છે. મને ઝાંખું સ્મરણ છે કે, એમાંનું લિંગ ખંડિત થયા પછી વર્ષો સુધી એમ જ પૂજાતું રહ્યું. બારોટ વિઠ્ઠલભાઈએ બાધા લીધી કે એની પુનઃપ્રાણપ્રતિષ્ઠા નહીં થાય ત્યાં સુધી ગામનું પાણી નહીં પીઉં! ને વર્ષો સુધી ગામની બહાર, વાંટાવદર જઈને વસેલા. ગામ માટે આ મેણું બહુ મોટું કહેવાય પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય અને રામજીના ભક્તોવાળું ગામ શિવજી માટે મોટો ખર્ચો કરવા ઝટ તૈયાર નહોતું થતું. આખરે એક બારોટની જીદ પાસે નમ્યું ને લગભગ ૭૭ની સાલમાં એની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયેલી. મને વધારે યાદ નથી પણ હું ને પંકજ સતરસંગની ડેલી પાસેના ઓટલા પર ચડીને નીકળેલી શોભાયાત્રાને જોતાં હોવાનું દૃશ્ય ચિત્ત પર અંકિત છે. એ સાંકડી શેરી હેકડેઠક ભરેલી હતી. આગળ લાંબા વાંસમાં ભરાવેલી ધજા, નગારાં ગાડા પર લગાવેલાં ને મોટે મોટેથી વાગતાં હતાં. પછી પેટ પર બાંધીને વગાડાતાં દોકડ, ને બીજાં વાઘો. ગામનાં યુવામંડળો રાસ લેતાં ચાલતાં હતાં. પછી આવે નાગા બાવાઓ છેક જૂનાગઢથી સ્પેશ્યલ આવેલા. અન્ય સાધુસંતો, ગામના વડીલો ને પછી વેલડામાં શિવલિંગની શોભાયાત્રા, એની પાછળ સ્ત્રીઓની મંડળી ગાતી ગાતી પસાર થઈ હતી, આખા ગામમાં. એ સમયેયો લગલગાટ ત્રણ દિવસ ચાલેલો. ને એ મંદિરમાં નવું લિંગ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પામ્યું હતું. જો કે, મને યાદ છે ત્યાં સુધી વિઠ્ઠલભાઈ પછીએ ક્યારેય ગામમાં આવીને વસ્યા નથી!

મારા માટે એ શિવમંદિર અને ભવાઈના વેશો અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં છે. કેમ કે, નવરાત્રીના દિવસોમાં આવતી ભવાઈમંડળીઓ એ ચોકમાં વેશ ભજવતી. એના ચાળે ચડીને ગામનાય કેટલાક લોકોએ ભવાઈ ભજવવાનું શરૂ કરેલું. એ જૂની પેઢી એટલે મને કોઈનાય નામ યાદ રહ્યાં નથી હા, એ લોકોએ રાજા, રાણી, વિદૂષક અને બીજાં પાત્રો માટેનાં મુગટો, ગદા, તીર-કામઠાં ને એવો સરંજામ ખરીદીને શિવમંદિરના ગોખલામાં રાખેલો. એ ગોખલો દીવાલમાં ત્રણેક ફૂટ ઊંચો. ભંડકિયા જેવો. એને લાકડાનું બારણું જડેલું છે ને ઉપર આગળો મારેલો હોય, એના પર લોખંડનું તાળું કાયમ રહે. પરી બાવો એ મંદિરનો પૂજારી. મંદિર પ્રમાણમાં સાંકડું, બહુ સચવાયેલું નહીં એટલે મેલખાઉં થઈ ગયેલું. પથરા જડીને બનાવેલી ફર્સ, નાનકું ગર્ભગૃહ. બિલકુલ અંધારિયું. ઊંચે નાનકડી જાળી નાખેલી એ બારીમાંથી થોડો પ્રકાશ આવે. બે નળિયાં ઊભા બાંધીને બનાવેલા સ્ટેન્ડ પર મોટા કોડિયામાં નાનકડો દીવો સળગતો હોય એના અજવાસમાં તાંબાના નાગદેવ છત્ર ધરીને સ્થિર થઈ ગયેલા, નીચે નાનકું લિંગ, ધારાવાળી ને એનો છેડો દીવાલ સોંસરો છેક વજેરી ઉપરના ગૌમુખમાં નીકળે, ત્યાંથી નીક કરીને પાણીનો નિકાલ

શેરીમાં થાય, ચીકણું થઈ ગયેલું ગૌમુખ! ગર્ભગૃહમાં પાછળના ભાગે પાર્વતીજીની નાનકડી મૂર્તિ, એને પ્રમાણમાં મોટી કડીઓથી બનાવેલી આંખો લગાવેલી એટલે આપણી સામે ડોળા કાઢતાં હોય એમ જોઈ રહે. ત્રાંબાકૂડીમાંથી સૂતરનો કટકો લગાવેલો હોય ત્યાંથી અસ્ખલિત એવી પાતળી ધારા સતત લિંગ પર પડ્યા કરે. કોઈ કરેણનું ફૂલ તો ક્યારેક કોઈએ ચડાવેલા ધતૂરાનું ફૂલ પડ્યું હોય. કોઈ દૂધની ટોહલી ઢોળી ગયું હોય એનો પાણીમિશ્રિત રેલો નિર્લેપભાવે હળવે પગલે હાલતો ભાળું. પાસે મૂકેલા છણિયા ને આસનિયા પર બેસીને લિંગનો બે હાથે સ્પર્શ કરવાનો, નમન લઈને માથે ચડાવવાનું. મહામૃત્યુંજયનો જાપ મોટેથી કરો એટલે એ નાનકડા ગર્ભમાં ગોરંભાતો અવાજ ચિત્તમાં વધુ લયો જન્માવે. રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવો. શિવજી કંઈ વધારે ન માગો! અમારા જેવા જ સીધાસાદા માણસોના એ ભગવાન. રામજી મંદિરનું રજવાડું બાજુના મંદિરમાં. આ તો ભોળિયો રાજા, બસ. હયાભિર્યા ગામની વચ્ચે ય સ્મશાન જેવી એકલતા ઓઢીને બેસી રહે, ગામનું ભલું કરતો.

હા, શ્રાવણ બેસે એટલે એમાં રંગત ઉમેરાય. ભક્તો જાતભાતના વગડાઉં ફળો, કેળાં, સફરજન, ચીકુ વગેરે શહેરી ફળો — અમારા માટે તો એ શહેરી જ હતાં. એ પંથકમાં આવું કંઈ ઊગતું નહીં. હા, ધતૂરાના ડોડવા ને ફૂલો, બિલીપત્રો પણ ઓછાં, દૂધ ને પંચામૃતની સ્મેલથી છવાયેલા એ દિવસો ચિત્તમાં અકબંધ છે.

વાત કરવી છે એની એક રહસ્યમય દીવાલમાં રહેલા ભંડકિયાની. એના વિશે જાતજાતની દંતકથાઓ સાંભળેલી છે. કોઈ કહે એ ભંડકિયામાં અત્યારે તો પીપળાના ઝાડનાં મૂળિયાં એટલાં બધાં આડાં આવી ગયાં છે કે અંદર જવાય એવું નથી રહ્યું, બાકી એ તો ભોંયરું છે, ખરેખર તો એ જૂનાગઢ નીકળતો રસ્તો છે. રાજા સિદ્ધરાજે બંધાવેલો. અહીં મંદિરમાં થઈને સીધા જ એક બાજુ પાટણ ને બીજી બાજુ જૂનાગઢ નીકળાય. અમે નાના હતા ત્યારે મને બહુ રસ પડતો. એ જાદુઈ લાગતી વાતોની હકીકત તપાસવા થોડું સાહસ પણ કરેલું. બેટરી લઈને એના પ્રકાશમાં પેલાં લૂગડાંનાં પોટલાં ખસેડી પાછળ જવા મથેલા પણ પાંચ-છ ફૂટથી આગળ ખરેખર ન જવાયું કેમ કે, મૂળિયાંની આડશ આવી ગયેલી. કરોળિયાને જીવજંતુઓ ભરાઈ બેઠેલાં. બાએ જણાવેલું કે એવું ભોંયરું નથી પણ નીચે વાવ હતી. આ મંદિર વાવ પર બંધાયેલું. વાવમાં ઊતરવાનાં પગથિયા ત્યાંથી જતાં હતાં. જૂના લોકો કહે છે કે, એ મંદિર સ્મશાન વચ્ચે હતું ને એ એક અર્થમાં વોચ ટાવર હતો. વાવની ઉપર મંદિર, મંદિરની પાછળ દિલુભાભાના ઘરમાં હવે તો કાયમી કમાડ ભીડી દીધાં છે પણ નાનપણમાં ત્યાંથી અમે એ મંદિર પર ચડ્યા છીએ. ફરતાં ફરતાં ઉપર જવાય એવાં પગથિયાં પર ચડ્યો છું. ત્યાંથી શિખર પાસે નીકળાય. ફરતી કિલ્લા જેવી રાંગ છે ને એમાં સંતાઈને નીચે ને સામે જોટાળી બંધૂક ફોડી શકાય એવા ઊભા ખાંચા પાડવામાં આવેલા. આજેય એ તો મૌજૂદ છે. એ જ ફરતાં પગથિયાં નીચેની વાવ સુધી જતાં પણ વપરાશ ન થવાના કારણે, ને દીવાલોમાં પીપળા ઊગી જવાના કારણે એ બંધ થઈ ગયાં ને આસપાસ રહસ્ય ગૂંથાતું ગયું.

નવરાત્રીમાં એ મંદિરનો વંડો ભવાયાઓ માટે ટ્રેસિંગરૂમ બનતો. મંદિરનાં ચાર-પાંચ પગથિયાં ચડીને એ વંડામાં પ્રવેશ થતો. ત્યાં ત્યારે કામચલાઉ રીતે ચલાખાનો દરવાજો બનાવી દેવાતો. પગથિયાં અને ઓટા પર જેનો પાઠ આવવાનો હોય એ ભવાયાઓ બીડીઓ તાણતા બેઠા હોય. હું હંમેશાં ભવાઈ પણ દેખાઈ ને નેપથ્યનું દૃશ્ય પણ દેખાય એ માટે મંદિરની જ દીવાલે રહેલી વજેરી પર સ્થાન પસંદ કરતો. પંકજ તો સાથે જ હોય. નેપથ્યની બહાર વાદ્યકારો બેસતા. લાંબી ભૂંગળ ને દેશી વાદ્યો. ચોકમાં વચ્ચે જગ્યા છોડીને ફરતાં ગામલોકો, આગળ બાળકો, એની પાછળ ઊંચા છોકરાઓ ને સ્ત્રીઓ ભલે ઓછી પણ હોય ખરી. યુવાનો, પ્રૌઢો ને વડીલો વજેરીએ, રામજી મંદિરના પગથિયે ને છબીલદાસની દુકાનના ઓટે ગોઠવાયા હોય. દૂર ઢોલિયા નાંખીને દરબારો ને પટલો માટે ગાદલાં તકિયા નંખાયાં હોય.

વાંસ ખોડીને એના પર લોખંડના કડા પર પેટ્રોમેક્સ. બત્તીઓ ટાંગવામાં આવતી. એ વચ્ચે વચ્ચે ભડકા કરવા લાગે, આગ લપકા કરવા લાગે કે એનું મેન્યલ બગડી જાય તો હનુમાનજી કે અન્ય પતઈ રાજાના વેશમાં રહેલા ભવાયાને પેટ્રોમેક્સ ઉતારીને એને પંપ મારતા ય જોયા છો! પંપ મારે એટલે ધોળા દૂધ જેવું મેન્યલ સરસ રીતે પ્રકાશ આપવા લાગે. એની આસપાસની કાચની ચોરસ પટ્ટીઓ અમારાં રમકડામાં વિશિષ્ટ ઘરેણું બનતી એ પણ યાદ આવે છે. એની ફરતે માવાના કાગળિયા વીંટીને, એમાં કાચના રંગબેરંગી ટુકડા નાખી કેલિડોસ્કોપ બનાવતા.

બાકીની સ્તુતિઓથી ભવાઈના વેશ આરંભાય ત્યારે થતી ગણપતિ, શારદા અને બીજા દેવોની સ્તુતિનો રાગ અનેરો. ભૂંગળનો વિશિષ્ટ અવાજ એમાં ભળે. વાદ્યનું નામ તો યાદ નથી પણ સળિયાને ત્રિકોણાકાર વાળીને એમાં બીજા સળિયાના ટુકડાને ગોળ ગોળ ફેરવીને વગાડાતું યંત્ર મારું ધ્યાન ખેંચતું. જાણીતી વાજંપેટી, મંજરા ને જાંઝ પખવાજ તો હોય જ. ડફલી પણ પછીથી ઉમેરાયેલી. મોઢા પર બોદાર ચોપડેલા, ભ્રમરોને કાળી રંગીને તૈયાર થયેલા સ્ત્રીવેશી પુરુષોનો સ્ત્રી જેવાં નખરાં કરવા જતાં જન્મતો વિચિત્ર લય, વિદૂષકના ચેનચાળા ને એની ચેટીને બોલાવવાની ચેષ્ટા એકસાથે હવામાં પરસરતું લોકોનું ખડખડાટ હાસ્ય... ગામના નામાંકિત લોકોના નામોલ્લેખોથી પ્રસરતા ખિખિયાટા. ને ફચી મંડાતો વેશ. વચ્ચ વચ્ચે કોઈ નાયક મોટા અવાજે નેરેશન આપતો હોય. આખાય ચોકની સ્પેસનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને સતત આકર્ષણ જન્માવવાના વિવિધ પેંતરા ને સમસામયિક પ્રસંગો, ઘટનાઓનો સંદર્ભ જોડીને થતા ભાવપલટાઓની અસર આખાય ગામ ઉપર ભૂરકીની જેમ છવાતી જતી. અને જ્યારે આખોય માલહોલ જોરદાર જામી ગયો હોય ત્યારે જ અચાનક આવી જતો બ્રેક. ખરેખર તો એ કમર્સિયલ બ્રેક હતો. નાયક ઊભો થઈને ગામના મોભીઓના નામે સાદ પાડતો. લોકો પોતાની શક્તિ અનુસાર ચડાવો બોલતા. કોઈ આખી મંડળીને જમાડવાનું જાહેર કરતા, કોઈ પાંચ મણ દાણા, કોઈ દસ-વીસ રૂપિયા તો કોઈ વળી બે ટંકનું ભોજન પણ કરાવે. અડધો કલાક, તો ક્યારેક એ લંબાઈ પણ જાય. પછીનો ખેલ એ યજમાનોના નામે. કેટલુંક

વન્સમોર થાય, કેટાલંક નૃત્યો ઉમેરાય, ફિલ્મી તરજો પણ ઉમેરાતી રહે. ભવાયાઓ જો આવક વધારે થઈ હોય તો એનું સાદું વાળવા જોરશોરથી ભજવણી કરે. જોશ ફેલાતું જાય.

ભૂંગળ તાલ બદલે, ભૂંગળ જોશ ભરે, ભૂંગળ શૂરાતન જગવે ને એ જ ભૂંગળમાં ભેંકાર સૂર નીકળે ત્યારે હૃદયમાં ધ્રાસ્કો પણ અનુભવો. વેશનો નાયક ને જાણીતું પાત્ર જ્યારે વીરગતિ પામે ત્યારે નીકળતા સૂરમાં ગામ ડૂસકે ચડી જાય!

અમે ભવાઈના વેશમાં તણાઈને એના તાલે તરતા થઈ જતા. એનો કેફ દિવસો સુધી ઊતરતો નહીં. રાત્રે નારીનો વેશ કરીને લટકા-મટકા કરતા ભવાયાને દિવસે જોઈએ ત્યારે અચંબાથી આંખો ફાટી રહેતી. ઘરેઘરે ફરીને એ ફાળો ઉઘરાવતા હોય. એક ગામથી ઊપડી બીજે ગામ એ જાય. પાછળ સ્મૃતિઓ છોડતા જાય. લોકોને મજા કરાવે, વિવિધ રસનો અનુભવ કરાવે ને આખાય મલકને એકબીજામાં પરોવતા જાય!

એવા વેશોએ કેટલાક નરેશ-પંકજને એક જ સૂત્રમાં પરોવીને હર્યાભર્યા બનાવ્યા હશે!? આજે એ બધા ક્યાં હશે? શું કરતા હશે?

શિવમંદિરના ભંડકિયાનો ભેદ તો ક્યારેય મારી સામે ન આવ્યો! આજે આ અંદરનું ભંડકિયું ખૂલી ગયું છે એનો ય ભેદ ક્યાં હાથ લાગે છે? હું બેઠો છું બધું ખોલીને. મારી ફરતે પતઈ રાજાનો મુગટ, શગાળશાનો લાભો અંગરખો પડ્યો છે, પડ્યું છે સડી જવા આવેલી દોરીવાળુ તીર-કામઠું, ગદામાં ઘોબો ઊપસી આવ્યો છે, રાજાના અંગરખાની ઝાલર ઠેકઠેકાણેથી નીકળીને લબડી પડી છે, ચોરણાનું નાડું તૂટી ગયું છે ખભે લગાવાતી પામરીને કંસારીઓએ ખાઈને કાણાં પાડી દીધાં છે ને તૂટી ગયો છે નકલી મૂંઘનો ગુચ્છો! ડામરની ગોળીઓની વાસ નાકને સળવળાટ આપે છે. એ પડી ગયેલો પડદો ક્યારે ખૂલશે? ક્યારે ભૂંગળ વાગશે ને ક્યારે વિદૂષક (રંગલા)ના રંગાયેલા ચહેરા પાછળથી હલકમાં બોલાતો પ્રશ્ન કાને પડશે...

વહાલી વીજળીને કેમ લાગી વાર? (૨)

થોડીવાર રાહ જોવડાવ્યા પછી નેપથ્યેની જ ગાતી ગાતી આવતી રંગલી જવાબમાં કહેશે, ‘હારે અમે સજવાને ગ્યા’તા શણગાર...’

અત્યારે ય પગમાં રંગલે લીધેલી ચડટકીનો લય સળવળી ઊઠે છે! હું તાકતો રહું છું મારા એ નાનકડા ચોકને, જ્યાં હવે હું ભજવાવા જઈ રહ્યો છું.

સાંપ્રત સમયમાં સર્જકધર્મ

શિરીષ પંચાલ

આવું શીર્ષક જ્યારે સામે આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક પ્રશ્નો થાય. ઈ.સ. પૂર્વે કે ઈ.સના. આરંભમાં સૈકાઓમાં કે મધ્યકાલીન યુગમાં સર્જકધર્મ એક જ પ્રકારનો કે જુદો જુદો? આપખુદશાહી વાતાવરણમાં, લોકતંત્રમાં, વિદેશી સત્તાની ગુલામીમાં, સામંતશાહીમાં, વકરેલી અમલદારશાહીમાં — સર્જકધર્મ શું જુદા જુદા હોય? કલ્યાણરાજ્યમાં — રામરાજ્યમાં સર્જકધર્મ જુદો હોય? એક દેશમાં — એક કાળમાં પ્રવર્તતો સર્જકધર્મ બીજા દેશમાં — બીજા કાળમાં એનો એ રહે ખરો? સર્જકોને જ્યારે રાજ્યાશ્રય મળતો હોય, જે સમાજમાં ધર્મસત્તાનું પ્રબળ વર્ચસ્વ હોય — ગમે તે વ્યક્તિને ભ્યાનક શિક્ષા ફરમાવી શક્તી ધર્મસત્તા હોય ત્યારે સર્જક શું કરે? કોઈ કહી શકે કે રાજકારણીઓએ, સમૂહમાધ્યમોએ દૂષિત કરેલી ભાષાને શુદ્ધ કરવી, અદૂષિત ભાષાનું સર્જન કરવું એ સર્જકધર્મ છે. કોઈ મૌનને સર્જકધર્મ કહી શકે. પણ આટલું બસ નથી.

કેટલીક વખત એવું પણ સૂચવવામાં આવે છે કે સર્જન કરવું એ જ સાચો સર્જકધર્મ છે. પરંતુ ક્યારેક સર્જકે સર્જન કરીને જ સંતોષ માનવાનો ન હોય. કોઈને પણ થયેલા અન્યાય સામે માથું ઊંચકવું જોઈએ. એક કિસ્સો જોઈએ :

ઈ.સ. ૧૮૯૪માં કેપ્ટન આલ્ફ્રેડ ડ્રાયફસ પર તવાઈ આવી. ફેન્ય લશ્કરમાં આ યહૂદી નિષ્ઠાપૂર્વક સેવાઓ બજાવતો હતો. લશ્કરી દસ્તાવેજો ચોરીઠૂપીથી જર્મની મોકલવાના આરોપસર તેની ધરપકડ થઈ, કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું અને તેને આજીવન કારાવાસની સજા થઈ, ઉશ્કેરાયેલા ટોળાએ આવા દેશદ્રોહીના મૃત્યુની માગણી કરી, ડ્રાયફસે છાપરે ચડીને પોતાની નિર્દોષતા કહી પણ કોઈએ કશું સાંભળ્યું નહીં. કારાવાસ દરમિયાન ભારે હેરાનગિત ભોગવવી પડી, ત્રણેક વર્ષ પછી જેણે મૂળ પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો તે વ્યક્તિએ પોતાના અપરાધની કબૂલાત કરી, પણ કોઈએ કશાંય પગલાં ભર્યાં નહીં. ત્યારે ફાન્સના બધા ઉદારમતવાદીઓએ મોરચો માંડ્યો. ઈ.સ. ૧૮૯૮માં પ્રખ્યાત નવલકથાકાર એમિલ ઝોલાએ આ અન્યાય સામે લડત ઉપાડી. દુઃખ તો એ વાતનું કે મૂળ અપરાધીને છોડી મૂકવામાં આવ્યો — એટલે કોધે ભરાઈને એમિલ ઝોલાએ ફાન્સના પ્રમુખને પત્ર લખ્યો,

આવી ઘટનાથી અત્યાર સુધી ઉજ્જવળ રહેલી ફાન્સના પ્રમુખની કારકિર્દીમાં ધબ્બો લાગશે એવું લખતાં તે અચકાયા ન હતા. ઈતિહાસમાં આ અન્યાયી ઘટનાની નોંધ લેવાશે એવું પણ ઉમેર્યું : જે અપરાધ ડ્રાયફસે કર્યો જ નથી તેની સજા શા માટે? કદાચ પ્રમુખને આ આખી ઘટનાની જાણ નહીં પણ હોય. ઝોલાએ જવાબદાર લશ્કરીઓનાં

નામ આપ્યાં. લશ્કરની આબરૂ બચાવવા આવું કરવાનું? હસ્તારનિષ્ણાતો પણ આમાં તો સંડોવાયેલા હતા. પૂર્વગ્રહવાળો લોકમત વૉર ઓફિસે ઊભો કર્યો. આવા પત્રનાં કેવાં જોખમી પરિણામો આવી શકે તે એમિલ જોલા જાણતા હતા. અને આ પત્ર બદલ તેમની સામે ખટલો ચલાવવામાં આવ્યો. પરિણામે આખા ફ્રાન્સમાં તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં. જોલા અને તેમના ટેકેદારો પર ટોળાંઓ દ્વારા થનાર હુમલાનો ડર હતો. જોલાને ગુનેગાર સાબિત કરીને એક વરસની સજા થઈ. મિત્રોની મદદથી જોલા કારાવાસમાંથી ભાગીને ઈંગ્લેન્ડ ભાગી ગયા. ડ્રાયફસની સામે ખટલો માંડનારા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ હેન્રીએ ડ્રાયફસને ફસાવવા માટે ખોટા દસ્તાવેજો ઊભા કર્યાની કબૂલાત કરીને આપઘાત કર્યો. છેવટે ડ્રાયફસને છ વર્ષ પછી છોડી મૂકવામાં આવ્યો અને જોલા વિજયી થઈને ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ્યા. બધા જ ન્યાયાધીસોને ડ્રાયફસની નિર્દોષતાની જાણ હતી અને છતાં આવું બન્યું. એમિલ જોલા તો આ ડ્રાયફસને ઓળખતા પણ ન હતા, ક્યારેય મળ્યા ન હતા — માત્ર એક ધર્મ, એક કર્તવ્ય તરીકે તેમણે આખી ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. એવુંપણ એક અનુમાન છે કે ડ્રાયફસ યહૂદી હતા એટલે તેમની સામે આટલો મોટો ખટલો ચાલ્યો !

એમિલ જોલાએ કશાની પરવા કર્યા વિના એક નિર્દોષને બચાવવા કેટલી મોટી હામ ભીડી હતી. ઉમાશંકર જોશીએ કટોકટીગાળામાં ઈન્દિરા ગાંધીની શાસનપદ્ધતિ સામે રાજયસભામાં પ્રવચન આપ્યું જ હતું ને ! સ્વતંત્રતા માટે, સ્વાયત્તતા માટે અવાજ ઉઠાવવો એ સર્જકધર્મ ખરો કે નહીં ?

ફરી આપણે આરંભે ઉઠાવેલ મુદ્દા પર જઈએ. જુદા જુદા માધ્યમોમાં રચનાઓ કરતા કરતા બધા સર્જકો — સંગીતકારો, ચિત્રકારો, શિલ્પીઓ, સાહિત્યકારો, નાટ્યકારો એક જ પ્રકારનો સર્જકધર્મ બજાવી શકે ? ‘હેપી ધ મ્યૂઝિશિયન’ એ સૂત્ર કેવી રીતે આવ્યું ? ‘સૃષ્ટિબાગનું અમૂલ ફૂલ માનવી ગુલામ ?’ કે ‘જઠરાગ્નિ’ જેવી અભિવ્યક્તિ સંગીતકાર કેવી રીતે કરી શકે ?

ડ્રાયફસ તો એક સામાન્ય નાગરિક હતા અને તે છતાં તેમને થયેલા અન્યાય સામે એમિલ જોલાએ ભારે વિરોધ કર્યો. ક્યારેક ખ્યાતનામ સર્જક સામે જ વિરોધ વંટોળ ઊભો થાય. ‘ડૉ. ઝીવાગો’ના લેખક બોરીસ પાસ્તરનાક નોબેલ પારિતોષિકનો સ્વીકાર તો કરી ન શક્યા પણ રશિયામાં તેમના વિરુદ્ધ ભારે મોરચો મંડાયો હતો — આપણને આશ્ચર્ય થાય પણ એ મોરચામાં ‘ધીરે વહે છે દોન’ના લેખક શોલોખોવે પણ ભાગ લીધો હતો. ઘણા બધાએ પાસ્તરનાકને રશિયામાં સ્થાન નથી એવો ગોકીરો પણ મચાવ્યો હતો, ત્યારે નાદૃષ્ટકે પાસ્તરનાકને શાસક નિકિતા ખુશચોવને પત્ર લખી પોતાને રશિયામાં રહેવા દેવાની માગણી કરવી પડી હતી. શું શાસકને આવી વિનંતી કરી એટલે તેઓ પોતાનો ધર્મ ચૂકી ગયા હતા ?

ક્યારેક સર્જકને સાવ હતાશાનો અનુભવ પણ થાય. મહાભારતકાર વ્યાસ હાથ ઊંચા કરીને કહે છે — ધર્મ શું છે તે હું કહું છું પણ મારું કઈ સાંભળતું નથી. કોઈ સાંભળે કે ન સાંભળે, તો પણ સર્જકે પૂરી સંવેદનાથી પોતાને જે લાગે તે કહેવું જ પડે. પેલા ત્રણ પ્રખ્યાત વાંદરાની જેમ અસદ્ સાંભળવું નહીં, અસદ્ જોવું નહીં એવું કહી શકાતું હોત તો

કેટલું સારું ! પણ ના, તમારે આંખ-કાન-મોં ખુલ્લાં જ રાખવા પડે.

આમ તો મોટા ભાગના શાસકો આપખુદ હોય છે — આવા એક પ્રતિનિધિએ શું કહ્યું હતું ?

‘ઐશ્વર્ય (સોવરેનટી, એટલે કે, રાજ્યની સર્વોત્તમ સત્તા, કેવળ મારામાં જ રહેલું છે. કોઈની પણ સહાય કે સલાહ લીધા વિના કાનૂન બનાવવાનો માત્ર મને જ સંપૂર્ણ અધિકાર છે. પ્રજાની શાંતિનો હું જ એક માત્ર સ્ત્રોત છું. હું જ તેનો સૌથી મોટો રક્ષક છું. મારાથી અતિરિક્ત મારી પ્રજાની હસ્તી નથી. કેટલાક લોકો એવો દાવો કરે છે કે, રાષ્ટ્રના અધિકારો તથા હિત શાસકથી નિરાળાં છે, પરંતુ નિઃશંકપણે એ મારા જ અધિકારો અને મારું જ હિત છે તેમ જ તે મારી જ મૂઠીમાં રહેલાં છે.’

(જગતના ઈતિહાસનું સંક્ષિપ્ત રેખાદર્શન, જવાહરલાલ નહેરુ — માંથી ઉદ્ઘૃત — પૃ. ૨૭૮

ભલે આ વચનો ઉચ્ચારનાર પંદરમો લુઈ હોય પણ આપણને એની વાણી ઘણા બધા શાસકોમાં પ્રતિબિંબિત થતી લાગશે. સૌથી મોટા અવાજે આવી વાણી જર્મન શાસક હિટલર પાસેથી સાંભળવા મળી હતી.

આસમાની દુર્ઘટનાઓની સામે તો પ્રત્યેક માનવી લાચાર પણ સુલતાની દુર્ઘટનાઓના હાર્દમાં સર્જકે તો ઊતરવું પડે, પદ્માને કાંઠે બનતી દુર્ઘટનાઓ વિશે છાપરે ચડીને પણ વિરોધ કરવો પડે; મયૂર પર બેઠેલી શારદાને સિંહ પર આરૂઢ થવા કહેવું પડે, મહામારીઓના સમયમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથને પણ ચેતવણી આપવી પડે. ક્યારેક એવું પણ બને કે સર્જકે આલેખેલા જગતને સમાજ ન પણ સ્વીકારે. જર્મનીમાં જ્યારે હેત્રિક ઈબ્સનનું ‘ડોલ્સ હાઉસ’ ભજવાયું ત્યારે ત્યાંની પ્રજા નોરાનો ગૃહત્યાગ જિરવી શકી ન હતી, લેખકને નાટકનો અંત બદલવાની ફરજ પડી હતી અને છતાં નોરાએ ગૃહત્યાગ કરતી વખતે પછોડેલા બારણાનો અવાજ આખા યુરોપમાં સંભળાયો હતો. ઓગણીસમી સદીની પ્રખ્યાત નવલકથા ‘માદામ બોવારી’ને ફ્રાન્સનો મધ્યમવર્ગીય રૂઢિચુસ્ત સમાજ સ્વીકારી શક્યો ન હતો. ઈતિહાસનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો હોય તો ફ્રાન્સને સ્વતંત્રતા અપાવનારી અને છતાં ચર્ચના જુલમનો ભોગ બનેલી ઝોનઓર્વ આર્ક વિશે પણ સર્જનાત્મક કૃતિ રચી શકાય — હા — દર વખતે ઉત્તમોત્તમ કૃતિ ન પણ રચાય — હિટલરે દસે દસ આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો હતો એને કેન્દ્રમાં રાખીને યુરોપના વિખ્યાત સર્જકોનો ટોમસમાન, રેબેક્કા વેસ્ટ, આન્દ્રેમોવાં જેવા ‘ધ ટેન કમાન્ડમેન્ટ્સ’ (કાસેલ એન્ડ કં. લંડન, ૧૯૪૫ સં. આર્મિન રોબિન્સન નામનો સંચય પ્રગટ થયો હતો.

આ ગ્રંથની ભૂમિકા (Hevman Rauschnig)માં હિટલરનો સાચો ચહેરો પ્રગટ થાય છે. આ લેખકે ઘણા બધા આગળ આ વાત સમજાવી, પણ મુદ્દાની વાત કોઈ સમજી ન શક્યું. હિટલર તો ખ્રિસ્તી વિચારણાને જ ડામી દેવા માગતા હતા. આમ કરો — આમ ન કરો એવા ઉપદેશકો નહીં જોઈએ. જૂની પરંપરાઓ, જૂની વ્યવસ્થાઓનો ખાત્મો બોલાવવા હિટલર અને ગોબેલ્સ જેવા તેમના સાથીઓ તત્પર હતા. બીજું વિશ્વ યુદ્ધ હજુ પૂરું થયું ન હતું તે પહેલાં આલ્બેર કેમ્બ્રૂએ ‘ધ પ્લેગ’ નવલકથા લખી. વાયકો સમજી જ

ગયા હતા કે અહીં પ્લેગના જંતુઓ એટલે નાઝીઓની વાત થઈ રહી છે, પાછળથી આયોનેસ્કોએ ‘રાઈનોસરોસ’ નાટક લખ્યું.

પ્રશ્ન એ થાય કે સર્જકના આવા ઉત્તરદાયિત્વ આપણી નજરે કેમ પડતાં નથી. ગુજરાતમાં ગોધરાકાંડ પછી ચાલેલી ખૂનામરકીનો કોઈ રીતે બચાવ ન થઈ શકે, વડોદરાના એક પ્રખ્યાત દાકતરે ‘ગુજરાતલા જેવ્હા જેવ યેત’ નામનું પુસ્તક લખીને હિંસાનો બચાવ છાપરે ચઢીને કર્યો. કેટલા સર્જકોએ, કેટલા બુદ્ધિજીવીઓએ તેનો વિરોધ કર્યો ? પ્રજાના બહુમતિ વર્ગનું માનસ ડહોળી નાખવાનો અપરાધ ખૂન – બળાત્કાર – લૂંટ જેવી ઘટનાઓ જેટલો જ ભયાનક, ના-વધારે ભયાનક કારણ કે એ માનસ પછી વંશવારસોમાં ઊતરતું આવે છે.

બીજા વિશ્વ યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખતી વખતે વિન્સ્ટન ચર્ચીલ જણાવે છે કે ઈંગ્લેંડના વડાપ્રધાનને પણ હિટલર સજ્જન લાગ્યા હતા.

ક્યારેક ‘આ બધું આપણને ક્યાં સ્પર્શે છે?’ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે, ક્યારેક માત્ર આપણાં સુખદુઃખને જ વધારે મહત્ત્વ આપણે આપીએ છીએ. પણ ફિલ્મ દિગ્દર્શક બર્ગમેન કહે છે તેમ આપણને આપણાં દુઃખોને, આપણી લાગણીઓને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે મૂકીને જોવાની આદત પડી છે, એટલે આપણે આપણા જગતની બહાર નીકળીને કશું જોવા માગતા નથી. સર્જકનો આવો ધર્મ હોઈ ન શકે. આપણી બહાર જે વાસ્તવિકતા છે તેને ઓળખવી પડે, જો એમ નથી થતું તો આપણે એક બહુ સાંકડા જગતમાં પુરાઈ જઈએ છીએ. જહોન ડન જેવા કવિએ કહ્યું હતું – કોઈ માનવી ટાપુ નથી. એક વ્યક્તિના જીવનમાં જે બને છે તે આપણને બધાને સ્પર્શે છે, અને એટલે જ સાર્ત્રને અંગત રીતે કશી લેવાદેવી ન હતી પણ ‘ધ રીસ્પેક્ટેબલ પ્રોસ્ટીટ્યૂટ’ નાટક લખીને રંગદ્વેષની વિરુદ્ધ મોરચો માંડવો પડ્યો હતો, આ નાટકને કારણે અમેરિકન સમાજમાં આ અંગેની એક સભાનતા પ્રગટી, અને તે સભાનતા આજે પણ જોઈ શકાય છે.

સામાન્યરીતે આપણે એવું માનીને ચાલીએ કે સાહિત્ય માત્રનો-કળામાત્રનો વિષય માનવી છે. હવે જો આજનો માનવી ઝાંખો, સંકેતરૂપ, ધવાયેલો હોય તો તેની સામે સર્જકે અખંડ, પૂર્ણ માનવી મૂકી આપવો પડે, અને આ ધર્મ ફિલસૂફ કે વિજ્ઞાની બજાવી શકવાનો નથી, એ ધર્મ તો સર્જકે જ બજાવવો પડે. આવો ધર્મ બજાવનારના મનમાં કેટલીક સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ, સાહિત્ય, કળા, સંસ્કૃતિ અને અન્ય સઘળી વિદ્યાશાખાઓનું અસ્તિત્વ મનુષ્યના સામાજિક મુદ્દા પર આધાર રાખે છે. એટલે વ્યક્તિગત મૂલ્ય અને સમષ્ટિગત મૂલ્ય પરપરપર વિરોધી છે એમ માનવાને બદલે બંને એકબીજાની સહાયથી પરસ્પરને શોધે છે એમ કહેવું જોઈએ. એ શોધતાં શોધતાં સમજાશે કે વીસમી સદીમાં કે આપણી આ એકવીસમી સદીમાં જે અસદ્, જે અનિષ્ટ ફાલ્યાં છે તેને આલેખવા એ બહુ મોટો પડકાર ગણાય અને છતાં એ પડકાર ઝીલવો તો પડે. એ પડકાર ઝીલવા જતાં આપણને વિશદ નિર્ભ્રાન્તિનો અનુભવ પણ થઈ શકે, નિર્વેદ પણ આવી જાય, ક્યારેક પલાયન થઈ જવાનું મન થાય પરંતુ એ માનસિકતાને બાજુ પર મૂકવી જોઈએ.

જીવન વિરુદ્ધ કળા, સમાજ વિરુદ્ધ કળા – જેવી વિચારણાઓ ખોટી સમજને

કારણે આવી. વાસ્તવમાં આવા દ્વન્દ્વને કશો અવકાશ નથી. જીવનને વિશાળ સન્દર્ભમાં જોવું પડે, જો એમ ન થાય તો સર્જક પોતાની આસપાસ કોશેટો રચીને બેસી જશે. ઘણી-વાર માર્શલ પ્રૂસ્તનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે, પણ તેના એકાંતના મૂળમાં તેની શારીરિક પ્રકૃતિ હતી, જેને ફૂલની વાસથી પણ ભયાનક શરદી થઈ જતી હોય તે પોતાના ઓરડાની ચાર દીવાલોમાં પુરાઈ જ રહે એમાં શું આશ્ચર્ય?!

ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચને સર્જકધર્મ વિશે શું વિચાર્યું હતું એ માટે ત્રણ પ્રતિનિધિ વિવેચકોના મત જોઈએ :

સમકાલીન સમાજનું યંત્રવૈજ્ઞાનિક સંઘટન થઈ રહ્યું છે અને તેના પરિણામે પ્રેમની નીકો ઝડપભેર સુકાઈ રહી છે. શહેરોની ભીડ વચ્ચે માણસ એકલવાયો બની રહ્યો છે, અને એને આંતર-એકલતાપણું, એકાંત, શાંતિનું કેન્દ્ર તો લાધતું જ નથી, જ્યાંથી એ મનુષ્ય તરીકે પ્રવૃત્ત થઈ શકે. કવિતા પરસ્પરાવલંબનના સંબંધોનું આખું જાળું પ્રદર્શિત કરે અને શરીરેતર વચ્ચેના, જીવવામાં રહેલી, અનિવાર્ય કૂરતા અને પ્રેમ વચ્ચેના સમૃદ્ધ સમન્વયને આલોકિત કરે એ આજ જેટલું જરૂરી કદાચ ક્યારેય ન હતું. ખરે જ કવિતા નરકથી, શોધન-અગ્નિ (પર્ગેરોટિયો) દ્વારા, સ્વર્ગનો પથ નિર્દેશી શકે.’

- ઉમાશંકર જોશી

‘આપણા યુગમાં આસુરી અર્થતંત્રો અને રાજસી રાજતંત્રોને કારણે બૌદ્ધિકતાવાદ પદભ્રષ્ટ થાય અને ભૌતિકનાદ પ્રતિષ્ઠિત થાય, એકાંગી માનવ, તંત્રમાનવ, સમૂહ માનવ, યંત્રમાનવ આદિ રૂપે મનુષ્યનું અમાનુષીકરણ થાય, મનુષ્યના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નાશ થાય તથા વિચારસ્વાતંત્ર્યનો હાસ થાય, સમગ્ર જગતમાં, સમગ્ર માનવજગતમાં એના તાત્વિક અર્થમાં જ નહીં પણ એના સામાન્ય અર્થમાં અટૂલાપણું, એકાંકીપણું એ સર્જકમાત્રનો અનુભવ હોય એ મહાન ચિંતાનો વિષય છે.’

- નિરંજન ભગત

આ ત્રણેત્રણ સર્જકોએ તો વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આવી વાતો કરી હતી, ધૂમકેતુ તો યંત્રસંસ્કૃતિનો વિરોધ કરતી વખતે સર્જનાત્મકતાને બાજુ પર મૂકી દેતા હતા. રવીન્દ્રનાથે અસામાન્ય સર્જકતાથી ‘ગોરા’ નવલકથામાં યાંત્રિક સંસ્કૃતિની ટીકા કરી હતી, ગાંધીજી તો પહેલેથી યંત્રસંસ્કૃતિની સામે મોરચો માંડીને બેઠા હતા. ભારતને અર્વાચીનતા-આધુનિકતા તરફ દોરી જવા માગતા જવાહરલાલ નહેરુ આ યંત્રસંસ્કૃતિ વિશે શું માનતા હતા?

‘યંત્રો માણસનાં વાપરવાનાં ઓજાર અને સેવક બનવાને બદલે તેના સ્વામી બનવાનો દાવો કરે છે. સહકાર, સંગઠન અને નિયમિતતા વગેરે કેટલાક ગુણો એમણે કેળવ્યા છે, પરંતુ સાથે સાથે એમણે કરોડો માનવીઓનાં જીવન યંત્રવત્ અને ભારરૂપ બનાવી દીધા છે તથા તેમનામાં આનંદ કે સ્વાતંત્ર્યનો છાંટો સરખો પણ રહ્યો નથી.’

(જગતના ઇતિહાસની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા)

આજે આપણી સામે શું છે? યાંત્રિકતા ભૌતિકતા, વૈભવવિલાસ — આ ઓછું હોય પરબ ❖ મે, 2021

તેમ માનવમૂલ્યોનો દ્વાસ. કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે એ રીતે પ્રજાનું શોષણ કરવું એ હવે ધર્મ બની ગયો.

મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને દૂર રાખીને જે કષ્ટિક પાસે માર્ગદર્શન મેળવવા જાય છે તેનામાં અને અર્વાચીન મેકિયાવલીમાં ભેદ નહીં દેખાય. આ અર્વાચીન કુટિલનીતિસ તો એમ કહેશે કે રાજાને એક સાથે સામાન્ય માનવીનો, હેવાનનો, સિંહ અને શિયાળનો પાઠ એકી વખતે ભજવતાં આવડવું જોઈએ.

શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીએ લાદેલી કટોકટીના સમયે એક નવયુવાન કવિએ કહ્યું હતું — તમે આટલા બધા દુઃખી કેમ છો? મારી પાસેથી કવિતા રચવાનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યાં ઝૂંટવાયું છે? એ વાત સાચી કે આપખુદશાહીમાં પણ કેટલાય સર્જકોએ ઉત્તમ રચનાઓ કરી છે. સર્જકની સંવેદના તીવ્રતમ હોય તો લોકશાહીના છન્નવેશે આવેલા સરમુખત્યારશાહીને પારખી શકે. મોટા ભાગની પ્રજાએ આંખો આડે પાટા બાંધ્યાં છે, પણ એ છોડે તે પહેલાં સર્જકે જો પાટા બાંધી રાખ્યા હોય તો છોડવા પડે. ક્યારેક સર્જક પોતાનો સર્જક ધર્મ ચૂકીને પાછળથી આંખે પાટા બાંધી લે છે. ‘ઝેથ ઓવ ઈવાન ઈલિય’, ‘આના કેરેનિના’ જેવી ઉત્તમ કૃતિઓ રચનાર લિયો તોલ્સતોયને ‘હાઉ મચ લેન્ડ અ મેન રિક્વાયર્સ’ જેવી બોધપ્રધાન કૃતિ રચવાની ફરજ કેમ પડી? તે સર્જક મટીને ઉપદેશક બનવા માગતા હતા? તેમના માનસને સમજવા માટે સ્ટીફન સ્તવાઈગકૃત ‘શ્રી અડેપ્ટ્સ ઈન સેલ્ફ પ્રોટેક્ટર’ વાંચવું પડે. એ વાત સાચી કે લિયો તોલ્સતોયે જે સમાજમાંથી, જે વાતાવરણમાંથી આવ્યા હતા તેનાથી વિરુદ્ધ જઈને કશું સર્જન કર્યું ન હતું. આ સન્દર્ભ બે ભારતીય કળાકારોના વિચારો જાણવા જેવા છે.

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ્ કહે છે :

‘કોઈ કલાકાર જે વાતાવરણમાંથી આવ્યો હોય તેનાથી પર રહીને માત્ર જગતના ભ્રમ — સંસ્કારી વર્ગની ભાષા સાથે જ સંબંધ ધરાવતી ભાષામાં વિચારી કે જીવી ન શકે. કળાને સંસ્કૃતિને પ્રેરણા અને શક્તિ જે તે દેશમાં મૂળિયાં નાખીને પડેલા માનવીય સંદર્ભ, વાતાવરણમાંથી મળે છે.’

આવી જ વાત જરા જુદી ભાષામાં ગુલામમોહમ્મદ શેખ કરે છે :

‘આજના કળાકારો વિશિષ્ટ ભાવકો માટે કળા તરફ ઝૂકી રહ્યા છે. પોતાની શૈલીગત લાક્ષણિકતાઓને બીજા દેશના કળાકારની શૈલીગત લાક્ષણિકતાઓ સાથે મળતાપણું હોય તો તેઓ ગૌરવ સમજે છે, પછી ભલે પોતાની રચનામાં પોતાનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ન હોય!’

આ જ કારણે ભૂતકાળના ચિત્રસૂત્રે ‘યથા દેશકાલ’નો આગ્રહ રાખ્યો હતો.

આનો સાદો અર્થ એ થયો કે સર્જકનો ધર્મ સમગ્ર સંસ્કૃતિના ઇતિહાસને આત્મસાત્ કરવાનો છે, પણ તે પહેલાં ભારતીય સંસ્કૃતિને પૂરેપૂરી પાળવી પડે. કોઈ સર્જક એવું માની શકે કે રામરાજ્ય, કલ્યાણરાજ્ય હોય તો જ સર્જન થઈ શકે, પરંતંત્રતામાં, આપખુદશાહીમાં સર્જન થઈ જ ન શકે. પણ આપણે ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથલાવવાં પડે. રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં કેટલાં બધાં નકારાત્મક મૂલ્યો હતા! આનો અર્થ એ

થયો કે દરેક જમાને નકારાત્મક મૂલ્યો હતા જ, અને એની સામે હકારાત્મક મૂલ્યો સ્થાપવા જ પડે. એટલે જ જુઓ-તોદોરોવ જેવા સંરચનાવાદીએ પણ સત્ય, સૌન્દર્ય જેવાં પરંપરાગત અને મૂળભૂત મૂલ્યોની સ્થાપના પર ભાર મૂક્યો હતો. પણ આવા મૂલ્યો આરોપિત થઈ શકતાં નથી, કૃતિની રચનામાંથી ઉત્કાન્ત થવા જોઈએ અને તે પણ આછાંપાતળાં, ભાવકે પોતાનામાં રહેલી સર્જકતા વડે એ મૂલ્યોને વિશદતાથી પામવા રહ્યા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન જ્યારે વિશ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતો નથી ત્યારે ભગવાન પાસે દિવ્ય ચક્ષુઓ માગે છે, ભગવાન આપે છે પણ ખરા. આપણે સર્જકને પ્રજાપતિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે, એટલે ભાવક પણ સર્જક પાસે કૃતિના હાઈને પામવા દિવ્ય ચક્ષુઓ માગે તો? પણ આપણા સર્જકે શ્રીકૃષ્ણનો પાઠ ભજવવાનો નથી. આપણા ભાવકે પણ સર્જક પાસે એવા કોઈ દિવ્ય ચક્ષુઓ માગવાનાં ન હોય જેથી કરીને કૃતિ વાંચતાંની સાથે જ ભાવક પામી જાય. એટલે લોકારાધન કૃતિઓ સામે મોરચો માંડવો પડે. એવા સર્જકો નારાજ પણ થાય. સુષ્ટુ સુષ્ટુ રચનાઓ કરનારા કવિઓ આપણા સંકુલ જગતનો તાગ કેમ પામી શકતા નથી. નગરજીવનમાં ‘મનોવૈજ્ઞાનિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક શૂન્યતા અને રિક્તતા છે. એને પરિણામે એકલતા, નિરસતા અને પાશયતા છે, હિંસા અને કૂરતા છે.’ (જુઓ — ‘નિરંજન ભગતનું વિવેચન : પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય’ — પૃ. ૧૨૧)

કદાચ દરેક યુગને પુરોગામી યુગ સત્યુગ લાગતો હશે, તટસ્થતાથી જોઈશું, વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીએ મેળવેલી સિદ્ધિઓની કદર કરવા છતાં મનમાં વિષાદયોગનું વર્ચસ્વ છે. જાણીતા ચિંતક એડ્. કાપ્રાકૃત ‘ધ ટર્નિંગ પોઈન્ટ’ના આરંભે વીસમી સદીના પહેલા બે દાયકામાં આપણું જગત કેવું હતું તેની તટસ્થ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ચિંતકને લાગે છે કે વિશ્વવ્યાપી કટોકટી માનવજાતને ઘેરી વળેલી હતી. એ સંકુલ, બહુપરિમાણી કટોકટીનું પ્રત્યેક અંગ આપણા જીવનની એકેએક બાજુને સ્પર્શતું હતું. આરોગ્ય, જીવનરીતિ, અર્થતંત્ર, ટેકનોલોજી, સામાજિક સંબંધો, પર્યાવરણ, રાજકારણનાં, બૌદ્ધિક નૈતિક, આધ્યાત્મિક પરિમાણોની કટોકટી હતી. માનવ ઇતિહાસના કયા તબક્કે આવી ભયાનક કટોકટી સર્જઈ હતી? તો આવા સમયે સર્જક ધર્મ કયો? સર્જકે હવે ફરજિયાતપણે આ બધાં ક્ષેત્રોની પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવવો પડે. એક બીજી મુશ્કેલી પણ છે. ઘણા પ્રમુખ સર્જકોની એક આખી પેઢી જીવનસંઘ્યાએ પહોંચી ગઈ છે, એમનો કાર્યકાળ પૂરો થવા આવ્યો છે. એટલે નવી પેઢી તૈયાર થવી જોઈએ — આવી રીતે દરેક સમયે નવી પેઢી તૈયાર થઈ છે અને એનો સાક્ષી આપણો ઇતિહાસ છે. એક રીતે જોઈએ તો જેને આજે આપણે નવી પેઢી કહીએ છીએ તે બધા પણ લગભગ બાવનની બહાર પહોંચી ગયા છે, આ બાવનબાગરી સર્જકોએ ત્રીસી-પચાસીની વચ્ચેના સર્જકોને માર્ગદર્શન આપવું પડે. સર્જક ધર્મ સમજાવવો પડે. સમયના જુદાજુદા તબક્કે વ્યાપેલી કટોકટીઓમાંથી સર્જકોએ કયા પ્રકારના ધર્મ પાળ્યા હતા એ પણ કહેવું પડે.

માનવગરિમાને ક્યડનાર હોય છે ધર્મસત્તા, રાજ્યસત્તા, આકાશી સત્તા. આપણા દેશમાં પ્રમાણમાં ધાર્મિક વાતાવરણ વધારે હોવા છતાં પશ્ચિમી ચર્ચ જેવી ધર્મસત્તા નથી.

હવે જે કોઈ સત્તા હોય તે જો માનવીને કચડી નાખવા જાય તો સર્જક વિરોધ કરવો પડે, આ વિરોધ વડે જ તે માથું ઊંચું રાખીને જીવી શકે. એટલે સર્જકે બધા જ પ્રકારની ધમકીઓ વચ્ચે પણ અડીખમ ઊભા રહેવું પડે. ક્યારેક સમાજની સામે રહીને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે પ્રશ્નો કરવા જોઈએ. ગ્રીક નાટ્યકારે આન્ટીગોનીનું પ્રતાપી પાત્ર સર્જ્યું, તેના માટે કહેવડાવ્યું કે જો અસદ્ગનો વિજય સદ્ પર થતો હોય તો માનવીએ માની લેવાનું કે ઈશ્વર નથી. રાજાઓ હત્યા કરતા હોય, લૂંટ ચલાવતા હોય, વચનભંગ કરતા હોય તો પછી ઈશ્વર ક્યાં છે?

આજે આપણે એવી સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ — જ્યાં ટોળાને પ્રજા માની લેવાય છે. બની શકે કે મોટા ભાગની પ્રજા ગુમરાહ થઈ જાય, અને અત્યારે તો ગુમરાહ કરવામાં સમૂહ માધ્યમો બહુ મોટો ભાગ ભજવી રહ્યા છે. અને મોટા ભાગનાને જાણ પણ ન થાય એ રીતે રાજસત્તા એ પ્રચારમાધ્યમો વચ્ચે સાંઠગાંઠ થઈ હશે?

માનવી બે પ્રકારના અપરાધ કરે છે — એક સ્થૂળ અપરાધ અને બીજો સૂક્ષ્મ અપરાધ. કેટલીકવાર સ્થૂળ અપરાધ કરતાં સૂક્ષ્મ અપરાધ વધુ ભયંકર પુરવાર થતા હોય છે. આલ્બેર કેમ્યૂની નવલકથા ‘ધ ફોલ’માં આવા સૂક્ષ્મ અપરાધની કથા માંડી છે. આત્મહત્યા કરવા નીકળેલી સ્ત્રીને નાયક શક્તિ હોવા છતાં બચાવી શકતો નથી, માત્ર તેની મરણચીસ સાંભળી લે છે અને પછી શરૂ થાય છે નાયકનો જાત સાથેનો આંતર સંઘર્ષ. આ સંઘર્ષ નાયકને પોતાનું પતન કેવી રીતે થતું ગયું તેની મોઢામોઢ કરાવે છે.

માનવતાનું આવું પતન વ્યાસે દ્રૌપદીના વસ્ત્રહરણ પ્રસંગે આલેખ્યું હતું. ભીષ્મ, દ્રોણ જેવા મહાન પુરુષો કેવા લાચાર બની ગયા હતા — ભીષ્મના મોઢામાં અર્થસ્ય પુરુષો દાસ : મૂકીને વાત પૂરી ન થાય. એ વિરોધ કર્યો હોત તો દુર્યોધન એનું શું બગાડી લેવાનો હોત? ધર્મરક્ષા મોટી કે આજીવિકા રક્ષા? અને છતાં આજીવિકારક્ષા માટે કેટકેટલું પતન માનવીએ નોતર્યું છે!

આ બધા જ પ્રકારના પતનની વાત માંડવી એ હવે આપણો સર્જકધર્મ થઈ પડ્યો છે. એ ધર્મ બજાવવા જતાં આસમાનીસુલતાની સત્તા સામે વિદ્રોહ પણ કરવો પડે, એ વિદ્રોહ જ આપણને આપણી સાચી વ્યક્તિતાનો પરિચય કરાવશે, આપણને પૂરેપૂરા નિર્ભ્રાન્ત કરશે.

સાત્માર સ્વીકાર

કવિતા

અગાશી : ભાવિન ગોપાણી, ૨૦૨૦, Zenopus અમદાવાદ, ૧૦+૧૦૮, રૂ. ૧૫૦.
 અધખુલેલું બારણું : મનિષ પાઠક, બીજી-૨૦૨૦, કવિલોક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૬+૬૦, રૂ. ૬૦. હું મારામાં દરિયો રાખું : રવીન્દ્ર પારેખ, ૨૦૨૦, સાહિત્ય સંકુલ, સુરત, પૃ. ૭૨, રૂ. ૮૦. વાસણ : રવીન્દ્ર પારેખ, ૨૦૨૦, સાહિત્ય સંગમ, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૨૫૦.

ખૂબ ઓછું લખ્યું છે પણ મિત્રોને ગમે છે, મજા આવી છે. લખવાની જે મજા આવી છે જીવનમાં બીજી કોઈ જગ્યાએ આવી નથી. જે સમયગાળામાં સરસ મજાનું લખાતું હતું, તે સમયે સાહિત્યનો એક કેફ મગજમાં રમતો રહેતો હતો. મેં ખૂબ ઓછી વાર્તાઓ લખી છે એના પ્રમાણમાં મારી વાર્તા વિશે ખૂબ લખાયું છે. વિવેચકોને મારી વાર્તાઓ ગમી છે અને હું હંમેશાં સારા સંબંધો-સારા મિત્રોની તલાશમાં રહ્યો છું. મને સાહિત્યમાં જ મિત્રો સંબંધીઓ મળ્યા એમનામાં એક અલગ લાગણીનો અનુભવ કર્યો છે. હમણાંથી નથી લખાતું, છતાં પણ એવા મિત્રોને હું ફોન કરું છું. લેખનકાર્ય અને વાંચવું એ મારા લોહીમાં વણાઈ ગયેલું છે. સાહિત્યમાં ખાસ કરીને ટૂંકીવાર્તા અને ગઝલ પર કામ કર્યું છે પણ સૌથી વધારે મને ટૂંકીવાર્તામાં મજા આવી છે. વાર્તાએ મને સરસ મજાના મુકામ પર લાવીને મૂકી દીધો છે. વાર્તાઓને કારણે શિબિરોમાં જવા અને ફરવાના શોખને પૂરો સંતોષ મળ્યો છે. જ્યારે સાહિત્ય પ્રત્યે મને રૂચિ પેદા થઈ લખવાનું મન થયું, ત્યારે મનમાં એવું હતું કે જીવનમાં મારા પાંચ પુસ્તકો હોય. આજે એક ગઝલસંગ્રહ, ત્રણ વાર્તાસંગ્રહ છે. અને એક નવલકથા તૈયાર છે. અહીં સુધીની સફર અને વચ્ચેનો પડાવ જે મેં ખૂબ આનંદથી પસાર કર્યો છે એની મારે થોડીક માંડીને વાત કરવી છે.

લખવાની શરૂઆત હું જ્યારે ૧૧માં ધોરણમાં ભણતો હતો ત્યારથી જ મેં કરી દીધી હતી. હું જ્યારે ૧૧ માં ધોરણમાં ભણતો હતો ત્યારે મારા જમણા પગે કે જે પોલિયોગ્રસ્ટ છે એ પગે ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. વડનગરના ખૂબ સારા અને સેવાભાવી ડૉ. વસંત પરીખના પ્રયત્નોથી ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. ઓપરેશન બાદ ૪૦ દિવસ પથારીમાં પડ્યા રહેવાનું હતું. હવે આટલા દિવસ શું કરવું? એ વખતે મને વાંચવાનો શોખ હતો એટલે હું વાંચતો પછી વાંચતાં-વાંચતાં થયું કે કંઈ લખું. મેં પછી એક નવલકથા લખવાનું શરૂ કર્યું. એ વખતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મેં એસી પેજની નવલકથા લખી હતી, જોકે સાહિત્ય તરફની આટલી બધી ગંભીરતા ન હતી એટલે ક્યાંક પસ્તીમાં બધું જતું રહ્યું પણ મારી અંદર જે સાહિત્ય તરફની આ પ્રીતિ કે લગાવ છે એ આમ તો મને વારસામાં મળેલ છે. પિતાજી બસ કંડક્ટર હતા પણ તેઓ કવિતાઓ લખતા, એમની એક જૂની ડાયરી મારી પાસે આજે પણ સંગ્રહિત છે કે જેમાં એમણે કવિતાઓ લખેલી છે. વાર્તાઓ પણ લખતા હતા. મારા દાદા જુનવાણી ભણેલાં નહીં પણ મોઢે કહેવાતી વાર્તાઓ

તેઓ માંડી શકતા. ચોમાસાના દિવસોમાં બેથી ત્રણ કલાક સાંભળીએ છતાં કંટાળો ન આવે એવી લાંબી વાર્તાઓ તેઓ માંડી શકતાં. ચોમાસાના દિવસોમાં બેથી ત્રણ કલાક સાંભળીએ છતાં કંટાળો ન આવે એવી લાંબી વાર્તાઓ મારા દાદા કહેતા. રોજ એક નવી વાર્તા હોય અને ખૂબ લાંબી ચાલતી વાર્તા હોય તો પણ મજા આવે તે રીતે દાદા વાર્તાઓ કહેતા. મારી અંદર પડેલા સાહિત્યના વારસાને સૌથી વધારે ફાયદો કૉલેજ દરમિયાન થયો. ભણવામાં થોડો હોંશિયાર હોવાથી ધોરણ અગિયારમાં કૉમર્સ રાખ્યું અને ધોરણ બારમાં સારા ગુણ જોઈને વડનગર કૉલેજમાં એડમિશન લેવા ગયો ત્યારે એ વખતના પ્રિન્સિપાલ પ્રતાપસિંહજી સોલંકી સાહેબે મને અર્થશાસ્ત્ર વિષય પકડાવી દીધો. એમની પણ મજબૂરી હતી એ વખતે કૉલેજમાં બે વિષય ચાલે ગુજરાતી અને અર્થશાસ્ત્ર એટલે સારા ટકા જોઈને એમણે મને અર્થશાસ્ત્ર વિષય આપી દીધો. એમણે વખતે કહેલું કે તને જલ્દી નોકરી મળશે જોકે સાહેબે ભાખેલું ભવિષ્ય સાચું પડ્યું.

મને અર્થશાસ્ત્ર ભણાવતા અધ્યાપકોમાંથી બે ગુજરાતી સાહિત્યના ચાહક નીકળ્યા. એક મેડમ સંઘાબેન ચંદરવાકર કે જેઓ પુષ્કર ચંદરવાકરના દીકરી હતા. એ ક્યારેક એમના પિતાજીની ગુજરાતી સાહિત્યની ખૂબ સારી વાતો અને સાહિત્ય જગતમાં એમના સારા સંબંધોની વાતો કરતા. સાંભળીને સાહિત્ય તરફ ખેંચાણ વધ્યું. બીજા અધ્યાપક રામજીભાઈ પટેલ તેઓ પણ જોડણી સુધારણા અભિયાન સાથે જોડાયેલા હતા એટલે એ પણ ગુજરાતી ભાષા જોડણી અને સાહિત્યની વાતો કરતા, ‘નવચેતન’માં લેખો લખતા હતા. એમનો લેખ વાંચી સંભળાવતા. પ્રતાપસિંહજી સોલંકી પણ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસુ અધ્યાપક તેઓ ગુજરાતી ખૂબ સારું ભણાવે. ગુજરાતીમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ એમની પ્રશંસા કરતા રહેતા હતા. એ વખતે અભ્યાસક્રમમાં ‘માનવીની ભવાઈ’ નવલકથા ચાલતી હતી. મારા ગુજરાતી વિષયના મિત્રો એવું કહેતા કે સોલંકીસર ખૂબ સરસ ‘માનવીની ભવાઈ’ નવલકથા ભણાવે છે. પછી તો મને એમના લેક્ચર ભરવાની ઈચ્છા થઈ. ક્યારેક ક્યારેક ગુજરાતીમાં બેસી જતો. મારી અંદર ગુજરાતી ભાષાનો ફણગો ફૂટ્યો. વળી રામજીભાઈ પટેલ સાથે જોડણી સુધારણા અભિયાનમાં જોડાયો. એક સરનામુ લખવામાં કેટલી ભૂલ થઈ શકે તેના વિશે એક નાનો હાસ્યલેખ લખ્યો, જે ભૂમિપુત્રમાં છપાયો. જોકે મને પણ ખબર ન હતી કે મારો લેખ છપાયો છે. પણ લેક્ચરમાં ઈંગ્લીશના મારા અધ્યાપક ગુરૂજી રણજીતસિંહજી રાઠોડે ભૂમિપુત્ર લઈ અને કલાસમાં બધાને લેખ બતાવ્યો. મારી પ્રશંસા કરી ત્યારે મને ખૂબ જ ગૌરવ અને આનંદ થયો. સાહિત્ય પ્રત્યેની પ્રીતિ વધી. પછી એ લેખ ઈંગ્લેન્ડમાં આપણા ગુજરાતી મેગેઝિન ઓપિનિયનમાં છપાયો.

એવામાં કૉલેજમાં બે વિદ્યાર્થી મિત્રો મળ્યા. જેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ હતો. એક મિત્ર વાર્તાકાર દશરથ પરમારના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ, એમણે કહ્યું કે અમારા મોટાભાઈ દશરથ પરમાર લખે છે એટલે મને થયું કે લાવ જાણીએ જોડણીના પુસ્તકો લઈને એમને મળવા જાઉં અને ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર-પ્રસાર કરું

રામજીભાઈના પુસ્તકો અને લેખોની કોપી કઢાવી અને હું મોટા ઉપાડે ઉપડી ગયો. વિસનગર એલ. આઈ. સી. ઓફિસમાં. દશરથભાઈ સામે આ બધો પથારો પાથરી હું મોટો સર્જક હોઉં એવા રોફ સાથે બેઠો. મે પૂછ્યું કે તમે શું લખો છો? એમણે કહ્યું વાર્તા લખું છું. એમની વાર્તાઓ વાંચવાથી ધીમેધીમે મને ખબર પડી કે દશરથ પરમાર ખૂબ સારા વાર્તાકાર છે. મને વાર્તામાં રસ પડ્યો. દશરથ પરમારને ગુરૂ બનાવ્યા.

મારી પહેલી વાર્તા સંદેશ દૈનિકના ‘સખી’ મેગેઝીનમાં છપાઈ. ત્યારે મને આનંદ થયો હતો એવો આનંદ વાર્તા છપાય તો આજે પણ થાય છે. વાર્તા લખીને દશરથ પરમાર પાસે જતો. એના વિશે ચર્ચા થાય ઘરે આવીને પછી એમણે કહ્યું હોય એમ સુધારતો. તેમના કહેવા પ્રમાણે વાર્તાઓનો મેં ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. એ વખતે મને ગઝલ લખવાનો પણ અભરખો થયેલો. પણ ગઝલનું બંધારણ મને આવડતું ન હતું. કોણ શીખવાડે એવામાં દશરથ પરમાર સાથે મને ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘માસૂમ’નો સંપર્ક થયો. ડાહ્યાભાઈએ કીધું કે એકવાર નિરાંતે ઘરે આવ ઘરે બેસી અને ગઝલના જુદા જુદા છંદો શીખવાડું. તક જોઈ એકવાર એમના ઘરે ગયો. ત્રણ-ચાર કલાક સુધી હું બેઠો અને એમણે મને ગઝલના છંદો શીખવાડ્યા એ પછી મેં થોડી ગઝલો પણ લખી. એ સમયે હું કોલેજ કરતો અને મારી કવિતાઓ નાના-મોટા સામયિકમાં છપાઈ એવામાં માહિતી ખાતા તરફથી સર્જકોને લકઝરીમાં બેસાડી બે દિવસ ફરવા લઈ જવામાં આવતા, તેમાં એક વખતે શામળાજી મુકામે અને બીજી વખતે બે દિવસ સાપુતારા મુકામે જવાનું બન્યું સમાજ કલ્યાણ ખાતા તરફથી દલિત કવિઓની સન્માનવાનો એક કાર્યક્રમ ગાંધીનગરમાં થયો. માનનીય સમાજ કલ્યાણ મંત્રી ફકીરભાઈ વાઘેલા અને નિયામક પ્રવીણ ગઢવી આયોજિત આ કાર્યક્રમમાં નાની ઉંમરમાં માઝું સન્માન થયેલું. બધા બહાર નીકળ્યા ત્યારે મંચસ્થ કવિઓમાંથી એક વડીલ દોડીને મારી પાછળ આવ્યા. સફેદ સાધુવેશમાં હોવાથી હું જોઈ જ રહ્યો. એમણે મારી પીઠ થપથપાવી. મારી એ દિવસે રજૂ થયેલી ‘કો તો ખરા’ ગઝલ ગમી હતી ત્યારે પરિચય થયો કે તે જૂનાગઢના કવિ શ્યામ સાધુ હતા. આજે પણ હું ભૂલી શક્યો નથી.

આવામાં ગુજરાત સરકાર યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ દ્વારા એક વાર્તા શિબિરનું આયોજન થયું. આ વાર્તા શિબિરમાં નારગોલ મુકામે જવાનું બન્યું. શિબિરમાં વાર્તા વિશે શીખવાડવા રાઘવજી માધડ અને ઊજમશી પરમાર અને શિબિરાર્થીઓ વિનોદ ગાંધી, સી. ડી. કરમસિયાણી, નીતિન ત્રિવેદી અને નિખિલ જોશી જેવા મિત્રો મળ્યા. એ પછી આવી જ એક શિબિર ગઝલ લેખનની આબુ મુકામે યોજાઈ જેમાં અમને ગીત ગઝલ શીખવાડવા વડીલશ્રી અને વંદનીય રઘુવીર ચૌધરી, માધવ રામાનુજ અને જલન માતરી આવ્યા હતા. શિબિરાર્થી તરીકે નિખિલ જોશી, અશોક ચાવડા, સ્નેહલ જોશી, જાતુષ જોશી, વિમલ અગ્રવાત જેવા મિત્રો મળ્યા. અનેક વખતે રેડિયોમાં ગઝલ વાંચી છે. જ્યારે પ્રશાંત કેદાર જાદવ સર

દૂરદર્શનમાં કવિતાને લઈને અનેક કાર્યક્રમો કર્યા હતા ત્યારે એક કાર્યક્રમ કવિ ભાગ્યેશ ઝા, વિનોદ જોશી અને નવોદિતોમાં હું હતો.

‘વિશ્વગ્રામ’ નામની એક સંસ્થા તુલા-સંજય ચલાવે છે તેઓ યુવા શિબિર કરે ત્યારે વક્તા તરીકે સાહિત્યકારોને બોલાવતા હતા. આ સાહિત્યકારોને સાંભળવા માટે હું આવી શિબિરમાં જતો થયો. વર્ષ ૨૦૦૧માં માસુંગ ચૌધરી નામનો મિત્ર મળ્યો. બીજા અનેક મિત્રો મળ્યા. આજે પણ હું ‘વિશ્વગ્રામ’ સંસ્થા સાથે જોડાયેલો છે. જેમજેમ સાહિત્યને સમજતો થયો. એમ મને વાર્તામાં વધારે રસ પડ્યો. એ ગાળામાં દશરથભાઈ અને ડાહ્યાભાઈ સુરેશ જોશી સાહિત્ય વિચાર ફોરમ (સુ.જો.સા.ફો.)ની વાર્તા શિબિરમાં જતા. અને જાણે સાહિત્યના સ્વર્ગમાં જઈ આવ્યા હોય એવી વાત કરતા. પછી તો મેં પણ એક લક્ષ બનાવ્યું કે એવી વાર્તા લખવી કે મને પણ આવી શિબિરમાં કોઈ બોલાવે. એવામાં ઈન્ડિયા ટુડે ગુજરાતી આવૃત્તિ ચાલતી એમાં પાછળના ભાગે લેખકના ફોટા સાથે વાર્તા છાપવામાં આવતી મને યાદ છે કે હું ઈન્ડિયા ટુડે ખરીદી લાવતો અને વાર્તા વાંચી જતો. જૂના અંક મળે તો પણ હું લઈ આવતો. ટૂંકી વાર્તાના ઈતિહાસકારો કદાચ ઈન્ડિયા ટુડેના ગુજરાતી વાર્તા પર પ્રભાવની નોંધ લેવાનું ચૂકી ગયા છે. બાકી હું ચોક્કસપણે માનું છું કે ઈન્ડિયા ટુડે પછી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને એક જુદો વળાંક મળ્યો છે. મારા શરૂઆતના સમયમાં વીનેશ અંતાણી સરની વાર્તાઓનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો કદાચ એટલે જ શરૂઆતમાં તેમનો મારી વાર્તામાં પ્રભાવ પણ રહ્યો છે. એકવાર ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને દશરથ પરમાર દ્વારા સુ.જો.સા.ફો. વાર્તા શિબિરનું આયોજન તારંગા મુકામે થયું. આ બંને ગુરૂ મિત્રોએ મને આ શિબિરમાં આવવા માટે કહ્યું. બસ હું આવી કોઈ ક્ષણની જ રાહ જોતો હતો. મને મનમાં થયું કે જો આ શિબિરમાં સારી વાર્તા લઈને જઈશ તો એ પછીની શિબિરમાં મને જવા મળશે. આમ પણ મને હરવા ફરવાનો બહુ શોખ છે, એટલે ખૂબ મહેનત કરી અને એક વાર્તા તૈયાર કરી ‘વાડો’ અને બન્યું એવું કે વાર્તા બધાને ખૂબ ગમી. તારંગાની પ્રથમ શિબિરના ફોટા મારી પાસે છે એ શિબિરમાં મને મુરબ્બી અને વંદનીય સુમન શાહ, રાજેન્દ્ર પટેલ, રામચંદ્ર પટેલ, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર અને બીજા ઘણા બધા મિત્રો મળ્યા. પછી શિબિરોમાં મને આમંત્રણ મળવા લાગ્યું. સુરેશ જોશી સાહિત્ય વિચાર ફોરમે મને વાર્તાકાર બનાવ્યો અને ખૂબ સારા વાર્તાકાર મિત્રો આપ્યા. મોહન પરમાર, માય ડિયર જયુ, દલપત ચૌહાણ, સંજય ચૌધરી, પ્રભુદાસ પટેલ, દીવાન ઠાકોર, વિપુલ વ્યાસ, મનોહર ત્રિવેદી, સ્વ. જીવનેશ બ્રહ્મભટ્ટ, અજય ઓઝા, સાગર શાહ, રામ મોરી, નવનીત જાની, વિજય સોની, અજય સોની, જીજ્ઞેશ જાની અને અન્ય

એ પછી દલિત પ્રતિષ્ઠાની શિબિરોમાં પણ જવાનું થયું જ્યાં દલિત વિષયવસ્તુની વાર્તા અને પામવાનું બન્યું મુરબ્બી મોહન પરમારનો સહકાર મળ્યો. અને મારી વાર્તાઓ ‘દલિતચેતના’માં છાપી. દલિત ચેતનાના પ્રથમ વર્ષે જ ‘પેંતરો’ વાર્તાને અને ત્રીજા વર્ષે ‘કમઠાણ’ વાર્તાને વર્ષની શ્રેષ્ઠ વાર્તા તરીકે દેશા વીરા ટ્રસ્ટ ભાવનગરનું

પારિતોષિક મળ્યું. ત્રીજા વર્ષે આનંદ એ વાતનો હતો કે વાર્તાના નિર્ણાયક ડો. ભરત મહેતા સાહેબ હતા. પારિતોષિક જાહેર થયા પછી ફોન ઉપર વાર્તાની પ્રશંસા કરી એનાથી એમ થયું કે બસ રાત દિવસ વાર્તાઓ લખ્યા કરું. એ દિવસ પછી આમ વાર્તામાં એક પછી એક પગથિયાં ચડતો રહ્યો.

ડાહ્યાભાઈની ઓફિસ ઉપર અવારનવાર બધા મળતા ત્યારે ડો. અજયસિંહ ચૌહાણનો પરિચય થયો. તેઓ એન. એસ. પટેલ કૉલેજ વલ્લભવિદ્યાનગરમાં અધ્યાપક હતા. ત્યાં વાર્તા વાંચન માટે જવાનું થયું. ત્યાં ડો. પ્રશાંત પટેલ, ડો. પ્રવીણ વાઘેલા, ડો. યોગેશ પટેલ જેવા અભ્યાસુ મિત્રો મળ્યા.

શરૂઆતમાં મેં મારો વાર્તાસંગ્રહ ‘એના શહેરની એકલતા’ અને ગઝલસંગ્રહ ‘કોઈ આવ્યું છે’ છપાવ્યા. સુરેશ જોશી સાહિત્ય વિચાર ફોરમ નિમિત્તે ઘણી જગ્યાએ જવાનું થયું. ગુજરાતનો એવો કોઈ ખૂણો બાકી નહિ હોય કે સાહિત્યની સફર ખેડી નહીં હોય. પરિષદના અધિવેશનમાં પણ ખૂબ મજા લૂંટી ૨૦૦૯ પછી મારી વાર્તામાં એક જુદો માહોલ રચાવા લાગ્યો. પાટણના અભ્યાસુ અધ્યાપક ડો. ભરત સોલંકી સાહેબ દ્વારા શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યાં મેં ‘જા... એમ. ઓ. યુ. રદ...’ નામની વાર્તા વાંચી હતી. આ વાર્તા બધાને ખૂબ ગમી હતી. એ પછીના દિવસોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સાપુતારા મુકામે આદિવાસી સાહિત્યમાં મોંઢે કહેવાતી વાર્તા અને ગુજરાતી સાહિત્યની વાર્તાને લઈને એક સેમિનાર થવાનો હતો. ત્યાં એક આદિવાસી ભાઈ મોંઢે કહેવાતી વાર્તા રજૂ કરવાના હતા. બીજી વાર્તા ભગવતીકુમાર શર્મા રજૂ કરવાના હતા અને એક નવોદિત વાર્તાકાર તરીકે મારે વાર્તા રજૂ કરવાની હતી ત્યારે વંદનીય રાજેન્દ્ર પટેલ મને એમની ગાડીમાં સાપુતારા લઈ ગયા. આ પછી વાર્તા વાંચન માટે મોડાસા કૉલેજ સતલાસણા કૉલેજ અને બીજી અનેક જગ્યાએ જવાનું થયું છે. મારી વાર્તાઓમાં મોટે ભાગે મારી આજુબાજુ બનતી ઘટનાઓ, એવી ઘટનાઓ કે જાણે મારા પોતાના કે જેમની સાથે મારા પોતાના સંવેદનો ગૂંથાયા છે એવા સંવેદનો મેં વાર્તામાં ઝિલ્યા છે. વાર્તામાં ગ્રામ્ય જીવન અને લોક બોલી મેં પ્રયોજી છે. મારો ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ મહેસાણા જિલ્લો અને એના ધબકતા ગામડાઓમાં અભાવ સામે ઝઝૂમતા લોકોના ચહેરા મેં વાંચ્યા છે અને એ જ મેં મારી વાર્તામાં ઉતાર્યા છે.

વર્ષ ૨૦૦૩ની શ્રેષ્ઠ વાર્તામાં ‘વારો’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૦૫ નવલિકાયચનમાં ‘વાંક’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૦૯ નવલિકાયચનમમાં ‘વરંડો’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૧૦ નવલિકાયચનમાં ‘હોકો’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૧૧ નવલિકાયચનમાં ‘ઠરાવ’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૧૨ નવલિકાયચનમાં ‘તરાગ’ વાર્તા, વર્ષ ૨૦૧૪ નવલિકાયચનમાં ‘પોટલું’ વાર્તા, ખેવના વાર્તા વિશેષાંકમાં ‘હળોતરા’ વાર્તા ખેવના ટૂંકીવાર્તા પ્રતિભાવ વિશેષાંકમાં ‘થુંબડી’ વાર્તા, તાદર્થ્ય વાર્તા વિશેષાંકમાં ‘સાકરિયો’ વાર્તા, કુમાર ૧૦૦૦મો વાર્તા વિશેષાંકમાં ‘લંગોટીયો’ વાર્તા, આ ઉપરાંત નિસ્ખત, વાર્તા ઉત્સવ, વાર્તાલોક, ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાઓ, સમકાલીન ગુજરાતી કહાનિયો, શબ્દસૃષ્ટિ

યુવા વિશેષાંક, વાર્તા રે વાર્તા જેવા સક્ષમ સંપાદનોમાં મારી વાર્તાઓ લેવામાં આવી છે.

એક દિવસે આદરણીય માય ડિયર જયુ સરે મને વાર્તાસંગ્રહ આપવાની વાત કરી. એ દિવસે ખરેખર મને એટલો બધો આનંદ થયો કે લટ્કર પ્રકાશનમાં મારો વાર્તાસંગ્રહ છપાય એનાથી રૂડું ને રૂપાળું બીજું શું? ઘરે આવી મેં મારી વાર્તાઓને બે ભાગમાં વહેંચી એક દલિત વાર્તાઓ અને અદલિત વાર્તાઓ. તેમજ આ વાર્તાઓ વિશે જેમણે જેમણે લેખ લખ્યા હતા એ લેખો પણ મોકલ્યા. વાર્તાનું પ્રથમ પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે આજ સુધીની મહેનતનું ફળ જોઈ રોમેરોમમાં રોમાંચ થયો હતો. પહેલા બે પુસ્તકો ‘એના શહેરની એકલતા’ અને ‘કોઈ આવ્યું છે.’ ગઝલસંગ્રહ એ માત્ર છપાવવા ખાતર છપાવ્યા હતા એટલે એના કરતાં પણ આનંદ વધારે હતો કારણ કે ‘થુંબડી’માં મારી ગમતી વાર્તાઓ હતી. ‘થુંબડી’ વાર્તાસંગ્રહ છપાવ્યો. અને મિત્રો વડીલોને મોકલ્યો. મુરબ્બી વડીલ શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી અને વીનેશ અંતાણીએ દિવ્ય ભાસ્કરમાં સરસ લેખ કર્યા. અનેક વડીલ અને મિત્રોએ ‘થુંબડી’ વિશે લખ્યું. બહુ ઝાઝા એવોર્ડ ન મળ્યા. જોકે મેં કદી એવોર્ડને ધ્યાનમાં રાખીને લખ્યું નથી. અલબત્ત ‘થુંબડી’એ મને વાર્તાકાર તરીકે નવી ઓળખ આપી. એક દિવસ એવા સમાચાર મળ્યા કે જેની કલ્પના મેં કદી કરી ન હતી. ગુર્જર પ્રકાશનના એક પત્રમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે ‘થુંબડી’ ને ‘ધૂમકેતુ’ પારિતોષિક વર્ષ ૨૦૧૨નું મળે છે. આમ તો મારો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ ‘થુંબડી’ જ ગણાય. એટલે એ રીતે વાર્તાની મેં મહેનત કરી હતી એનું મને ફળ મળ્યું મારી કલ્પનાથી પણ વધારે હતું. ‘ધૂમકેતુ’ વાર્તા પારિતોષિક લેવા જ્યારે સાહિત્ય પરિષદના વિશાળ હોલમાં સ્ટેજ પર બેસવાનું થયું એ ઘટના આજે પણ વિડિયોની જેમ મારા મગજમાં અકબંધ છે એક સાથે ઘણા સર્જકોને આ એવોર્ડ જુદા જુદા વર્ષો માટે આપવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેજ ઉપર માય ડિયર જયુ જેવા ધુરંધર સર્જકો હતા. મારા ગુરૂ દશરથ પરમાર પણ હતા. જ્યારે એવોર્ડ આપવામાં પરમ શ્રદ્ધેય રઘુવીર ચૌધરી અને પ્રવીણસિંહજી ચાવડા હતા નિર્ણાયક તરીકેની ભૂમિકામાં રમેશ ર. દવે અને કિરીટ દુધાત હતા.

મારી વારતા વિશે રઘુવીર ચૌધરી, સુમન શાહ, ભરત મહેતા, વીનેશ અંતાણી, મોહન પરમાર, બાબુ દાવલપુરા, અજિત ઠાકોર, રાજેન્દ્ર પટેલ, દલપત ચૌહાણ, દિવાના ઠાકોર, સતીષ ડણાક, પ્રફુલ્લ રાવલ, દીપક દોશી, મનોહર ત્રિવેદી, રાધેશ્યામ શર્મા, ડો. ભરત સોલંકી, કંદર્પ દેસાઈ, જયેશ ભોગાયતા, ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘માસુમ’, ડો. રાજેશ મકવાણા, હરીશ વટાવવાળા, પારૂલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રશાંત પટેલ, પ્રવીણ ગઢવી, સ્વપ્નિલ મહેતા, નટુભાઈ પરમાર, અજયસિંહ ચૌહાણ, કલ્પેશ પટેલ અને બીજા ઘણા બધા મિત્રોએ લખ્યું છે. લિટરેચર ફેસ્ટિવલ અમદાવાદ નવોદિત સર્જકોમાં રામ મોરી, અજય ઓઝા સાથે સ્ટેજ પર બેસવાનો મોકો પણ મળેલો છે.

એકવાર ભરત મહેતા સાહેબે મને એક ફાઈલ મોકલી જેમાં સાયજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટી વડોદરાના ગુજરાતી વિષયના અભ્યાસક્રમનું બદલાયેલું માળખું

હતું. જોયું તો ટી.વાય.બી.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં મારી વાર્તા ‘છબી’ લેવામાં આવી હતી. એવી જ રીતે એકવાર વડીલ મિત્ર પ્રભુદાસભાઈ પટેલે મને વડાલી બોલાવ્યો. મારી એક વાર્તા એમને અભ્યાસમાં લેવી હતી ચર્ચા વિચારણા પછી ‘કમઠાણ’ વાર્તાને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં લીધી. આજે તો ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓ મારી વાર્તા ઉપર એમ. ફિલ થયા છે અને કટેલાંક વિદ્યાર્થીઓ પી.એચ.ડી. પણ થયા છે. આજે પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એમ. ફીલ અને પી.એચ.ડી. કરી રહ્યા છે.

આમ જીવાતા જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ અને જીવવા માટે મથતા લોકોની સંવેદના મારી વાર્તામાં કળાના ધોરણ જાળવીને ઉતારી છે. વાર્તાનું વાતાવરણ હોય, સંવાદ હોય, વાર્તાની શરૂઆત હોય, વાર્તાનો મધ્ય હોય કે વાર્તાનો અંત હોય. દરેક બાબતનું ધ્યાન રાખી વાર્તામાં પ્રતીકાત્મક અને ભાષાકીય રમત સાથે મેં લખી છે. થોડી વાર્તાઓ પછી મારો ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ ઘણા વર્ષો પડી રહ્યો પછી લટૂરમાં જ છપાવ્યો. ૨૦૧૪ પછી મને એમ થયું કે ‘શુંબડી’થી પણ કંઈક જુદી વાર્તાઓ આપું. મને વાર્તા લખતાં રોકી રાખ્યો છે. હવે ફરી મારામાં એ જ શુંબડી વખતની વાર્તાઓ પાંગરે એવી રાહ જોઈને બેઠો છું.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ : ભરત ત્રિવેદી, ૨૦૨૧, ગ્રંથમ, મીઠાખળી ગામ, અમદાવાદ-૬, ૧૪+૯૮, રૂ. ૨૦૦. બીજને ઝરૂખેથી : ગોપાલી બુચ, ૨૦૨૦, સી/૪૦૩, આલેખ એપાર્ટમેન્ટ, નહેરુ પાર્ક, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૨૦૦. હોવાપણાના છાંયડે : ભાર્ગવી પંડ્યા, ૨૦૨૦, સી/૧૭, વેદ એપાર્ટમેન્ટ, સ્ટાર બજાર પાછળ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૮૦. છબી અવાજની : જયંત ડાંગોદરા, ૨૦૨૧, કૃતિ પ્રકાશન, વીરમગામ, ૨૨+૮૨, રૂ. ૧૨૦.

ધનતેજવી પણ આપણી વચ્ચે નથી

શકીલ કાદરી

‘મારું ના હોવું ખટકશે કો’ક કહેશે કોઈ,
આજ તો ધનતેજવી પણ આપણી વચ્ચે નથી.’

આ શે’રમાં વ્યક્ત કરાયેલી સંભાવના આજે વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે. નવલકથાકાર, નાટ્યલેખક, ફિલ્મ સમીક્ષક-દિગ્દર્શક અને વિશેષ તો ગઝલકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ સર્જક ખલીલ ધનતેજવીએ તારીખ ચોથી એપ્રિલે વહેલી સવારે આ ફાની જગતમાંથી ૮૬ વર્ષની પાકટ વયે વિદાય લેતાં લોકપ્રિય ગુજરાતી ગઝલવિશ્વના ભાવકોને મોટી ખોટ પડી છે. છેલ્લા કેટલાંક સમયથી શ્વાસ લેવાની સમસ્યાથી પીડિત હતા. લગભગ પંચાવન વર્ષથી ગઝલક્ષેત્રે સર્જનરત હોવા છતાં એમનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘સાદગી’ છેક ઈ.સ. ૨૦૦૦ના વર્ષમાં પ્રકટ થયો હતો. એ પછી તો ‘સારાંશ’, ‘સોગાત’, ‘સૂર્યમુખી’ વગેરે મળી દસ જેટલાં ગઝલસંગ્રહ એમણે ધડાધડ આપ્યાં હતાં. ગઝલસંગ્રહ પૂર્વે એમની નવલકથાઓ પ્રકાશિત થવા માંડી હતી. પ્રથમ ત્રણ નવલકથાના પ્રકાશનમાં ગુજરાત પુસ્તકાલયના અંબુભાઈ ડી. પટેલની ભૂમિકા મહત્ત્વની હતી. ‘નગરવધૂ’ નાટક ગાંધીનગર ગૃહમાં ભજવાતું જે ખાસ્સું ચાલ્યું હતું. પછી તો એનું ફિલ્માંતર પણ થયું. તેમ છતાં ફિલ્મક્ષેત્રે એમને નામના તો છૂટાછેડા’ અને ‘ડૉ. રેખા’એ અપાવી. એ પછીજ ગઝલકાર તરીકે ગુજરાતી સમાજમાં એમની ઓળખ લોકપ્રિય ગઝલકાર તરીકે ઊભી થવા માંડી. મુંબઈના ધનાઢ્ય વર્ગના ઘરોમાં સારા પ્રસંગે ખલીલ ધનતેજવીનો ‘વન મેન શો’ કરવો પ્રતિષ્ઠાનો વિષય બન્યો. એ સમય દરમિયાન ખલીલ ધનતેજવી તમને વડોદરામાં શોધ્યા ન જડે એવી સ્થિતિ હતી. ખલીલ ધનતેજવી સાહિત્યિક વહીવટમાં પણ માહેર હતાં. જેનો ઉલ્લેખ એમણે સ્વયં ‘સોગંદનામું’ના બાવીસ અને ત્રેવીસમા પ્રકરણમાં સામયિક માટે જાહેર ખબર મેળવવાની ઘટના સંદર્ભે કર્યો છે. આ વહીવટી કુશળતાએ જ એમને પૈસો અને પ્રસિદ્ધિ બંને અપાવ્યા. જગજિતસિંહે ‘અબ મેં રાશન કી કતારોં મેં નઝર આતા હું’ને કંઠ આપ્યો એમાં આ વહીવટી કુશળતાની ભૂમિકા મુખ્ય હતી. ખલીલ ધનતેજવીના ગઝલસંગ્રહ પ્રકટ થયાં એમાં પણ મુંબઈના ચાહક વર્ગની ભૂમિકાને કોઈ અવગણી ન શકે.

મુંબઈની મોંઘીદાટ હોટલોથી બંધાયેલ નાતાએ પ્રસિદ્ધિ અને પૈસો બંને અપાવ્યા, પણ એ પહેલા સામાન્ય શ્રમજીવીઓ માટેની વડોદરાના ન્યાયમંદિર સામેની ઉસ્તાદ ચીનીવાલાની હોટલને ભૂલી ન શકાય. ધનતેજવી વડોદરા કુટુંબ વિના આવેલ ખલીલ

ધનતેજવીનો નાતો ભોજનની સમસ્યા હલ કરવા આ હોટલ સાથે બંધાયો હતો. જે ૧૯૫૫-૬૦માં પ્રવૃત્ત ગઝલકારોમાં માસૂમની હોટલ તરીકે પંકાતી. એ હોટલની જગ્યાએ શોપિંગ કોમ્પ્લેક્સ ઊભું થયાં પછી નજીકમાં જ ખલીલભાઈના પ્રયાસોથી કોર્પોરેશને ગઝલકારોની બેઠક માટે બે બાંકડા ગોઠવ્યાં. ત્યાં દરરોજ ખલીલ ધનતેજવી અન્ય ઉર્દૂ ગઝલકારો સાથે આવે. બીજા લગ્ન પછી ખલીલભાઈ વડોદરા સ્થાયી થઈ સૌ પ્રથમ પયાસ રૂપિયાના માસિક ભાડેથી રહ્યાં હતાં તે હસનમિયાં ગાફિલના સુપુત્ર નિસાર અહેમદ ‘મિયાં’ પણ આવીને ત્યાં બેસે. નિસાર અહેમદ ‘મિયાં’ મારા પિતા ઉપરાંત ખલીલ ધનતેજવીની પણ ખૂબ જ નિકટ. ખલીલ ધનતેજવી નોખા અંદાજમાં કાગળમાં જોયા વિના મુશાયરાઓમાં ગઝલો રજૂ કરી શકતા એની પાછળનો રાજ આ બેઠક પર જ નિસાર અહેમદ ‘મિયાં’એ ખોલ્યો હતો. ખલીલ ધનતેજવી ઘરમાં મોટા અરીસા સામે ઊભા રહી નવી લખેલી ગઝલ મુશાયરામાં રજૂ કરતાં હોય એમ કંઠસ્થ કરે. એ વખતે પોતાની અદાકારીનો અંદાજ પણ કેળવે. આ રિયાઝ જ એમને મુશાયરાની રજૂઆતમાં સફળતા અપાવતો.

હસનમિયાં ગાફિલના મકાન પછી ખલીલ ધનતેજવી એ જ વિસ્તારમાં તાજમહાલ સોડા ફેક્ટરી પાસેની ગલીમાં ઉપલા માળના એક મકાનમાં એમનાં પત્ની અને સંતાનો સાથે રહેવા ગયા. ઈ.સ. ૧૯૮૦ની આસપાસના વર્ષોમાં વડોદરામાં છાશવારે કોમી છમકલાં થતાં. એમાં એક રાજકીય પક્ષના નેતાઓની જૂથબંધી કારણભૂત હતી. એવી સ્થિતિમાં ખલીલ ધનતેજવી જ્યાં રહેતાં હતા એની નજીકના પટેલ ફળિયામાં ઘણા રહેવાસીઓ મકાનો વેચી વેચીને જવા માંડ્યા... ત્યારે અશાંત ધારો અસ્તિત્વમાં નહોતો. એવું એક મકાન ખલીલ ધનતેજવીને વેચનાર ધન્યતા અનુભવતો. ખલીલ ધનતેજવી જેવો સાહિત્યકાર પોતાનું મકાન ખરીદે એ બાબતનું ગૌરવ મકાન વેચનાર લેતો હોવાનું ખુદ ખલીલ ધનતેજવીએ કહ્યું હતું. ખલીલભાઈએ એ મકાનના પાછળના ભાગે પોતાનું પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પણ નાખ્યું... અને આગળના ભાગે રહેવાનું. પાછળના ભાગે લેખનકાર્ય થાય અને લાઈબ્રેરી પણ. ખલીલ ધનતેજવીએ જ મને કહેલ શબ્દોમાં કહું તો પટેલ ફળિયાનું એ મકાન એમને ‘ફળ્યું’. પછી તો દીકરા માટે દુકાન અને બીજા બે મકાનો પણ ખરીદ્યાં. મુશાયરાઓની ઊંચાઈએ આર્થિક સ્થિતિને લંબાઈ પ્રદાન કરી એ પૂર્વે સામાજિક-આર્થિક ઝેરનાં ઘણાં ઘૂંટડા એમણે પીધા હતાં. એમાંથી જ આ પ્રકારના શે’ર પ્રકટ થયાં...

‘ઝેરનો તો પ્રશ્ન ક્યાં છે ઝેર તો હું પી ગયો,
પણ બધાને એજ છે વાંધો કે હું જીવી ગયો.’

‘હું ખલીલ આજે મર્યો છું એ પ્રથમ ઘટના નથી,
જિંદગીભર હપ્તે હપ્તે રોજ ચુકવાતો હતો.’

ખલીલ ધનતેજવીએ જીવનના એ કપરાં દિવસો પાસેથી જ બોધ ગ્રહણ કરી પોતાનું મહત્ત્વ અને ઓળખ ઊભી કરવાની કળા કેળવી હતી. ‘સોગંદનામું’માં બાવીસ અને ત્રેવીસમું પ્રકરણ એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે પરિસ્થિતિ સામે બાથ ભીડવાનો હુનર એમની પાસે હતો. મારાં ગઝલ સામયિક ‘શહીદે ગઝલ’નો ભગવતીકુમાર શર્મા વિશેષાંક’ પરબ ❖ મે, 2021

જોયાં પછી ડો.પ્રદીપ પંડ્યાએ જો હું એવો વિશેષાંક ખલીલભાઈ વિશે કરું તો એનો તમામ ખર્ચ આપવાની ઓફર મને કરી હતી, એ બાબત એમની લોકપ્રિયતા કેવી હતી એ દર્શાવે છે. દસ-બાર વર્ષની આર્થિક ભીંસે ખલીલ ધનતેજવીને ઘણાં અનુભવો કરાવ્યાં હતાં એમાંથી જ આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ ધરાવતાં શે'ર લખાયાં...

‘ભૂખ પણ બિન્દાસ્ત થાતી જાય છે,
એ ગમે ત્યાં હોય શરમાતી નથી.’

‘એકધારું ક્યાં જિવાયું છે ખલીલ,
કટકે કટકે પૂરું આ જીવતર થયું.’

ખલીલ ધનતેજવીએ માત્ર ચોથા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હોવાનું સ્વયં એમણે ‘સોગંદનામું’માં નોંધ્યું છે. એમને વિશે લખનારાઓ તમામ આ વિગતને અનુસરે છે પણ ‘સોગંદનામું’ની ઈ.સ. ૨૦૧૬ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ એમના શાળા છોડ્યાના પ્રમાણપત્રની તસવીરમાં શાળા છોડવાનું કારણ ‘વર્ગ-૫ પાસ થવાથી નામ કમી’ અપાયું છે. ‘સોગંદનામું’ના એકરાર સાથે એ મેળ ખાતું નથી. કદાચ એટલે જ વર્ષ, ઈ’સ. ૨૦૦૦ની બીજી આવૃત્તિમાં એ પ્રમાણપત્રની તસવીર કદાચ દૂર કરાઈ છે.

‘વિવેચક તો નાહક ગમે તે કહે,
અહીં તો અમે જે લખ્યું તે ખરું.’

આ પ્રકારના શે'ર લખનાર સર્જકના ‘સોગંદનામું’ની આવી વિગતોની પણ નોંધ તો લેવી જ જોઈએ. ખલીલ ધનતેજવીએ ગઝલસંગ્રહ સ્વાભાવિક રીતે કર્યું છે. તે એક શે'રમાં એકરાર કરે છે.

‘લય વગર, શબ્દો વગર, મત્લા વગર,
હું ગઝલ લખતો રહ્યો સમજ્યા વગર.’

ગુજરાતીમાં ખલીલ ધનતેજવી પ્રારંભ કાળથી જ સરળ અને સહજ બાનીમાં લખતાં રહ્યાં છે. આ સંદર્ભે એમનો આ શે'ર માણો...

‘થઈ શકે તો રૂબરૂ આવીને મળ,
ઊંઘમાં આવીને ગોટાળા ન કર.’

ખલીલ ધનતેજવીનું જીવન નાનપણથી જ સંઘર્ષમય રહ્યું હતું. નાનપણમાં શારીરિક શ્રમ વેક્યો અને વડોદરા આવ્યા બાદ પણ સ્થિર થવા સંઘર્ષ કરવો પડ્યો. શરૂઆતના વડોદરાના દિવસોના વસવાટની તસવીર આ શે'રમાં ઊપસી આવતી દેખાય છે.

‘ના મને મૃત્યુ પછીની કોઈપણ ચિંતા નથી,
હું રહું છું એવા ઘરમાં કે કબર પણ ફાવશે.’

તાજમહાલ સોડા ફેક્ટરી પાસેના ભાડાના મકાનમાં રહેતા ખલીલ ધનતેજવીને જોયા હોય તેમને જ આ શે'રનો મર્મ સમજાય.

નાનપણમાં ખેતરમાં ચાસ પાડનાર આ સર્જકે ‘સાવલી સર્જન’ સાપ્તાહિકથી શરૂ

કરી 'સહકાર સિંધુ', 'વડોદરા સમાચાર', 'લોકસત્તા', 'ગુજરાત સમાચાર', 'સંદેશ', 'જન્મભૂમિ' અને છેલ્લે 'દિવ્ય ભાસ્કર'માં એમણે પત્રકારત્વ ખેડ્યું હતું. ઘરની નજીકમાં જ સરસિયા તળાવની સામે આવેલ પતરાંવાળા મકાનમાં આવેલ 'વડોદરા સમાચાર' દૈનિકનું કામ આટોપી અન્ય અખબારોમાં કામ માટે જતાં મેં એમને નજરોનજર નિહાળ્યાં છે. 'અબ મેં રાશન કી કતારોં'વાળી ગઝલ જગજીતસિંહે ગાઈ નહોતી એ પહેલાં વડોદરામાં અનેક વખત મુશાયરાઓમાં એમના કંઠે સાંભળી છે.

‘યાર ! ખલીલ એક વાત છે નક્કી, તારું પણ સન્માન થશે,
આજ નહીં તો કાલે થાશે, નહિતર થાશે મરણોત્તર.’

એમ કહેનાર ખલીલ ધનતેજવી જીવતેજીવ 'કલાપી પુરસ્કાર', 'વલી ગુજરાતી એવોર્ડ', 'નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ', 'હરીન્દ્ર દવે એવોર્ડ'થી સન્માનિત થયાં. ગઝલને લોકપ્રિય બનાવવામાં એમનો ફાળો અવગણી ન શકાય. એ ગઝલમાં સરળતાના આગ્રહી હતા. આ સરળતા અને સાદગી જ એમની ગઝલોનો વિશેષ છે. ભલે સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ બહુ મૂલ્યવાન ના લાગે પણ સામાન્ય ભાવકોને એમના શે'ર સ્પર્શી જાય છે. કારણ કે સમાજનો અસલી ચહેરો એ બતાવે છે. 'ચાલો રમીએ ગાંધી ગાંધી' રચનાની સાથે આ પ્રકારના શે'ર એનું ઉદાહરણ છે.

‘નવો મારગ મેં કંઠાર્યો હતો ખુદ મારાં પગલાંથી
ઘણી પગદંડીઓ ફૂટી પછી તો એજ રસ્તાથી.’

ગુજરાતીભાષાની જેમ ખલીલ ધનતેજવીએ ઉર્દૂ ગઝલક્ષેત્રે પણ નામના મેળવી હતી. પ્રારંભિક તબક્કામાં તે વડોદરાના અન્ય ઉર્દૂ ગઝલકારોની જેમ ઉર્દૂના દુર્બોધ શબ્દો ગઝલોમાં વણી લેતાં. ૧૯૭૦ પહેલાંની એક રચનામાં આપણને ફારસી શૈલીના 'ખુરસીદે દરખ્શાં', 'ઝમીને હિંદ', 'જન્મત બદામાં', 'શેવા', 'ખૂને જિગર', 'સરહદે લઝાખ વ નેફા' જેવા શબ્દો મળે છે. આ પ્રકારની પ્રારંભિક ગઝલો ખલિશ બઝૌદવીની અસર હેઠળ લખાયેલી છે. જે તેમના ઉર્દૂ સંગ્રહ 'શાયદ'માં સમાવિષ્ટ નથી કરાઈ પણ વડોદરાના જૂના સોવિનિયરોમાં મળી આવે. આ શૈલી ખલિશ બઝૌદવીની હતી અને તે ખલીલ ધનતેજવીની ગઝલોની ઈસ્લાહ આરંભમાં કરી આપતાં હતાં. પણ ખલીલ ધનતેજવીને ગુજરાતે ગુજરાતી ગઝલકાર તરીકે જ વિશેષ ઓળખ્યા. એવા ગુજરાતી ગઝલને લોકપ્રિય બનાવનાર ગઝલકારને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

ધરતીકંપે વેરેલા વિનાશની કૂખે અવતરેલો સંગ્રહ : ‘ધણધણાટી’

ઉત્પલ પટેલ

[‘ધણધણાટી’ : રાજેશ અંતાણી, પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૭]

કહ્યું છે ને કે ‘બાત દિલ સે નિકલતી હૈ, તો અસર રખતી હૈ.’ અહીં ‘ધણધણાટી’ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ અગિયાર ટૂંકી વાર્તાઓ લેખક રાજેશ અંતાણીના દિલમાંથી નીકળેલી છે. એથી તો એની આપણા દિલ પર પણ અસર થાય છે. ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ની સવારે માત્ર નેવું સેકન્ડની અવધિમાં ભુજ અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં ધરતીકંપે ભયાનક વિનાશકતાનો જે અનુભવ કરાવ્યો તેના એક ભાગીદાર આ વાર્તાઓના લેખક રાજેશ અંતાણી પણ છે. એમના સંવેદનશીલ હૃદય પર ભૂકંપની દુર્ઘટનાએ જે અસર કરી તે એટલી તો કાટી નીવડી કે એથી નીપજેલી એ બેકરારી એવી તો અસહ્ય બની રહી કે કોટિ ઉપાયે કરાર ન વળે. શબ્દનો બંદો આ બેકરારીની વ્યથાને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત ન કરે તો એનો ઉગારો જ ન થાય. કોટિથી આગળના ઉપાય લેખે લેખકનો એક આ જ ઉપાય હતો. પ્રથમ તો એમણે ‘નગરવિધ્વંસની પીડા’ શીર્ષકથી એક સ્મરણલેખ લખ્યો, જે આ સંગ્રહમાં મૂક્યો પણ છે. એ પછી એમણે આ જ અનુભૂતિને લઈને કેટલીક વાર્તાઓ લખી. વાર્તાઓ તો ઠીક ઠીક લખી પણ તેમાંથી ચૂંટીને અગિયાર જ વાર્તાઓ આ ‘ધણધણાટી’ (૨૦૧૭) સંગ્રહમાં તેમણે મૂકી છે. ‘નગરવિધ્વંસની પીડા’ એ સ્મરણલેખ સ્વાભાવિક અને ઉચિત રીતે અહીં ગ્રંથસ્થ અગિયાર વાર્તાઓની ભૂમિકા બની રહે છે. એમાંથી આપણે થોડા શબ્દો ટાંકીએ : ‘ધરતીકંપ જેવી વિનાશક દુર્ઘટના પછી ચિત્તમાં વ્યાપેલો શૂન્યાવકાશ, કુદરતી આફતને - વિનાશકતાને ભૂલવા જડ ક્ષણોને, વિસ્તરેલા શૂન્યાવકાશને, અંદર થીજી ચૂકેલા ભારેખમ સન્નાટાને તોડવા હવે શું કરવું જોઈએ ? એ મનોગત મથામણમાંથી એવી પ્રતીતિ જન્મી કે આ વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી હવે બસ શબ્દ જ ઉગારી શકશે. પહેલાં સ્મરણલેખ થયો ‘નગરવિધ્વંસની પીડા’ અને પછી વાર્તાઓ...’

ધરતીકંપની વિનાશકતાએ વેરેલા વિનાશની પીડાની કૂખે ‘ધણધણાટી’ની આ વાર્તાઓ અવતરેલી છે. એની પ્રસૂતિની પીડા લેખકે કંઈ ઓછી નથી ભોગવી તેથી તો વેદનાની આ અનુભૂતિનું વાર્તારૂપે નવસર્જન થયું. આપણે જોઈએ લેખકે આ સામગ્રીનું વાર્તાકલામાં રૂપાન્તર કરવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે.

દિલમાં ચોટ વાગે તો લખનારની કલમ સામગ્રીને સામગ્રી નથી રહેવા દેતી. શબ્દદેહે જે વ્યક્ત થાય છે તે સામગ્રીનું કલારૂપાંતર બની રહે છે. જેણે પોતે વેહ્યું છે,

જેનામાં પ્રતિભા છે ને શબ્દશક્તિ છે તે તીવ્ર અનુભૂતિને વાર્તાકલારૂપે અવતારી જ શકે. અહીં તો ચોટ જ એવી છે કે જે વાર્તાકારની કલા માટે માર્ગ કરી આપે છે.

અગિયારે અગિયાર વાર્તાઓનું પ્રથમ લક્ષણ એ છે કે કોઈપણ વાર્તાના આલેખનમાં ઝાઝો પ્રસ્તાર નથી. બીજું લક્ષણ એ છે કે બધી જ વાર્તાઓને અંતે જે છાપ ઊપસે છે તેમાં ભૂકંપની ભયાનકતાની વાત તો ખરી જ, પણ એણે માનવતા પર, માનવસંબંધો પર, માનવીના ભીતર પર ભારે અને કારી અસર કરેલી છે. કહ્યું છે ને કે સાચાં ગાન તો ઘાયલો જ સર્જી શકે ! તે રીતે કહીશું કે અહીં વેઠલું છે તેની વાત ઊપસી છે. પહેલાં એટલું તો નોંધી લઈએ કે આ ‘ઘણઘણાટી’ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓમાં અનુભવની પૂરી સચ્ચાઈ ઊતરી છે, એટલે તો વાચકને એમાં વ્યક્ત થતા તીવ્ર સંવેદનથી સ્પર્શી રહે છે.

વાર્તાસંગ્રહનું શીર્ષક છે તે જ આ અગિયાર પૈકી પહેલી વાર્તા છે : ‘ઘણઘણાટી’. ગુજરાતી ભાષાનો આ શબ્દ જ એવો છે કે જેનો ઉચ્ચાર પણ અનુભૂતિનો સ્પર્શ આપે છે. પહેલી વાર્તા ‘ઘણઘણાટી’ના મુખ્ય પાત્ર ગોમતીમાની દીકરીની દીકરી મિની, ધરતીકંપ થયો ને ઘરના મલબામાં દટાઈને મરી ગઈ. એ હવે પાછી આવવાની નથી એ સત્યનો પૂરો સ્વીકાર ગોમતીમાએ કર્યો નથી. કુવૈતમાં રહેતાં દીકરી સાધના અને જમાઈને કાર અકસ્માત નડ્યો અને બંને મૃત્યુ પામ્યાં. ને એની દીકરી મિની એ અકસ્માતમાં બચી ગયેલી. ગોમતીમાની ભાણેજ હર્ષાનો પતિ મિનીને અહીં ગોમતીમા પાસે લઈ આવ્યો હતો. એ કાર અકસ્માતમાં મિનીને થયેલી મગજની ઈજાને કારણે તે બધું ભૂલી ગઈ હતી ને પાગલ જેવું વર્તન કર્યા કરતી હતી, પણ એકલાં જીવતાં વૃદ્ધ ગોમતીમાને આને લીધે જીવવાનો એક આધાર મળી ગયેલો. એથી ગોમતીમા માટે મિની જીવવા માટેનું આલંબન હતી. તે ભૂકંપના કોપથી બચી ન શકી અને ગોમતીમા બચ્યાં. હવે ય તે તેમને માટે એક અવલંબન તો છે જ. લેખક લખે છે : ‘ગોમતીમાએ આજુબાજુ તૂટેલાં અને કેટલાંક અકબંધ ઊભેલાં મકાનો તરફ જોયું. સાવ બધું જ ખતમ નથી થયું. થોડુંઘણું બચ્યું તો છે જ.’ (પૃષ્ઠ : ૭) તો આ છે વાર્તાક્ષણ. તેને આલેખીને લેખકે સાચી વાર્તા સર્જી જાણી છે.

બીજી વાર્તા ‘દટાયેલું જીવતર’. જે કાકાએ પોતાને સહારો આપ્યો, ધંધે વળગાડ્યો તે ભત્રીજો ચેતન પગભર થતાં કાકા સાથે ઝઘડો કરી બેસે છે ને જાણે કાયમને માટે સંબંધ કાપી નાખે છે. પણ એ જ ભત્રીજો ભૂકંપમાં ઘર-દુકાન બધું ગુમાવી બેસે છે. જ્યારે તેને કાકા-મનહરકાકાની મુલાકાત થાય છે ત્યારે, કાકા તો કાકાપણું સાચવી જાણે છે. કાકા ભત્રીજાને કહે છે : ‘ભૂતકાળની વાતો ભૂલી જા, દીકરા, તારો મારા પરનો દ્વેષ, રંજ, ખટાશ બધું જ ભૂલી જવાનું આ કુદરતે યોજ્યું છે. હવે બધું જ નવેસરથી, ભૂકંપે આપણને આ પણ શીખવી દીધું છે. કાટમાળ ખસેડીને આપણા દટાયેલા જીવતરને પુનઃ સજીવન કરી હવે નવસર્જન કરવાનું છે, દીકરા.’ (પૃષ્ઠ : ૧૨) જો કે આટલું બધું ભત્રીજાને કાકા કહે છે તે વાર્તા માટે જરૂરી નથી લાગતું. વાર્તાના ઘટતા સંજોગોમાંથી આ બધું એની મેળે જ ઊપસી રહેવું જોઈએ.

ત્રીજી વાર્તા છે ‘સીમ’. બે દોસ્તાર : વીરમ અને લખણો. તેમનાં સંતાનો અનુક્રમે પરબ ❖ મે, 2021

કાનો અને રામી. કાનો અને રામી એકબીજાને અપરંપાર ચાહે છે, પણ લખણાએ પોતાના ખેતરની હદ બાંધી દીધી ને ત્યાં તારની વાડ કરી. આ વાડ કાના અને રામીના મિલનને અવરોધનારી પણ બને છે. અહીં ભૂકંપ, જે વેરે છે તો વિનાશ, પણ તેણે જે પેલી તારની વાડનો વિનાશ કર્યો તેને લીધે આપોઆપ કાના-રામીના મિલનના સંજોગો સર્જયા. વાર્તાનો અંત જુઓ : ‘રામીની આંખો કાનાની આંખો સાથે મળી. કાનાને આ ક્ષણે એવું લાગ્યું કે જાણે રામી, સીમ ઓળંગીને એની તરફ દોડતી દોડતી આવે છે.’ (પૃષ્ઠ : ૨૦).

‘સગાંવહાલાં’ એ ચોથી વાર્તામાં લોકમાં કહેવાય છે તેમ જ બને છે. સગાં ખરાં પણ વહાલાં નહિ. અને જે સગામાં નથી તે જ વહાલા તરીકેના દાખલો પૂરો પાડે છે. નિઃસંતાન પ્રોફેસર જનાર્દનભાઈએ પોતાનાં ભાઈ-ભાભી અક્સ્માતમાં મરી જતાં ભત્રીજા પ્રદીપને નાનપણથી સગા દીકરા કરતાંયે વધુ વત્સલતાથી ઉછેર્યો, ભણાવ્યો અને તેને પગભર પણ કર્યો.

હાલ તે વડોદરામાં કેમિકલ કંપનીમાં નોકરી કરે છે. ભૂકંપના ઘરબાર વિનાનાં થયેલાં કાકા-કાકીને પોતાનો ભત્રીજો વડોદરા રહેવા તો લઈ જાય છે, પણ થોડો સમય જતાં પ્રદીપની પત્નીને કાકા-કાકી બોજાડૂપ લાગે છે. આ બંને વચ્ચે વાદ-વિવાદ પણ થતો રહે છે. કાકા-કાકી પ્રત્યે ઘણી જ લાગણી હોવા છતાં પ્રદીપ તેની પત્નીને જોર દઈને કહી શકતો નથી કે કાકા-કાકી વડોદરા ખાતે આપણી જોડે જ રહેશે, ભુજ પાછાં નહિ જાય. જનાર્દનભાઈનાં પત્ની પારુબહેન તો સમજી જ ગયાં કે ભત્રીજા જોડે રહેવું હવે શક્ય જ નથી. એવામાં જનાર્દનભાઈનો વિદ્યાર્થી તુષાર શુક્લ મળે છે ને કહે છે કે, ‘મને ખ્યાલ છે કે તમે ભુજ વિના નહીં રહી શકો. મારી ઈચ્છા એવી છે કે તમે મારા મકાનમાં રહો.’ (પૃષ્ઠ : ૨૮)

કેવું આશ્ચર્ય છે ? ‘દટાયેલું જીવતર’માં જે ભૂકંપ કાકા-ભત્રીજાના મેળનું કારણ બને છે તે અહીં નથી બની શકતો ! ભત્રીજો પ્રતિકૂળ નીવડે ને તરત તુષાર શુક્લ જેવો વિદ્યાર્થી મળી જાય તે અનુકૂળ નીવડે એ થોડું તાલમેલવાળું તો લાગે છે. પણ એકંદરે વાર્તા અસરકારક બની છે.

‘વિધ્વંસ’ના મથાળાવાળી પાંચમી વાર્તામાં ભૂકંપને લીધે વેઠવાનું તો આવ્યું પણ અહીં એક વ્યથાનું કારણ બીજું બન્યું. નરેશભાઈ અને શોભનાબહેનનો એકનો એક દીકરો અભય. દુકાન બચી ગયેલી પણ સમયના ક્રમે બાબત એવી બની ને અભય મીતાના પરિચયમાં આવ્યો અને માબાપને બાજુ પર રાખી તેણે તેની સાથે લગ્ન કરી દીધું. નરેશભાઈ અભય પર ગુસ્સે થયા. શોભનાબહેનને પણ જે બન્યું તે ગમ્યું તો નહોતું. આમ તો કહેવું સરળ પણ વર્તવાનું તો બંનેને માટે સરળ નહોતું જ. અને તે વાર્તાને અંતે જોવા મળે છે. શોભનાબહેન પતિને કહે છે કે, ‘એ લોકો (એટલે અભય અને તેની પત્ની મીતા) આપણી સાથે રહેવા આવે છે.’ નરેશભાઈનો પ્રતિભાવ જુઓ : ‘શું સમજે છે આ છોકરાં-આપણને-મૂરખ-અક્કલ વગરનાં ?’ (પૃષ્ઠ : ૩૪)

પછી ખુરશી ખેંચીને એ બહાર જોવા લાગ્યા, વિચારવા લાગ્યા : ‘શું કરવું હવે ?

એ લોકોને ઘરમાં આવવા દેવાં કે પછી -?' (પૃષ્ઠ : ૩૫) ઉક્તિ અધૂરી છોડી છે તેમાં જ નરેશભાઈનો જવાબ આપણને જડી રહે તેમ છે. વાર્તાનો અંત આવો છે :

‘નરેશભાઈએ બારી બહાર જોયું. આજુબાજુનાં ધરાશયી થયેલાં મકાનોને લીધે શહેરને ફરતી ટેકરીઓ પર ઝૂકેલું આકાશ દેખાઈ રહ્યું હતું. ધીરેધીરે નજર ફેરવતાં જોયું. વિધ્વંસ થયેલા મકાનની તિરાડમાં એક કડિયો હાંશેહાંશે સિમેન્ટ ભરી રહ્યો હતો.’ (પૃષ્ઠ : ૩૫)

ઉપરોક્ત આલેખન વાર્તાને આકૃતિ આપે છે. આ જ છે લેખકની વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિ અને તેણે લીધેલો વૃત્તાંતાત્મક કલાઘાટ. આ જ ટૂંકી વાર્તાની ખાસ ક્ષણ. નરેશભાઈનો દીકરા અને દીકરાની વહુને ઉત્તર પણ અહીં વ્યંજિત થઈ રહે છે.

છટ્ટી વાર્તા ‘તૂટેલી સફેદ છત’ પ્રથમ પુરુષ નેરેશનની રીતે આલેખાઈ છે. જીતભાઈ તે લેખક અથવા કથક છે અને તે ભૂકંપને લીધે મૃત્યુ પામેલી પત્ની પારુલના શોકમાં ડૂબેલા હર્ષની પાસે તેને આશ્વાસવા બેઠા છે. વાર્તાનો ઉઘાડ તેમના શબ્દોમાં આ રીતે થાય છે : ‘અત્યારે હું હર્ષની સામે બેઠો છું.’ (પૃષ્ઠ : ૩૬)

કથકની આલેખનભાષા એ સ્પષ્ટ કરે છે તે લેખક છે અને તેથી ઘટેલી સ્થિતિઓનું ડૂબડૂ આલેખન કરી શકે છે. જુઓ આ આલેખન : ‘મારી નજર ઘરની તૂટેલી દીવાલોમાં પડેલી લાંબી લાંબી તિરાડોને જોઈ રહે છે. છત સાથે જોડાયેલા ખૂણામાં પણ દીવાલ સાથેનો સંબંધ વિચ્છેદાઈને લાંબી ઊંડી તિરાડો પડી છે. માણસ માણસ વચ્ચે રચાતા સંબંધની દીવાલોની વચ્ચે આવી ઊંડી-લાંબી ડર લાગી જાય એવી તિરાડો પણ પડતી હશે કે કેમ ? ત્યારે શું થતું હશે ?’ (પૃષ્ઠ : ૩૬)

આ આલેખન પરથી જણાય છે પારુલ ભૂકંપમાં મૃત્યુ પામી તે પહેલાં પતિ અને પત્ની વચ્ચેના સંબંધમાં તિરાડ કે તિરાડો હતી જ. પારુલના મૃત્યુ બાદ તે તિરાડની પશ્ચાત્તાપાત્મક અનુભૂતિ પતિ હર્ષને પણ થાય છે, પણ એ સંબંધોની તિરાડ અને તેમાં ઉમેરાયેલી ભૂકંપની તિરાડોએ હર્ષ અને પારુલની દીકરી ઈશા પર પણ અસર કરી છે.

વાર્તાની ખાસ ક્ષણ એ છે કે પારુલના આવા અસમય આઘાતજનક મૃત્યુ પેહલાં પોતે તેની સ્થિતિ સમજ્યો હોત તો આ તિરાડ નિવારી શકાઈ હોત ને તેમનું દામ્પત્ય સુખી રહી શક્યું હોત. હર્ષને ધંધો હતો ને પારુલને બેંકમાં નોકરીહતી.

હર્ષ જિતભાઈને કહે છે કે, ‘એ દિવસે સવારે જ મારો પારુલ સાથે ઝઘડો થઈ ગયો હતો. પારુલ મને છોડીને ચાલી જવા માગતી હતી. હું એને રોકવા પાછળ ગયો હતો. ત્યાં અચાનક ધરતી ધણધણી ઊઠી હતી. અમારું એપાર્ટમેન્ટ ઊછળીને ડોલવા લાગ્યું હતું. ધીમેધીમે બેસતું જતું હતું. બેડરૂમમાં સૂતેલી ઈશાને બચાવવા પારુલ દોડી હતી – ઈશા બચી ગઈ. અને સફેદ છત નીચે પારુલ -’ (પૃષ્ઠ : ૪૦) વાર્તાનું આલેખન યુસ્ત છે. એમાં પરિસ્થિતિ અને પરિવેશ વાર્તાક્ષણને કલાત્મક રીતે ઊપસાવવામાં બહુ ઉપયોગી બને છે.

‘દહેશત’ વાર્તામાં ભૂકંપે વેરેલા ભયની અસર એક પાત્ર અરવિંદ પૂરતી જ નથી રહેતી. તે ચેપી રોગ સમી કારી નીવડે છે. ભયને કારણે પાગલપણાની હદ સુધી પહોંચેલા

અરવિંદની ચેષ્ટાની ખરાબ અને તીવ્ર અસર તેની પત્ની પ્રીતિ પર પણ થાય છે. તે પણ ભયથી ચીસ પાડી ઊઠે છે. તેને તેના દિયર જનક વિશે એવો વિચાર પણ આવે છે કે, ‘આ જનકને પણ ગુસ્સે થઈ જવાની કોઈ બીમારી તો નહીં હોય ને? ધરતીકંપ પહેલાં તો એ આ રીતે કદી ગુસ્સે થતો ન હતો.’ અહીં જોઈ શકાય કે ભૂકંપે માત્ર લાશોનું જ સર્જન નથી કર્યું! આ રીતે જિંદગીઓને કરુણ આફતમાં મૂકવાનું પણ એણે કર્યું છે. વાર્તાના રૂપમાં લેખકે દહેશતનું અહીં જબરું આલેખન કર્યું છે.

સંગ્રહની આઠમી વાર્તા ‘હવાના સાંય સાંય અવાજો’ તેમાં રહેલા હવામાનને સૂચવી દે છે. ધરતીકંપે ભુજ અને આસપાસના પ્રદેશમાં જે આંચકા આપ્યા તેને નવા આંચકાનો ભય પેદા કર્યો હતો. આ ભય શરીર સોંસરો ચિત્તમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. કમાયા, સંચિત કર્યું, લીલીવાડી કરી તે બધું જ ધરતીકંપના આંચકે આંચકી લીધું. પ્રસ્તુત વાર્તાના મહત્ત્વના પાત્ર ઉત્તરાની સ્થિતિ જુઓ : ‘એના સફેદ હાથ પલંગ પર ફરતા હતા અને હાથનાં આંગળાં પલંગની સફેદ ચાદર સાથે ભિડાઈ ગયાં હતાં — જાણે એના હાથમાં જે કંઈ પણ રહ્યું સહ્યું હતું તેને છોડવા માગતી ન હતી.’ (પૃષ્ઠ : ૪૯) ઉત્તરા વાર્તાને આવરતું ખાસ પાત્ર છે. તે એના પિયરના આંગણાને શોધી રહ્યું છે, કેમ કે તે જ સ્ત્રી માટે તો મોટું આશ્વાસન હોય છે અને ભૂકંપે જાણે તેને ગુમ જ કરી દીધું. ચિત્તની આ ભારે અસ્વસ્થ સ્થિતિમાંયે ઉત્તરાને એક આશા તો હતી જ કે, ‘ભયાનક સમય વીતી જશે — મને મારું પિયરનું આંગણું પાછું મળશે.’

વાર્તાનો અંત વાર્તાને અખિલાઈ ને જીવંતતા બક્ષવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે : ‘ખાલી મેદાનમાં ઉત્તરાના હસવાના પડયા પડ્યા અને પાછલી રાતની ઠંડી હવાના સાંય સાંય અવાજો.’ (પૃષ્ઠ : ૫૪)

નવમી વાર્તા ‘ઉત્તરાર્ધ’ સંગ્રહની વિલક્ષણ વાર્તા છે. અહીં ભૂકંપની દુર્ઘટનામાં સુષ્માએ માતાપિતા ગુમાવ્યાં તેથી તે નિરાધાર બનતાં દિલીપનો મિત્ર અને તેના મામા તેને દિલીપના ઘરે મૂકી ગયા. સુષ્માને વડોદરામાં એક કોલેજમાં લેક્ચરરશીપ મળી. આ પછી સુષ્મા અને દિલીપ નજીક આવતાં ગયેલાં પણ ત્યાં જ અચાનક બીમારીને લીધે દિલીપનું અવસાન થયું. સુષ્મા તો દિલીપને પરણી ન શકી પણ તેણે ઘર ન છોડ્યું. દિલીપને એક પુત્રી હતી ઉર્વી. તેની એ સગી મા બની રહી. દિલીપના મિત્ર જયંત શુક્લ વડોદરા આવે છે ત્યારે જ જાણે છે કે દિલીપ આ દુનિયામાં નથી. એ તો તેમના દીકરાની વાત લઈને પણ આવ્યા હતા ઉર્વી માટે. દિલીપના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ તો છલોછલ થઈ ગયો. ઉર્વિને માનસ જેવો મનપસંદ પતિ મળ્યો. જયંતકાકા જેવા સસરા મળ્યા ને સુષ્મા જેવી મા મળી. જયંતભાઈ કહે છે : ‘સુષ્મા, તમે મારા મિત્ર દિલીપના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ, એમની તરફના તમારા સાચા પ્રેમથી સાચવી લીધો છે.’ (પૃષ્ઠ : ૬૦)

‘એમણે ઉર્વીનો હાથ, માનસના હાથમાં મૂક્યો અને એ ઊભા થયા.’ વાર્તાનો થતો આવો અંત ફિલ્મી લાગે છે. પૂર્વાર્ધમાં દુઃખ હતું તો ઉત્તરાર્ધમાં સુખ આવ્યું પણ પોતાના જીવનના એ સુખી ઉત્તરાર્ધમાં દિલીપનું ન હોવું તે વાર્તાની મહત્ત્વની ક્ષણ છે.

દસમી વાર્તા ‘દ્રોહ’ પણ વિલક્ષણ વાર્તા છે. ગમે તેમ પણ એમાં ઉત્તરાની અસ્વસ્થ

દીકરી પ્રાચી સ્વસ્થ થઈ જાય છે. તેના પ્રેમી માનસને તો દ્રોહી જ માનેલો પણ તેના થકી જ ઉત્તરાને માનસિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. લેખક લખે છે કે , ‘ઉત્તરાને આ ન સમજાયું (માનસ દીકરી માટે નોકરી શોધી લાવ્યો તે અને દ્રોહ કર્યો તે) – જેણે દ્રોહ કર્યો છે, એને સ્વીકારી કેમ શકી આ પ્રાચી ? કંઈ નહીં, જે બન્યું તે, મને તો મારી પ્રાચી મળી ગઈ ને ?’ (પૃષ્ઠ : ૬૫)

સંગ્રહની અંતિમ અગિયારમી વાર્તા ‘કળણ’ એકદમ જુદી જ છે. ભૂકંપમાં દબાયેલો દીકરો અઢી અઢી વર્ષ લગી ખોળ્યા છતાં જડ્યો નહિ. એ ભૂકંપમાં દબાયો ત્યારે તેણે લગ્ન કર્યાને માત્ર દોઢ માસ જેટલો સમય વીત્યો હતો, પરંતુ અઢી વર્ષ સુધી પતિ ન મળવાથી તેની પત્ની આશાએ આશા છોડી વૈધવ્યવેશ ધારણ કરી લીધેલો ને તેના પતિ મનસુખની છબિને સુખડનો હાર પણ લાગી ગયેલો. આશા તો રડીરડીને પાગલ જેવી થઈ ગયેલી. મનસુખને તે બેભાન અવસ્થામાં ક્યાં લઈ ગયા તેની ખબર જ નહિ. ભાન આવ્યું ત્યારે પૂનાની હોસ્પિટલમાં હતો. પણ પાછી એની યાદદાસ્ત ચાલી ગયેલી. એનો ઈલાજ મુંબઈમાં થયો. બધી વાતની ખબર પડી પછી તો એ ઘેર આવ્યો. માતાપિતાને મળ્યો. પણ ખરું તો એ જેમ પેલો લોકગીતવાળો પાતળી પરમાર્યને ખોળતો હતો લગભગ તેમ તે પોતાની આશાને શોધી રહ્યો હતો. ભૂકંપે જે જીવવા માટે એકદમ અનિવાર્ય એવા પતિપત્નીના સંબંધને કઈ હડે લાવીને મૂકી દીધો હતો ? લેખકે વાર્તાને બિલકુલ યથોચિત શીર્ષક આપ્યું છે : ‘કળણ.’

વાર્તાનો અંત જુઓ : ‘દુર્ઘટના બની હતી ત્યારે પગના તળિયાએ જે ધણધણાટી અનુભવી હતી – તેવી જ ધણધણાટી સાથે આજે એ પોતાની જાતને કળણમાં ડૂબતી અનુભવી રહ્યો હતો.’

આ વાર્તાઓમાં લેખકની શક્તિ તેમની વસ્તુસંકલના, પાત્રચિત્રણ અને પરિવેશ-વાતાવરણની સંવાદિતામાં દેખાય છે. વાર્તાના તમામ અંગો યુસ્તીથી એકબીજા સાથે સ્વાભાવિકપણે સંકળાતાં હોવાથી વાર્તાઓ જીવંત બની આવે છે. સૌથી ગમતી વાત તો લેખકની ભાષાશક્તિ છે. એમાં એમણે આલેખન માટે ભાષાની નવી ભોંય ભાગી છે. કથાતત્ત્વ વાર્તાઓમાં કશે ખટકતું તો નથી પણ એનું વજન ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ઉતારી નાખવામાં આવ્યું હોત તો વાર્તાઓ વધુ કળાત્મક બની હોત, વિશેષ પ્રભાવક બની હોત. છતાં અહીં લેખકની વાર્તાકળાને બિરદાવવી જોઈએ, કેમ કે એટલે ગજે તો આ વાર્તાઓ પહોંચી છે.

‘આગિયાનું અજવાળું’ - એક નોખો નરવો અવાજ | પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

[‘આગિયાનું અજવાળું’ - વજેસિંહ પારગી, ‘પ્ર.આ. ૨૦૧૯, પ્ર. પોતે, મુખ્ય વિકેતા-અરુણોદય પ્રકાશન]

એક સારા પ્રૂફરીડર અને ભાષાચિંતક તરીકેની વજેસિંહ પારગીની ઓળખ છે. ‘આગિયાનું અજવાળું’ના સો લઘુકાવ્યો તેમની એક કવિ તરીકેની ઓળખ લઈને આવે

છે. કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે. ‘રોજબરોજનું ભીંસાતું જીવન જીવતાં મનમાં કંઈખ ગોરંભાતું રહેતું. આ ગોરંભો ઘાણીએ ફરતાં ફરતાં બળદ વાગોળી લે એમ લઘુકાવ્યોમાં આલેખાયો છે. જિંદગીમાં મેઘધનુષ રચાયાં નથી, એટલે હૈયામાં રમી જાય કે આંખને ગમી જાય એવી કોઈ સંવેદના અહીં નથી. કાયમનો છવાયેલો રહેતો ને મારી ઓળખ બની ગયેલો ઉદાસીનો ભૂખરો રંગ અહીં આલેખાયો છે.’

આ અવસાદ માત્ર બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી નહીં પણ કશીક આંતરિક અનિવાર્યતામાંથી આવેલો છે. આત્મલક્ષી સંવેદન અહીં વ્યાપક પરિમાણ પામે છે. જીવન અને જગતનાં આંતરબાહ્ય નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, અનુભવ અને મનોમંથનમાંથી આ કાવ્યો રચાયાં છે. સ્થૂળ અર્થમાં નહીં, વિશાળ અર્થમાં મનુષ્યનિયતિની અકાટ્યતા અને અસ્તિત્વપરક ઊંડી સંવેદનાથી રસાયેલું ચિંતન વિવિધ કલ્પનો અને પ્રતીકાત્મક સંદર્ભોમાં વ્યક્ત થયું છે જેને કારણે ભાષાના રૂઢ સંકેતોને અહીં નવો જ અર્થ સાંપડે છે.

ઉદાસીનો ભૂખરો રંગ આ સંગ્રહની કાવ્યસૃષ્ટિમાં જાતઉપાલંભ, વેદના, વ્યથા, વિરતિ, વિડંબના, વિફળતા, પ્રતીક્ષા, પલાયન જેવા અનેક રૂપો દ્વારા સૂક્ષ્મ અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામે છે.

એક નાનકડું સપનું છે કે મારી ઝૂંપડીને ભલે એક રાત પૂરતા પણ તારા આવીને ટમટમાવી દે, આ સપનું ફળ્યું નથી અને ક્યારેય ફળવાનું પણ નથી એવી જાણ હોવાં છતાં જોવાય છે. (૨૫) સુપનું આ ન ફળેલું સપનું આંખ મીંચાય એ પહેલાં કોઈની આંખમાં આજી જવું છે પણ સપનું સાચવે એવી કોઈ આંખ જડતી નથી. (૫૫) ક્યારેય ડૂંપળ ફૂટવાની નથી એવા છોડને ‘રોજેરોજ સીચું છું પાણી’ (૮૪) અકાટ્ય નિયતિ વિશે જાણ હોવા છતાં મનુષ્ય પોતાને રોકી શકતો નથી એ આ લઘુ કાવ્યોમાં પમાય છે.

દમયંતી, કર્ણ અને ભીષ્મની પુરાકથાઓ આ લઘુકાવ્યોમાં આગવો સંદર્ભ પામે છે.

‘જાણું છું / એક પણ હાથ / દમયંતીનો નથી.

તોય મૂકતો ફરું છું / જેનાતેના હાથમાં

મારી મરી ગયેલી / લાગણીઓને’ (૪૨)

કાળ સર્વોપરિ છે. કોઈ એનાથી બચી શકતું નથી. એ દર્શન કર્ણ અને ભીષ્મના ઉદાહરણથી આ રીતે અભિવ્યક્તિ પામે છે.

‘ભલે જન્મ્યા હો / કવચકુંડળ લઈને

ભલે પામ્યા હો / ઈચ્છામૃત્યુનું વરદાન

પણ કાળ તો / ઊતરાવશે કવચકુંડળ / સુવડાવશે બાણશય્યા પર

કોઈ વરદાન / બચાવી નહીં શકે / જખમથી / કે / પીડાથી પણ’ (૬૩)

અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નો અહીં સંકુલતાથી આલેખાયા છે. મનુષ્યના હાથમાં કશું નથી. કોઈક અકળ સંચાલનને એ વશ છે. એ પોતાની ઈચ્છાથી કશું કરી શકતો નથી એ ભાવ આ લઘુકાવ્યમાં પ્રબળપણે વ્યક્ત થયો છે.

‘મારી મરજી મુજબ / ઊગતો નથી / સૂરજ
વાતો નથી / પવન
બદલાતી નથી / મોસમ / શી રીતે જીવવું / મરજી મુજબ’(૨૮)

મનુષ્યને કશી પસંદગીની આઝાદી નથી.

‘માટીના પિંડને
હોતી નથી
ગાગર કે ગોળી
કે કોડિયું કે કલેડું
કે કંઈ પણ થવાની
પસંદગી’(૫૬)

વંટોળમાં ફસાયેલા તણખલાની જેમ ઘરથી ઓફિસ અને ઓફિસથી ઘરની ધુમરીમાં અટવાયા કરતા મનુષ્યની અહીં લડાઈ છે જીવતા રહેવાની. આ હડોહડે કરતી જિંદગી તેને અપરમા જેવી લાગે છે. તો ક્યારેક જિંદગી બરફમાં દટાઈ જતાં છોડની જેમ દટાઈ જાય છે. જિંદગી જો ચહેરો બતાવે તો સુંદરી અને વાંસો બતાવે તો ચુડેલ હોય એવું અનુભવે છે.

દરિયાપાર જવાનું છે કારણ કે કોઈ બોલાવે છે. કોણ ? ખબર નથી. કેવી રીતે ત્યાં જવું ? કવિ કહે છે

‘મારી પાસે નથી
નાવ તરાપો કે તૂમડું
કે નથી આવડતું મને તરતાં
ને બોલાવે છે કોઈ મને દરિયાપાર’

છતાં ય જવાનું તો છે એટલે કવિ

‘રોજરોજ
જાઉં છું દરિયાકિનારે
ને રાહ જોઉં છું
દરિયો મારગ આપે એની’(૩૯)

પ્રતીક્ષાનું આ કાવ્ય વેઈટિંગ ફોર ગોદોની યાદ અપાવે પણ અહીં જુદા સંદર્ભમાં રાહ જોવાની છે.

મોટાભાગના કાવ્યોનો આરંભ અપેક્ષાથી થાય છે. અંત અપેક્ષાભંગથી. અપેક્ષા છે પોતીકા જણને શોધવાની પણ મળે છે સેંકડો પડછાયાઓ.(૧૯) અપેક્ષા છે કે કોઈ બાકીનો રસ્તો સાથે ચાલવાનું કહે,

‘પણ સાથીઓ તો
વળતા ગયા
વળાંકે વળાંકે’(૮)

પ્રેમવિષયક કાવ્યોમાં સંવેદનનું નાજુક નકશીકામ થયું છે. આ કાવ્યોમાં આરત છે, પ્રિય પાત્રના સંગાથની ઝંખના છે, વિરહની વ્યાકુળતા છે. પ્રેમ શબ્દમાં એવી તો તાકાત છે કે કોઈ અમસ્તું પ્રેમ બોલે તો

બતાવતો
 ગયો
 ને ભરતો ય
 ગયો
 એ એક શબ્દ
 મારી લાખો ખીણોને' (૧૧)

કાવ્યનાયકને પ્રેમમાં પ્રાપ્તિનો નહીં. છલનાનો, નિષ્કુરતાનો જે અનુભવ છે તેની મર્માન્તક વેદનાની સન્મુખ કવિ આ રીતે કરાવે છે.

‘બોલાવે છે એ મને
 આવતો રહે
 આપણા ઘરમાં
 જાઉં છું ત્યારે એ
 તોડી નાખે છે
 અમારું ઘર’ (૪૭)
 કે પછી
 ‘લાવતો હતો ઘેર
 એ સંબંધ
 છૂટી ગયો રસ્તામાં.
 ઉમેરાઈ ગયો
 વધુ એક અભાવ
 સૂના ઘરમાં’ (૫)

તો વળી, બંને ઘર હજુ ઊભાં છે પણ ત્યાં જઈ શકાય એમ નથી કારણ કે બેઉ ઘરને જોડતી વાટ ભૂંસાઈ ગઈ છે. (૬) પ્રિયજન સાથે ન હોવાનો અભાવ કેવો છે.

‘સાથે ન હોય
 ગમતું જણ
 તો
 મેળો પણ
 નથી લાગતો
 મેળો
 હોય નવલખ તારા
 તોય
 ચાંદ વગર
 અમાસ

તે
અમાસ'(૩૫)

તો વિશ્વાસભંગનો અનુભવ કેવો વેધક બનીને અહીં આવે છે. જે હાથ ગાળિયામાંથી કાઢશે એવો ગળા સુધી ભરોસો હતો, એ જ હાથ 'ટૂંપી રહ્યા છે મારું ગળું'(૯૦) એ જ રીતે અસહાય મનુષ્યની પીડા દર્શાવતું આ કાવ્ય

‘સમરાંગણ / આવી પૂગ્યું છે / આંગણામાં.
હડવાની પૂરેપૂરી ઈચ્છા છે એટલે તો
‘જોયા કરું છું / ઘડીક ઢાલ સામે / ઘડીક તલવાર સામે’

કેમ જોયા કરે છે ! ઉપાડતા કેમ નથી એવો પ્રશ્ન થાય, એક આશાવાદી સૂર બંધાય ત્યાં તો છેલ્લી પંક્તિ વાંચીએ

‘ઘડીક કાંડા કપાયેલા હાથ સામે’
પીડાનો આ સાક્ષાત્કાર ભાવકને હચમચાવી દે છે.

ઉદાસીના ભૂખરા રંગની સાથે અહીં એક ખુમારી પણ છે. આત્મવિશ્વાસ છે. આગિયાના અજવાળાને આંખમાં આંજી લઈને રાત ગુજારી નાંખવાની કે સૂરજ ડૂબી જાય તો દીવો પ્રગટાવીને અંધકાર સામે મોરચો માંડવાની તૈયારી છે.

‘પલકતું તો પલકતું / છે / આગિયાનું અજવાળું
તો / લઈએ એને આંજી / ને ગુજારી નાખીએ / આખી રાત
અજવાળું કરવા / ઊગવાનો નથી સૂરજ / રાતે’(૧૦૪)

કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નહીં હારવાની વાત સાથે એક આશાવાદી સૂર પણ આ કાવ્યોમાં સંભળાય છે. જેમકે,

‘કંઈ જ બચ્યું નથી / એવું નથી / જોઈ લો / બચી છે હસ્તરેખાઓ હજી.’(૩૩)

કે પછી
‘વરસોથી ખોલું છું / લાખો છીપો ખોલી છે / કેટલીક ખાલી નીકળી છે
તો કેટલીકમાંથી નીકળ્યા છે કાંકરા / હજુ ખોલ્યા વગરની પડી છે થોડીક મારી
સામે
હજુ મારી આંખોમાં ચળકે છે આશા’(૩૪)

દૂર-સુદૂરના, નજીકના કે ભીતરના સંદર્ભો અહીં આગવું રૂપ પામી પ્રગટે છે. અધૂરપમાંથી, પીડામાંથી એવા કાવ્યો જન્મે છે જે ચેતનાને વિસ્તારે છે. વિરોધાત્માસ રચીને કવિ પોતાના કથયિત્વને ધારદાર બનાવે છે. સરળ, બોલચાલની અને વ્યંજનાત્મક ભાષા આ કવિની વિશેષતા છે. આ લઘુકાવ્યોમાં કવિનો એક નોખો અને નરવો અવાજ સંભળાય છે.

‘મનોરમ્ય’ વિશે | દક્ષા વ્યાસ

[‘મનોરમ્ય’ : નલિન રાવળ, પ્ર. પોત, વર્ષ-૨૦૧૯, પૃ. ૯૬, મૂલ્ય : રૂ. ૧૦૦]

સૌંદર્યાભિમુખ ધારાના કવિ નલિન રાવળ ૧૯૫૩માં ‘ઉદ્ગાર’ નામના સંગ્રહથી કવિતા પ્રવેશ કરે છે. ૨૦૧૫માં ‘અવકાશપંખી’ નામે સમગ્ર કવિતાનો સંગ્રહ આપ્યા પછી પણ તેઓ લખતા રહ્યા છે. ‘મનોરમ્ય’ એમનું તાજેતરનું – ૨૦૧૯નું પ્રકાશન છે. એ રીતે એમની કાવ્યયાત્રા સાડા છ દાયકા જેટલી સુદીર્ઘ છે. નાજુક-નમણી-સુકોમળ પદાવલીના સર્જક તરીકેની એમની પ્રતિમા એમાંથી ઊપસતી રહી છે.

‘મનોરમ્ય’ ૮૨ ગદ્યકવિતાનો સંગ્રહ છે; જોકે અનુક્રમમાં ૬૯ જ નોંધાઈ છે. નિવેદનમાં તેઓ કહે છે, ‘ ‘મનોરમ્ય’ કિશોરવય અને યુવાવયના સંધિકાળે અનુભવેલ મધુર સ્મરણોનો આલેખ છે.’ જોકે સંગ્રહની થોડી જ રચનાઓ – આ સ્મૃતિલોકની સફર કરાવે છે; પરંતુ એજ સંગ્રહનું વિશેષ આભૂષણ છે. આ કાવ્યો ઘણુંખરું ટૂંકાં, ટૂંકી પંક્તિઓવાળાં અને સરળ ગદ્યમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે.

‘આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે’, ‘મહાલય’, ‘મધુર સ્મરણ’, ‘મિલન’, ‘છોળ’, ‘દેવગઢબારિયા’ વગેરે કાવ્યોમાં આ સ્મૃતિલોક ઊઘડે છે. આ કાવ્યો મુખ્યત્વે વર્ણન-કથન ઉપર નિર્ભર છે. એમાં કેટલીય વાર મઝાનાં શબ્દચિત્રો માણવા મળે છે. ‘આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે’માં વાદળાં ઘેરાયાં છે, સૂસવાતા પવનમાં વૃક્ષો ડોલી રહ્યાં છે, વીજ ચમકે છે, મોર ટહુકે છે... અને... દૂર વરસાદમાં પરસ્પરનો હાથ ઝાલીને એક કિશોર-કિશોરી જતાં દેખાય છે. પ્રાકૃતિક પરિવેશ ઉદ્દીપક બની નાજુક પ્રણયસહચારનું સ્પર્શક્ષમ સંવેદન ઊપસાવે છે. જોકે એમાં ‘કાગડા ઊડાઊડ કરે છે’ સંવેદનની નજીકતને અવરોધે છે. ‘મધુર સ્મરણ’માં આ જ રીતે પ્રકૃતિચિત્રને આધારે પાત્રના મનોગતનો સ્પર્શ કવિ કરાવે છે. ‘મિલન’માં પ્રિયજનની છવિના દર્શને ઊઠતી લય-સૌંદર્ય-સુખ મિશ્રિત સંવેદના પ્રકૃતિના સહારે જ વાચા પામે છે. ‘છોળ’ સમુદ્રની છોળની સાથે પ્રિયાના ઉત્કટ સ્મરણ દ્વારા આંતરિક તરફડાટને વ્યક્ત કરે છે. તો ‘દેવગઢબારિયા’માં ૮૭ વર્ષેય કવિ પોતાને ડુંગરના ઢાળ ઉપર દોડતા શિશુ રૂપે જુએ છે. અહીં સ્મૃતિસંવેદન છે, અતીત-ઝંખના કે અતીતરાગ નથી.

સંગ્રહની શ્રેષ્ઠ રચના છે. ‘કાવ્યપુરુષ’. કવિ પોતે કવિતા રચતો નથી, તેનાથી રચાઈ જાય છે. સહજતામાં એનું હાર્દ રહેલું છે. એવો તત્ત્વવિચાર અહીં કાવ્યમય વાચા પામ્યો છે :

તેજોદીપ્ત નેત્રોમાંથી પ્રગટતા
તેજ સમું પ્રભાત
આકાશ અને પૃથ્વી પર
પ્રસર્યું છે.(૨૮)

આ સામગ્રી સર્જનનો ઉજાશભર્યો માહોલ સર્જે છે. સર્જનની ક્ષણે ચેતનામાં પ્રગટતી ઝળહળ જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ...અંતે થાય છે કવિતાનો જન્મ :

પંખીઓની હાર સમી પંક્તિઓ
કાગળ ઉપર ઊતરતી આવે છે.(૨૮)

પરાકાષ્ટા સધાય છે અદૃશ્ય કાવ્યપુરુષની ઉક્તિથી -

તું
જ્યારે કાવ્ય રચવા બેસે છે
ત્યારે
હું જ રચું છું કાવ્ય.(૨૯)

કવિતા વિશેની 'સ્પર્શ' રચના પણ સ્પર્શી જાય એવી છે. પ્રકૃતિ - એનું અપૂર્વ સૌંદર્ય કવિતાની જનની છે એ વાત એમાં કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામી છે.

સમગ્ર કાવ્યયાત્રા દરમિયાન કવિનું ધ્યાન પ્રયોગ પરાયણતા કરતાં કાવ્યસિદ્ધિમાં રહ્યું છે. છતાં ક્યાંક પ્રયોગનું તત્ત્વ પણ મળી આવે છે. 'પ્રયાણ'માં ગદ્યકવિતામાં લોકભજનની લઢણલહેકાનો પ્રયોગ છે. ભાવસંવેદન અને કલ્પના પણ હૃદય છે. કાવ્યમાં જરૂરી લાઘવ પ્રત્યે પણ તેઓ સજાગ રહ્યા છે. અસરકારક અભિવ્યક્તિને કારણે 'જીવન'માં જીવનનાં પરસ્પર વિરોધી રૂપો સરસ રીતે ઊઘડ્યાં છે. અભિવ્યક્તિ અને પદાવલિમાં લાઘવ ધ્યાન ખેંચે છે. ક્યાંક ઉપમા-રૂપકના આછા અલંકરણ સિવાય આ રચનાઓ એકદરે નિરાભરણ છે. એ મુખ્યત્વે કથનનો, કેટલેક સ્થાને વર્ણનનો આશ્રય લે છે. એમાં કેટલાંક શબ્દચિત્રો આકર્ષણ કરે છે. 'બપોર', 'પરિસર' જેવી રચનાઓ એ સંદર્ભે નોંધવાની થાય. 'પરિસર'નું શબ્દચિત્ર એની નિરામય સાદગી સાથે સ્પર્શી જાય છે :

શાંતિકુંજના પરિસરમાં
ઝૂલતાં વૃક્ષોનાં પાંદડે પાંદડે
ઊડાઊડ કરતાં
બુલબુલ અને બટેરના
કલરવ કરતા અવાજોએ રચેલ
ધુમ્મટ નીચે
ઊભો રહી નીરખું છું
ચોમેર
હરિયાળીમાં ફરી રહ્યા મોરલાઓને.(૩૭)

વસ્તુને આમ માર્મિકતાનો પાસ આપવાનું એમને ફાવે છે. 'એકરાર' પણ એ સંદર્ભે માણવા જેવું છે.

ગદ્યમાં કવિતા લખવી અને અભિધાની સપાટી પર જ સ્થિર રહેવું એ અભિગમ અહીં કવિતા માટે અનેકવાર જોખમી બન્યો છે. 'તદાકાર', 'ચહેરો', 'વાદળી' 'જેમ', 'વર્ષા' વગેરે અનેક રચનાઓ એથી સપાટ વિધાનમાં પરિણમી છે. કથરીતિ સામાન્ય કથનની સપાટી પરથી ઊંચકાઈને કશો ચમત્કાર સર્જતી નથી. પદાવલિની ચુસ્તતા અને

શબ્દશબ્દની અનિવાર્યતા — સાર્થકતાની પ્રતીતિ થતી નથી. જેમકે :

જે વ્યક્તિ બીજાની મજા કરે છે
તે
સ્વયં
પોતાની અવમાનના કરે છે. (૪૫)

*

કિશોરકુમારના સુરીલા કંઠમાં
આષાઢી આભનું
સંગીત છે
અને
મેઘધનુના રંગોની નજાકત છે. (૬૬)

અહીં કલ્પના છે, પણ કવિતા ક્યાં છે ? ટાઈટલ-૪ ઉપર આવી બે પંક્તિઓ છે :

‘રમણીય અર્થથી સોહે
કલ્પનરમ્ય કાવ્યો.’

પણ આ કવિતામાં કલ્પનો માણવા મળતાં નથી, એ બહુધા તરંગ કે તર્કના દોર ઉપર ઝૂલે છે. પૂર્વે હતી તે સંવેદનાસભર, કોમલ, લયાન્વિત પદાવલિના કવિ તરીકેની છાપ અહીં ઊઘડતી નથી. ‘સોંદર્ય’ નામે કૃતિમાં કવિ કહે છે : ‘એક પછી / એક / દરિયાનાં મોજાં જેવાં, ઘૂઘવતાં કાવ્યો / ‘મનોરમ્ય’નું સોંદર્ય છે.’ (૭૯) પણ એનો અનુભવ ભાવકને થતો નથી. આમેય એમની ઉત્તમ પૂર્વકવિતામાં પણ દરિયાનો ઘૂઘવાટ નહીં, ઝરણાની ઝીણી ઝાંઝરીનું નાજુક અનુકરણ સંભળાય છે.

*

કવિશ્રી નલિન રાવળ હવે આપણી વચ્ચે નથી.
દક્ષાબહેનનો આ લેખ એક અર્થમાં શબ્દાંજલિ છે.

- ભરત મહેતા

ચિહ્ન : સંવેદનાનો ચેતોવિસ્તાર | ભાવેશ જેઠવા

ધીરેન્દ્ર મહેતાની સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યમાં નીવડેલા સર્જક તરીકે ગણના થાય છે. સાહિત્યમાં વિભિન્ન સ્વરૂપો ક્ષેત્રે તેમની પાસેથી ચાર વાર્તાસંગ્રહો, બાર જેટલી નવલકથાઓ, ત્રણ કાવ્યોસંગ્રહો, નવ જેટલાં વિવેચનસંગ્રહો મળે છે પરંતુ તેમનું ખરી ઓળખ તો નવલકથાકાર તરીકેની તેમની સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં આધુનિકતા અને પ્રશિષ્ટતા બન્નેનું સમતુલન છે. તેમની નવલકથાઓમાં આધુનિક સ્પર્શ જીવન પ્રત્યેની

નિસબત વિસ્મય અને અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રણકો જોવા મળે છે. તેમના સર્જનમાં ગાંધીયુગની વાસ્તવલક્ષી સમદષ્ટિ પણ છે અને આધુનિક યુગનાં મન : સંચલનો પણ છે. વેદના અને સંવેદના એકાકાર થઈને માનવીય જીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓને ઉજાગર કરે છે. મોટાભાગે માનવજીવન અને તેની સંકુલતાઓ ખૂબ બારીકાઈથી અભિવ્યક્ત થતી અનુભવાય છે. માનવચિત્તમાં રહેલી લાગણીઓ, સંવેદનશીલતા અને વિચારોના બાહુલ્ય દ્વારા જુદા જુદા અર્થસંકેતો તેમની કૃતિમાંથી પ્રગટ થતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમની સમગ્ર કથનરીતિમાં પોતીકું સંવેદનજગત અને અનુભવજગત સાવચવ બનીને વ્યક્ત થતું રહે છે.

ત્રણ ખંડમાં વિભાજિત તેમની ‘ચિહ્ન’ નવલકથા મનુષ્યનાં મન:સંચલનોને આલેખતી એક સંવેદનકથા છે. કૃતિમાં વ્યક્ત થતું સંવેદન નિજી અનુભૂતિથી રસાઈને આવે છે. કૃતિના નાયકનો મન:સંઘર્ષ આ કૃતિનું મુખ્ય ચાલક બળ છે. આ કૃતિ વિશે લેખક જાણીતા સર્જક વીનેશ અંતાણીને લખેલા પત્રમાં નોંધે છે કે — ‘‘ ‘ચિહ્ન’ કેમ લખાઈ એ વિશે કહેવું એ અનેક કારણસર મૂંઝવનારું છે. એ લખતાં લખાઈ ગયેલી કૃતિ છે કેમ કે એ લખતી વખતે મારા મનમાં કોઈ ‘કથા’ નહોતી, એક અનુભવ હતો — એક તદ્દન નિજી કહેવાય એવો અનુભવ, એક ઊંડે ઊતરી ગયેલો અનુભવ, એક અમિટ અનુભવ (એમ કહોને, જીવનના ફલક પરનું એક ચિહ્ન); એક એવો અનુભવ, જે ટૂંકા ગાળાનો નહોતો પણ એના આયામો બદલતો બદલતો છેક સુધી મારી સાથે ચાલવાનો હતો. એવું પણ લાગે કે આ કથાને કલમ અટકે ત્યાં સુધી ચલાવાતી હોય તોપણ ચલાવી શકાય.’ (ચિહ્ન, પૃ. ૨૫૮)

બાળવયે પોલિયોનો ભોગ બનેલ કથાનાયક ઉદયના વ્યક્તિત્વમાં જોઈ શકાય છે કે પોતાના અપંગ હોવાપણાને અતિક્રમીને મનુષ્ય પોતાના સંવેદનજગતના કેટકેટલા આયામો સુધી વિસ્તરતો હોય છે. પ્રથમ ‘ચિહ્ન’માં — મા, ભાઈસાહેબ, પડોશીની કામવાળી છોકરી રાજુના સહવાસે નિર્માતી બાળ ઉદયની જુદી જુદી ભાવસ્થિતિ, ક્યારેક અપંગ હોવાની સભાનતા તેના ખમીરને ઝંકોળે છે તો ક્યારેક સ્ફૂલનું વાતાવરણ અને ઘરના ઓરડાની દીવાલો વચ્ચે રમાતી રમતો તેમના આત્મવિશ્વાસને આત્મગૌરવ સુધી લઈ જાય છે. ‘હું એમ માનીને વર્તું છું કે પગનો ઉપયોગ મર્યાદિત છે અને મારે એનું વળતર હાય પાસેથી વાળવાનું છે.’ (મુખબંધ, પૃ. ૪). કૃતિમાં કથાનાયકને અપંગ હોવાની સભાનતા લાગણીઓથી બોઝિલ નથી બનાવી દેતી તેમ પોતાની અપંગ દશા પરત્વેનો દયાભાવ પ્રગટ કરવાની મથામણ નથી. લેખકને તો પોતાના આજુબાજુના જગતને ઉદય કેવી રીતે સંવેદે છે તેનું ચિત્રણ કરવું છે. ઉદયના વ્યક્તિત્વ આલેખનમાં જ તેમનું સંવેદનજગત રસાઈને પ્રગટ થાય છે. ‘સમયનું અનુસંધાન જાણે કે કપાઈ ચૂક્યું. ઉદય નવેસરથી પાઠ ભણવા લાગ્યો. એણે પણ જાણે સમાધાન કરી લીધું. પહેલાં તેની આંખોમાં, તેના હલનચલનમાં, તેના ચિત્કારમાં ફરિયાદનો સ્વર સંભળાતો : મારાં વીતેલાં વરસોનું શું ? મારી ઉપલબ્ધિઓનું શું ? આ પૃથ્વી પર મેં પાડેલા એકએક પગલાનું વળતર મારે જોઈએ...’

આજે પણ છેક શમી નહોતો ગયો એ સ્વર, પરંતુ જોઈ શકનારને માટે આવું સંવેદન શક્ય હતું : ‘જાણે એ સ્વર ધીરે ધીરે એક દિશામાં વિલીન થઈ રહ્યો છે... એક ક્ષીણસોતા સરિતાને તીર કોઈ બાળ પોતાનો સમયદીપ પધરાવીને વિનંતી કરતો કરતો કહી રહ્યો છે : મા! આ આ દીપનો સ્વીકાર કરી લે ને મને ગતિ આપ! એ નદીનાં નીર ક્યારેક પ્રબળ બનીને તેને વહાવે છે તો ક્યારેક તેની ગતિ અવરોધી દે છે...’ (પૃ. ૩૬). ઉદયના ચિત્તની સંકુલ અવસ્થાનું નિર્વાહ કરીને લેખકે માનવીય સંવેદનાને વિસ્તારી છે.

બીજા ‘ચિહ્ન’માં મુંબઈની હોસ્પિટલનો પરિવેશ છે. અહીં નાયક વેદના અને સંવેદના અનુભવતો જોવા મળે છે. ‘પોતે અપંગ સ્થિતિ કેમ ન સ્વીકારી લે ? પોતે પણ એવી વિદ્વત્તા કેળવે જેનું ગૌરવ થાય, પોતાની અપંગતા ઊંચકાઈ જાય.’ (પૃ. ૧૦૦). આ પરિપક્વ સમજ જ પછીથી નાયકના જીવનને ઊર્ધ્વ ગતિ આપે છે, જે પછીથી હોસ્પિટલની સારવાર દરમિયાનના વાતાવરણમાં ઉદયના મન:સંચાલનમાં જોઈ શકાય છે. ‘અહીં આવતાં પહેલાં જ આત્મીયતા બંધાઈ જાય છે. પરિચય કરવો પડતો નથી, પરિચયમાં મુકાવાનું હોય છે.’ (પૃ. ૧૧૨). કથાનાયકની આ સહજ સ્વકૃતિ કે સમજ કૃતિમાં તેના વિકસનની પરિચાયક બને છે. ખંડના અંતે મનોબળ અને આત્મવિશ્વાસ એમ દ્વિધરી પર ચાલતી ઉદયની મથામણ માત્ર તેને પગભર જ નથી કરતી, આંતરિક રીતે પણ સમૃદ્ધ કરે છે. જે તેના વિધાનમાં જોઈ શકાય છે. ‘કશાકની બહાર નીકળી રહ્યો છું કે કશાકની અંદર પ્રવેશી રહ્યો છું ?’ કથાનાયકનું સંવેદનજગત ‘સ્વ’ની સીમામાં બંધાઈ રહેતું નથી. તે વિસ્તરે છે, સામાજિક અને કૌટુંબિક જગતનાં જુદાં જુદાં પરિણામો દ્વારા. પોતાની ગતિશીલતાની સાથે આસપાસના વાતાવરણને પણ ગતિશીલ રાખનારો અહીં નાયક ઉદયની એના અપંગત્વને અતિક્રમીને આસપાસના જગતને અનુભવવાની મથામણ છે.

કૃતિનું ત્રીજું ‘ચિહ્ન’ ઉદયના વ્યક્તિત્વને નજીકથી ઓળખવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. આત્મગૌરવથી ભરપૂર ઉદય હોસ્પિટલ છોડ્યા બાદ ઋતુ અને અમલા એમ બે યુવતીઓના સંપર્કમાં આવે છે. જીવન જીવવા માટે કોઈક સંદર્ભની અનિવાર્યતા સમજતો ઉદય બંને યુવતીઓ વચ્ચે દોલાયમાન સ્થિતિ અનુભવે છે. ઘણી મથામણ અને વેદનાભર્યા સંદર્ભ વચ્ચે આખરે ઋતુ અને અમલા વગર જીવી લેવાના, તેમને તેમની રીતે જીવવાની મોકળાશ કરી આપનારા ઉદયમાં ધીરોદાત્ત નાયકનાં દર્શન થાય છે. જોકે ચંદ્રકાન્ત શેઠનું નિરીક્ષણ યોગ્ય છે કે ઉદયને ઋતુ મળી, અમલા પણ મળી, પરંતુ તેની ગતિનો આધાર તો લાકડાની બે ઘોડીઓ જ રહી જે પોતાએ જ ચલાવવાની હતી. ઉદયન માટે વ્યવહારુ એવી ઋતુ અને આદ્રશ એવી અમલાનો સંબંધ એની મનોગતિને — એની સૂક્ષ્મ જીવનગતિને વેદનાનો — વેદનાગર્ભ સ્નેહનો એક બહુમૂલ્ય સંદર્ભ બક્ષીને એની આત્મનિર્ભરતાને એક અપૂર્વ પરિમાણથી પ્રત્યક્ષ કરી આપવાનું કામ કરે છે.

આમ, ‘ચિહ્ન’માંથી પ્રગટ થતાં જુદાં જુદાં ભાવસંવેદનો કૃતિને ઘાટ આપવામાં સહાયક બને છે. તો નાયકના વ્યક્તિત્વવિકાસ દ્વારા માનવજીવનમાં પડેલા સંઘર્ષો,

માનવીય મર્યાદાઓથી ઉપર ઊઠી આત્મગૌરવથી જીવવાની પ્રેરણા આપતી કૃતિ બની રહી છે.

‘ચિહ્ન’ નવલકથાએ નોંધપાત્ર કહી શકાય એ રીતે આપણા વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

- લેખકે જે ‘આત્મવિશ્વાસ’થી, કલાનિષ્ઠા ને સમજદારીથી આ કથા આલેખી છે તે જોતાં, કથાસંયોજનમાં હજુથે વધુ યુસ્તતા-એકાગ્રતાની અપેક્ષા છતાં, મને આપણી કેટલીક સારી-વાંચવી અનિવાર્ય એવી નવલકથાઓમાં આ નવલકથાને મૂકવાનું મન થાય. (ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ‘ગુલમહોરની છાયામાં’, ‘ચિહ્ન’ આમુખ પૃ.૧૫)

- પોલિયો થયેલા બાળકનો ઉછેર, એની કિશોરાવસ્થા ને એની યુવાવસ્થા, એની સૂક્ષ્મ સંવેદના અને તીવ્ર કામનાઓનું અંકન કરતી આ નવલકથા ‘ચિહ્ન’(૧૯૭૮) વિશે એક જ વાક્યમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આ એક સાચી નવલકથા છે. અનુભવની સચ્ચાઈ, એ સચ્ચાઈને ઊંડાણ આપતી વેદના અને એને વ્યક્ત કરવાને સમર્થ આઠમા દાયકાના સર્જકની ભાષા અહીં છે.’ (‘ગુજરાતી નવલકથા’ પૃ.૩૨૪)

- બીજી નવલકથા ‘ચિહ્ન’થી હું આ સ્વરૂપમાં સવિશેષ સંડોવાયો. અંગત જીવનનો એક બહુમૂલ્ય સ્થાયી અનુભવ હતો, સ્પષ્ટ ભૂમિ હતી, એક મેસેજ પણ હતો. એક સ્થિતિએ જન્માવેલા સંઘર્ષની વાત નહોતી કરવી, એ નિમિત્તે સંબંધોનો તાગ પણ મેળવવો હતો અને અસ્તિત્વને પણ નાણી જોવું હતું. (નવલકથા અને હું, ધીરેન્દ્ર મહેતા, પૃ. ૨૨૩)

જીવનના અનુભવોને આત્મગૌરવ અને કલા પરત્વેની નિસ્ખતથી સર્જનાત્મક ઘાટ પામેલી આ કૃતિ ભાવકને નાયકના સંવેદનજગતમાં ઘસડી જવા મજબૂર કરે છે. માનવીય ચિત્તનાં વિધ વિધ સંચલનોને આલેખતી ‘ચિહ્ન’ ગુજરાતી નવલકથા ક્ષેત્રે જુદી ભાત પાડે છે.

[‘ચિહ્ન’ (નવલકથા) : ધીરેન્દ્ર મહેતા, પ્ર. આ. ૧૯૭૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૧૮+૨૬૨]

કારણ-નિવારણનું દ્રવ્ય | ડૉ. રશીદ મીર

[‘તારા કારણે’ : ભરત વિંજુડા, રંગદ્વાર પ્રકાશન, જી-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯, પ્ર. આ. ૨૦૧૮, પૃ. ૧૨+૧૧૧, કિં. રૂ.૧૨૦]

લોક પૂછે છે નામ શોધું છું,
સારા શાયરની વાત કરવી છે ! (પૃ.૯૨)

કવિ ભરત વિંજુડા ગઝલ અને ગઝલકારના મહિમાને પીછે છે. ગઝલમાં ઈયત્તા કરતાં ગુણવત્તા મહત્ત્વનું ઘટક છે. અત્યારે થતા ધોધમાર ગુજરાતી ગઝલસર્જનમાં એકધારાપણું, રજૂઆતની સપાટ બયાની, રદીફ-કાફિયાની ઝડઝમક, ઇંદશૈથિલ્ય અને

પ્રયોગખોરી જેવાં દૂષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે ભરત વિઝુડા ‘તારા કારણે’ સંગ્રહમાં એક નવા અવાજ, નવી મુદ્રા સાથે આપણી સમક્ષ આવે છે. એમનામાં શેર કહેવાની સૂઝ છે, તમીઝ છે, અને કેમ ન હોય ? સહેજ અજવાળું થયું (૧૯૯૪), પંખીઓ જેવી તરજ (૨૦૦૩), પ્રેમપત્રોની વાત પૂરી થઈ (૨૦૦૬), મેં કહી કાનમાં જે વાત તને (૨૦૦૯), આવવું અથવા જવું (૨૦૧૩), લાલ, લીલી, જાંબલી (૨૦૧૫), તો અને તો જ (૨૦૧૬) અને તારા કારણે (૨૦૧૮) વગેરે આઠ સંગ્રહોમાં એમણે ગઝલસ્વરૂપની શક્યતાઓને જુદી જુદી રીતે તાગી છે, પ્રમાણી છે. ગાલિબ પોતાની ગઝલના એક મિસરામાં કહે છે : ‘સાદગી-ઓ-પુરકારી, બેખુદી-ઓ-હુંશિયારી’ અર્થાત્ સહજતાની સાથે સાથે કલાત્મક સભાનતાને કવિએ કેન્દ્રમાં રાખી છે અને એમ એની વિભાવનાને જાળવી છે. કેટલાક શેર જોઈએ—

રસ તમે લો તે રસ મને આપો,
જળ બનો ને તરસ મને આપો. (પૃ. ૧૬)

અહીં ફા.મિ. લુન — મ.ફા.ઈ.લુન અવજાનની રવાલ ગતિ છંદોલયને વિશિષ્ટ પરિમાણ બક્ષે છે.

હાથ મૂકે ક્યારેક ખભે તું,
એનો ભાર જુદો લાગે છે ! (પૃ. ૧૭)

આ શેરમાં ‘ભાર’ શબ્દ કોશગત અર્થને અતિક્રમીને વ્યંજનાપૂત રમણાનો આવિષ્કાર કરે છે, તે હૃદય નીવડ્યું છે.

તું નથી ઘરમાં તો હું પણ એટલે ઘરમાં નથી,
કેમ છે તું બહાર, હું છું બહાર તારા કારણે ! (પૃ. ૧૮)

અહીં આંતરખોજના મર્મને કવિ બોલચાલની ભાષામાં સહજ રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી આપે છે. એમાં દશોનની શુષ્કતાનો બોજ નથી. કારણ-નિવારણનો દ્વન્દ્વ આસ્વાદ્ય નીવડ્યો છે.

આ સંગ્રહની ગઝલોમાં ભાવોચિત રદીફ-કાફિયાનું ગુંફન નોંધનીય છે. કાફિયા કેવળ તુકબંદી નહીં, કિન્તુ ભાવાનુકૂળ સંવાહક અને રદીફ કેવળ લટકણિયું નહીં, પરંતુ ગઝલસમગ્રનો લય નિર્વહણ બની રહે છે. એ ગઝલના પગમાં સાંકળ નહીં, પરંતુ ઝાંઝરનો અહેસાસ કરાવે છે. જુઓ -

એક નહીં પણ સવાલ સો સો છે,
શું બતાવું કે હાલ સો સો છે ! (પૃ. ૨૧)

*

બની ગયો છે નયો સ્વપ્નઘાતનો કિસ્સો,
શરૂ થયો છે અહીં જો પ્રભાતનો કિસ્સો ! (પૃ. ૮૨)

કોઈ પાનપત્તી શી લીલી હતી.
કહે છે કે તું બહુ રસીલી હતી. (પૃ. ૫૧)

કવિ ક્યાંક ભાવને વિરોધાવાની પ્રયુક્તિ સાધીને ઘણા શેરમાં ‘પેરેડોક્સિકલ એસ્થેટિક્સ’ રચે છે. આવા બલાઘાતથી ભાવ વિશેષ ઘૂંટાઈને સ્પર્શક્ષમ નીવડે છે-

મારી એકલતાનું ટોળું ક્યાં ગયું,
ભીડમાં લાગી રહ્યું છે એકલું ! (પૃ. ૨૨)

ગઝલની શૈલી વર્ણનાત્મક નથી. એ માટે તો અલાયદું સ્વરૂપ ‘નઝમ’ છે જ. ગઝલમાં સાંકેતિકતા, અંતર્મુખતા અનિવાર્ય છે, જ્યાં કહેવા કરતાં છુપાવવાનું વિશેષ હોય છે. અને તેથી જ એની આવી રૂપકાત્મક શૈલીમાં વ્યંજકતાને વિશેષ અવકાશ મળે છે-

હાથ લઈ લે છે તું આપી હાથમાં,
તારું મન થોડુંક વ્યવહારું ય છે ! (પૃ. ૨૭)

જ્યાં ઊભેલી ત્યાં જ ઊભી જોઉં છું,
અહીં નહીં આવ્યાની ખૂબી જોઉં છું ! (પૃ. ૫૫)

હા, ઘણું મોડું થયું છે,
એક જણ ઓછું થયું છે ! (પૃ. ૬૮)

એ રમતમાં તું બહુ કાબેલ છે.
આમ મળવાની ને મળવાની નથી ! (પૃ. ૭૬)

થયા છે એકઠા સૌ એકલાઓ,
ખરેખર થાય છે એવી સભાઓ ! (પૃ. ૯૪)

આ સંગ્રહમાં મુસલસલ પ્રકારની ગઝલો ખાસ ધ્યાનાર્હ છે. એની કમાલ એ છે કે એમાં વિષયનું સાતત્ય હોવા છતાં એની નિરૂપણશૈલી વર્ણનાત્મક ન રહેતાં શેરની કથનરીતિના વળોટને જાળવે છે. પૃ. ૪૨ ઉપરની ‘કમરામાં’ ગઝલ-

હોય અંધારું ઘોર કમરામાં,
નખ અડે છે કે નહોર કમરામાં.

અને પૃ. ૧૦૨ ઉપરની ‘સરનામું’ ગઝલ-

ગામની આરપાર સરનામું,
થઈ ગયું છે ફરાર સરનામું !

આ બંને ગઝલોમાં કવિએ વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. વિષય સ્વયં રદીફની ભૂમિકા પણ નિભાવે છે અને આ રીતે આખી કૃતિમાં સળંગસૂત્રતા બેવડી ધારે વહે છે. તો જ્યાં ગઝલમાં ઉલા અને સાની મિસરા વચ્ચે ચમત્કૃતિ જળવાઈ નથી એવા શેર કેવળ Statement બની રહે છે-

ખાવા, પીવા, સૂવાનું હોય નહીં,
તું ન હો તો જીવવાનું હોય નહીં ! (પૃ. ૪૪)

તારી ચાલ્યા જવાની આદત છે,
ને ફરી આવવાની આદત છે. (પૃ. ૫૭)

તો પૃ. ૧૦૦ ઉપરની ગઝલમાં કવિએ કરેલો પ્રયોગ વિશેષ નોંધપાત્ર છે. એમાં મત્લા-મક્તા નથી. ગઝલમાં ઉલા મિસરા બદલાય છે, પણ સાની મિસરા સ્થિર રહે છે-

કોઈનો કેમ હાથ ઝાલું હું,
હાથ પકડે છે એ જ છોડે છે !

પૂર્વે આદિલ, ચિનુ મોદી વગેરેએ આવા પ્રયોગ કર્યા છે. પણ અહીં વિશિષ્ટતા એ છે કે ગઝલના પ્રત્યેક શેરનો સાની મિસરા યથાવત્ રહેવા છતાં એ સંદર્ભે એમાં ભાવની વિવિધતા સાધવામાં આવી છે. આખા સંગ્રહની ગઝલોમાં મક્તા નથી. મક્તા કે મત્લા વિનાની ગઝલ ખંડિત કહેવાય. મક્તા કવિના નામ-ઉપનામ અને સંતની ઘોષણા કરે છે અને મુદ્રણકલાના આવિષ્કાર પૂર્વે એ જરૂરી હતું. હવે મુદ્રણકલાના સંશોધન પછી કવિને કદાચ આ આવશ્યક નહીં લાગતું હોય.

એકંદરે 'તારા કારણે'ની સમગ્ર રચનાઓમાં કવિનું કવિકર્મ આપણને પરિતોષ આપે છે. ગઝલસ્વરૂપનાં આંતર-બાહ્ય તત્ત્વોના કલાત્મક સંયોજન દ્વારા કવિ ગઝલના સૌંદર્યની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. કવિની નોખી મુદ્રા આજના ઘોંઘાટિયા વાતાવરણ વચ્ચે આપણને આશ્વાસન આપે છે. એનો આનંદ છે.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

હું મને ગમું : યોગિતા મહેતા, ૨૦૨૦, માતુશ્રી શાંતાબેન નેમચંદ મહેતા પરિવાર, મુન્દ્રા, ૨૬+૧૧૮, રૂ. ૪૦૦. છપ્પન ગજના સન્નાટામાં : મંગળ રાવળ, ૨૦૨૦, દક્ષા પ્રકાશન, આંબલા, ૧૩+૫૬, રૂ. ૭૦. કોરું મોરું જળ : અરવિંદ ગજજર, ૨૦૨૧, ૧૭૪, માણેકબાનગર, મોડાસા-૩૮૩૩૧૫, પૃ. ૮૪, રૂ. ૧૨૦. અંતરીક્ષમાં લટકતી સીડીઓ : ૨૦૨૧, રમણિક અગ્રાવત, ઊર્મિદીપપ્રકાશન, નર્મદાનગર, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૨૦૦.

અને છેલ્લે...

(સાહિર લુધિયાનવી જન્મશતાબ્દી)

ભરત મહેતા

પરિષદના આજીવનસભ્યો અને ‘પરબ’ના માનવંતા વાચકોને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ અને મધ્યસ્થ સમિતિએ છ વર્ષ માટે મને ‘પરબ’નું સંપાદન સોંપ્યું છે. પરિષદના સર્વ હોદ્દેદારોનો આ ક્ષણે હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. ખાસ કરીને મહામંત્રીશ્રી કીર્તિદાબહેન શાહે ‘સ્વાયત્ત’ સંપાદકની આપેલી શુભેચ્છાનું મારે મન મોટું મૂલ્ય છે. પરિષદની અને ‘પરબ’ની ગૌરવશાળી પરંપરાનું વહન કરવાની જવાબદારી પૂરી ગંભીરતાથી નિભાવીશ. પરમ મિત્ર અજયસિંહે તાંત્રિક જવાબદારી ઉપાડી મને આભારી કર્યો છે. આપ સહુ જાણો છો કે છેલ્લાં ત્રણ દાયકાથી વિવેચન-સમીક્ષાની પ્રવૃત્તિ યથામતિ સાતત્યપૂર્ણ કરતો આવ્યો છું. આપણી વૈવિધ્યપૂર્ણ સર્જકતા અને વિવેચનાનું ‘પરબ’ના આંગણે ઉમળકાથી સ્વાગત કરીશ.

*

આ વર્ષ સુરેશ જોષી, નાઝિર દેખૈયા, ફણીશ્વરનાથ રેણુની સાથોસાથ સાહિર લુધિયાનવીનું પણ જન્મશતાબ્દીવર્ષ છે. ભારતીય પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું સાહિર લુધિયાનવી પણ એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે.

ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી ઈ. ૧૯૬૯, ગાલિબની મૃત્યુશતાબ્દીનું પણ વર્ષ હતું. ભારત સરકારે બેઉના સ્મરણમાં એક મોટો મુશાયરો રાખ્યો હતો. મુંબઈના આ કાર્યક્રમમાં ઈંદિરા ગાંધી અધ્યક્ષ હતા. વિવિધ શાયરોની સાથે સાહિર પણ હતા. આ મુશાયરામાં સાહિરે ‘ગાંધી હો યા ગાલિબ હો’ કવિતા વ્યંગથી સભર રજૂ કરી હતી. ગાંધીના વિચારો અને ગાલિબની ઉર્દૂ રસ્તે રઝળે છે ત્યારે આવો જલસો ! આ વ્યંગ હતો. આવું કરનાર કવિનું આજના દિવસોમાં સ્મરણ થવું સ્વાભાવિક છે.

આપણા દેશમાં વિવિધ પ્રજાઓ આવી. જેનું આહ્વાહન ‘ભારતતીર્થ’માં ટાગોર કરે છે. સંપર્ક, સંઘર્ષ અને સમન્વયની સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતાં આપણે ઘણું હાંસલ કર્યું. એવી એક સિદ્ધિ હતી ઉર્દૂ ભાષા. ગંગા-જમની સંસ્કૃતિની આ ભાષામાં સમૃદ્ધ સાહિત્ય લખાયું. વલી, આ ભાષા કોઈ રાજ્યની ભાષા ન હતી છતાં એ ભાષામાં મોટા ગજના લેખકો મળ્યાં. પ્રેમચંદ્રજી સ્થાપિત ‘અખિલ ભારતીય પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ’ (A.I.P.W.A.)માં ઘણા ઉર્દૂ લેખકો જોડાયા હતા. જેમાંના એક સાહિર લુધિયાનવી હતા. વીસમી સદીના પ્રારંભે ગતિશીલ બનેલો ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને રશિયન ક્રાંતિના રંગે રંગાયેલા આ સર્જકોએ કરોડો મનુષ્યોની રોજિંદી વાસ્તવિકતાને સાહિત્યનો વિષય બનાવતા આ સાહિત્યને અભૂતપૂર્વ લોકપ્રિયતા હાંસલ થઈ. એમાંય ફિલ્મોનો

લાભ મળતાં આ લેખકોનું સાહિત્ય ‘લોકડિયાં’ સુધી પણ સરળતાથી પહોંચી શક્યું. આ સાહિત્યે ગુલામ રાષ્ટ્રની પ્રજામાં નવજાગૃતિના પ્રાણ ફૂંક્યા. સાહિરની કવિતાને મળેલી આ જબરજસ્ત લોકપ્રિયતામાં ફિલ્મોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. ગાલિબ પછી સાહિરનું નામ આ બાબતમાં લેવાયું.

લુધિયાણામાં જન્મેલા સાહિરે પોતાના વતનની યાદ ઉપનામ સાથે જોડી વતનનેય અમર કર્યું. મૂળ નામ તો અબ્દુલ હઈ પણ ઉપનામ ઠર્યું સાહિર લુધિયાનવી. સાહિરનો અર્થ છે – ‘જાદુગર.’ ખરેખર જ સાહિર શબ્દોના જાદુગર હતા. નિરક્ષરોથી માંડી પંડિતો સુધી સાહિરની કવિતા લોકપ્રિય હતી. જમીનદાર અને સંપત્તિવાન પિતા હતા પરન્તુ માતા-પિતાનો અણબનાવ અદાલત સુધી પહોંચતા સાહિરે મા સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું. આજીવન માની સેવા કરી. પ્રાથમિક શિક્ષણ મોસાળમાં માલવા-ખાલસામાં લીધું. કોલેજ કરવા લુધિયાના ગયા. નિષ્ફળ પ્રેમપ્રસંગોના કારણે કોલેજ છોડવી પડી. એક પ્રેમિકાનું મૃત્યુ થયું, બીજાના પરિવારે વાંધો લીધો. લુધિયાના છોડી સાહિત્યની મોટી દુનિયા ધરાવતા લાહોરમાં ભણવા ગયા. વિદ્યાર્થી સંઘના પ્રમુખની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના કારણે લાહોર કોલેજમાંથી પણ હકાલપટ્ટી થઈ. એ દરમ્યાન કવિતા લખાવી શરૂ થઈ. ૨૩મા વર્ષે જ ‘તલખિયાં’ (૧૯૪૪) સંગ્રહ આપ્યો. જિંદગીમાં કેવળ ત્રણ જ સંગ્રહો, એમાંય ‘પરછાઈયાં’ (૧૯૫૫)નો એક જ દીર્ઘકવિતા છે. નિષ્ફળ પ્રેમપ્રસંગો, માતા-પિતાનું ભગ્ન દામ્પત્ય, પિતૃસત્તાનો આકરો અનુભવ કોઈપણ માણસને ભાંગી નાંખે પરન્તુ સાહિરે, ઓછી મૂડીએ ઝાઝો વેપાર કર્યો. આ બધું કવિતામાં ઢાળ્યું.

‘દુનિયાને તજુબાત-ઓ-હવાદિસ કી શકલ મેં
જો કુછ મૂજે દિયા હૈ વો લોટા રહા હૂં મેં’

સાહિત્યનું કામ મનુષ્યને વધુ ઉન્નત બનાવવાનું છે. સાહિરે પોતાની કવિતા દ્વારા આ કામ કર્યું. એમની એક પંક્તિ છે.

‘માના કિ ઈસ જર્મી કો ગુલઝાર ન કર શકે હમ
કુછ ખાર તો કમ કર ગયે, ગુજરે જિંધર સે હમ’

સુરેશ જોશીએ એક નિબંધમાં મધુમાલતીને કાલે સૂરજ નહીં ઊગે તોની ચિંતા કરતા બતાવી છે. આગિયો કહે છે કે આપણે સહુ આપણાંમાંથી જે કંઈ છે એ થોડું થોડું આપીશું. આ જ દર્શન આ પંક્તિમાં છે. સાહિરની કવિતાનું સૌંદર્ય એમના દ્રષ્ટિકોણમાં છે. એ દ્રષ્ટિકોણ માનવતાવાદી છે. એ દ્રષ્ટિકોણ વંચિતોના પક્ષનો છે, તેથી કરીને ક્રાંતિકારી અને પ્રગતિશીલ છે. એક પંક્તિમાં સાહિર લખે છે.

‘લે દે કે અપને પાસ એક નજર તો હૈ,
ક્યું દેખે જિંદગી કો કિસી કી નજર સે હમ.’

આ નજર કેવી હતી તેનાં મબલખ દૃષ્ટાંતો એમની કવિતામાં છે.

‘જાલિમ કો ન રોકે, વો શામિલ હૈ જુલ્મ મેં,
કાતિલ કો ન ટોકે, વો કાતિલ કે સાથ હૈ.’

અન્યાય વિરુદ્ધ યૂપ રહેવાનું વલણ સર્વવ્યાપી બનતું જાય છે ત્યારે સાહિરનો આ દ્રષ્ટિકોણ આપણને આત્મખોજ પ્રેરે છે. કળા (ફન) જે વંચિતો (નાદાર) સુધી ન પહોંચે એ કાચી કળા છે, લક્ષ્ય ચૂકી ગયેલી કળા છે. આપણે સારા મનુષ્ય બનવા શું કરવું અને શું ન કરવું એ ચપટી વગાડતાં જ સહજતાથી એમની કવિતા બતાવે છે. જ્યાં લગી ભૂખ અને ગરીબાઈનો પ્રશ્ન ન ઉકેલાય ત્યાં લગી સંસ્કૃતિની વાતો કેવળ વાતો જ રહેશે. ‘લબપે પાબંદી તો હૈ’ કવિતા તો જાણે આજની જ કવિતા હોય એવી તાજ છે.

અન્યાય-શોષણ એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય પછી અન્યાયકર્તા લાખ પ્રયત્ન કરે તો પણ એની વિરુદ્ધ અવાજ ઊઠશે જ. ‘ખૂન ફીર ખૂન હૈ !’ કવિતાની પંક્તિઓ જુઓ;

‘જુલ્મ ફિર જુલ્મ હૈ, બઢતા હૈ તો મિટ જાતા હૈ
ખૂન ફિર ખૂન હૈ ટપકેગા તો જમ જાયેગા
તુમને જિસ ખૂન કો મકતલ મેં દબાના ચાહા
આજ વહ ફૂયા-ઓ-બાજાર મેં આ નિકલા હૈ
કહીં શોલા, કહીં નારા, કહીં પત્થર બનકર
ખૂન ચલતા હૈ તો રુકતા નહીં સંગીનોસે
સર ઉઠાતા હૈ તો દબતા નહીં આઈનો સે.’

બંદૂક અને કાયદાઓથી શોષણને દબાવી નહીં શકાય. રાજ્ય, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વમાં ચોમેર ચાલતાં વિવિધ આંદોલનો જોતાં એમની આ પંક્તિ સીધેસીધી હૈયાસોંસરવી ઊતરી જાય છે.

એમના આવા દ્રષ્ટિકોણનો પરિચય એમની સ્થળવિષયક રચનાઓમાં પણ થાય છે. ‘તાજમહાલ’ રચના આ સંદર્ભે ખૂબ જ લોકપ્રિય છે.

‘એક બાદશાહને દૌલત કા સહારા લેકર
હમ ગરીબોંકી મહોબ્બત કા ઉડાયા હૈ મજાક
મેરી મહબૂબ ! કહીં ઔર મિલાકર મુજ સે.’

૮મી માર્ચે જન્મેલા સાહિરનો જન્મ અનાયાસ ‘આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિવસ’ પણ છે. સ્ત્રી સંવેદનો, યાતનાઓ એકાધિક માર્મિક રચનાઓ એમની પાસેથી મળી છે. ‘ઔરતેં’ કવિતામાં પિતૃસત્તાની યાતનાનું ચિત્ર છે. સેક્સવર્કરોથી ઊભરાતાં મહાનગરોમાં વેશ્યાની બદતર સ્થિતિની ધ્રુજાવી દેતી અભિવ્યક્તિ ‘ચકલેં’ કવિતામાં છે. ‘ધ્યાસા’માં ગુરુદત્તે એની આબાદ અભિવ્યક્તિ કરી છે. ‘કહાં હૈ, જિન્હે નાઝ હૈ હિન્દુસ્તાં પર, કહાં હૈ’ કહીને કરાયેલા સાહિરનો વ્યંગ પક્ષધરતાનો પુરાવો છે. ન હિન્દુ બનેગા, ન મુસલમાન બનેગા ઈન્સાન કી ઔલાદ હૈ ઈન્સાન બનેગા એ એમની આ ઉપખંડ પાસે અપેક્ષા છે. ‘જંગ’ અને ‘પરછાઈયાં’માં યુદ્ધ શી રીતે બધું બરબાદ કરે છે એની વાત કરી છે. સામ્રાજ્યવાદની આ ટીકા આજે પણ પ્રસ્તુત છે.

આવી નરકયાતનાવચાણે પણ એમણે આશા છોડી ન હતી. જેનું રોકડું ઉદાહરણ ‘વો સુબહ કબી તો આયેગી’ કવિતા છે. ‘ફિર સુબહ હોગી’ ફિલ્મમાં આ કવિતા છે.

હમણાં જ પુનઃ ‘બેગમ જાન’ ફિલ્મમાં પણ એ સાંભળવા મળી. જે એની જીવંતતાનો પુરાવો છે. એમની એક કવિતાથી વાત પૂરી કરું.

‘રાત ભર કા હૈ મહેમાં અંધેરા
કિસ કે રોકે રુકા હૈ સવેરા
રાત જિતની ભી સંગીન હોગી
સુબહ ઉતની હી રંગીન હોગી.’

શતાબ્દી નિમિત્તે આપણે આપણી સર્જકતાને પણ સંકોરીએ.

*

‘પરબ’ના સંપાદન નિમિત્તે કંઈક નવું કરવાના ઘટમાં ઘોડાં થનગને છે. એનો શુભારંભ ‘કેફિયત’ નામની લેખમાળાથી કર્યો છે. જેમાં યોજના એવી છે કે સમકાલીન સર્જકો પોતાની સર્જનપ્રક્રિયાની મથામણ રજૂ કરે. લખવું શબ્દ ‘લક્ષ’ પરથી બન્યો છે. પોતે શા માટે લખે છે ? જે લખાય છે એનાથી એ સંતુષ્ટ છે ? જે પ્રતિભાવ મળે છે એ કેવો લાગે છે ? ભાવિયોજના શી છે ? જેવાં પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં અપેક્ષિત છે. આ અંકમાં શ્રી સંજય ચૌહાણ છે. અન્ય મિત્રો ક્રમશઃ આવતા જશે.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

મિત્રો,
નમસ્તે,

પરમચેતના સમગ્ર માનવજાતિની કસોટી કરી રહી છે. રોજબરોજ કોઈને કોઈ મિત્ર કે સ્વજન આપણને છોડી જઈ રહ્યા છે. આ અણગમતી પરિસ્થિતિ સામે આપણે લાચાર છીએ. જોકે, આ કંઈ પહેલીવાર બનતું નથી. આપણે સૌ આવી અનેક પ્રકારની વેદનામાંથી પસાર થઈને બેઠા થયા છીએ. ‘આ પણ પસાર થઈ જશે’ એવી હૈયાધારણ પણ પરમચેતનાએ જ માણસને શિખવી છે. આ કડુણ વિભીષિકામાંથી મુક્ત કરવાની પ્રાર્થના સાથે પ્રભુને પ્યારા થયેલા સૌ મિત્રો સ્વજનોને પરિષદ પરિવાર શ્રદ્ધાંજલિ આપે છે.

વિકાસમંત્રીએ શરૂ કરેલી ‘વાર્તા રે વાર્તા’ શ્રેણી અંતર્ગત શ્રેણીનો બીજો ઓનલાઈન કાર્યક્રમ ૧૮-૪-૨૦૨૧ના રોજ યોજાયો. જેમાં વાર્તાકાર રાકેશ દેસાઈ અને નવનીત જાનીની વાર્તાઓનું પઠન યામિની વ્યાસ અને નરેશ કાપડિયાએ કર્યું. બન્ને વાર્તાકારોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. ઘણા રસિક મિત્રોએ કાર્યક્રમનો લાભ લીધો.

વિકાસમંત્રીની ભલામણથી પરિષદને સ્વ. કવિશ્રી દિલીપ મોદીની સ્મૃતિમાં તેમનાં પત્ની હુતોક્ષી મોદીએ કવિતાસત્ર કે કવિતાવિષયક વ્યાખ્યાનો યોજવા દાન આપ્યું છે. શરતચૂકથી સ્વ. દિલીપ મોદી નાટ્યકાર લખાયું હતું તેઓ કવિ હતા. તેમના ૨૨ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા છે.

મિત્રો, આપ સૌ પરિષદના આજીવન સભ્યો છો. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં તમારી જાણકારી માટે એક વિગત અહીં નોંધું છું. ઈ.સ. ૧૯૭૬ સુધી આપણું ‘પરબ’ ત્રૈમાસિક હતું. જે. ઈ.સ. ૧૯૭૭થી માસિક બન્યું ત્યાર પછી પરિષદે આજીવનસભ્ય પદ કરવાનું નક્કી કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૭થી આજ સુધીની આપણી આજીવનસભ્ય પદ સંખ્યા ૪૩૮૭ છે. છેલ્લા ત્રણ ‘પરબ’માં આજીવનસભ્ય પદ સુધારણાનું ફોર્મ મૂકવામાં આવે છે છતાં જરા દુઃખ સાથે નોંધું છું કે આ લખું છું ત્યાં સુધી માત્ર ૫૧૦ ફોર્મ ભરાઈને આવ્યા છે. મિત્રો, આ યાદી જો સુધારી લઈશું તો આપ સૌ અને સાહિત્ય પરિષદને ઘણી મદદ મળે એમ છે. પરિષદને આપની આ મદદ દ્વારા આર્થિક ભારણ ઓછું થશે. સરનામા સુધરશે તો આપણો વાતવિનિમય પણ સરળ થશે. આપ ફોર્મ ભરીને નીચે જણાવેલ નંબર પર ફોર્મ મોકલી શકો છો.

મેઈલ આઈ.ડી. - gspamd123@gmail.com, - parabgsp@gmail.com

અથવા

અહીં દર્શાવેલ મોબાઈલ નં. પર વોટ્સએપ કરશો.

ચન્દ્રકાંત ભાવસાર (મો. ૯૭૭૩૨ ૨૨૪૨૫, ૯૫૩૭૯ ૭૧૦૭૩)

*

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	દિલીપસિંહ ડી. ચૌહાણ	અમદાવાદ	૫,૫૦૦/-
૨.	મનોહર ત્રિવેદી	ઢસા	૫,૦૦૦/-
૩.	નરોત્તમ પલાણ	પોરબંદર	૫,૦૦૦/-
૪.	નટુભાઈ રાજપરા	રાજકોટ	૫,૦૦૦/-
૫.	શંકરભાઈ સયદે	ભુજ	૩,૦૦૦/-
૬.	વંદના કે. ગજજર	અમદાવાદ	૩,૦૦૦/-
૭.	ડો. પારુલ પ્રસાદ પ્રધાન	વડોદરા	૩,૦૦૦/-
૮.	સોમાભાઈ વી. પટેલ	અમદાવાદ	૨,૫૦૦/-
૯.	કિશોરચંદ્ર જે. શાહ	ભૂજ	૨,૫૦૦/-
૧૦.	અરુણાબેન બક્ષી	વડોદરા	૨,૦૦૦/-
૧૧.	ઈશ્વરભાઈ પરમાર	અમદાવાદ	૨,૦૦૦/-
૧૨.	નવીનચંદ્ર ધામેચા	નવસારી	૨,૦૦૦/-
૧૩.	નવીનચંદ્ર અજમેરા	રાજકોટ	૨,૦૦૦/-
૧૪.	યજ્ઞેશ દવે	રાજકોટ	૧,૫૦૦/-
૧૫.	કિશોરભાઈ એમ. મહેતા	અમરેલી	૧,૫૦૦/-
૧૬.	રમણીક સોમેશ્વર	ભૂજ	૧,૦૦૦/-
૧૭.	જનાર્દન પી. જાની	અમદાવાદ	૧,૦૦૦/-

□

સાહિત્યવૃત્ત

અમેરિકામાં વસતા ભારતીય પરિવાર પર લખાયેલી રજનીકુમાર પંડ્યાની અત્યંત લોકપ્રિય ડોક્યુ-નોવેલ 'પુષ્પદાહ'નો FLOWERS IN FIAMESના નામે અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. તે આનંદદાયક ઘટના છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી વિશ્વકોશ, બાળવિશ્વકોશ અને પરિભાષાકોશનું પ્રકાશન કર્યું છે. તેમજ હાલ નારીકોશ, વિજ્ઞાનકોશ, સંતકોશ જેવાં અન્ય કોશોની કામગીરી ચાલી રહી છે. ધર્મ, મેડિકલ સાયન્સ, સોશિયલ સાયન્સ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, નાટ્ય શાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રગીત,, હિન્દુ ધર્મ, વર્લ્ડ બુક એન્સાઇક્લોપિડિયા ઉપરાંત જુદાં જુદાં વિશ્વકોશો જોવા મળશે. વિશ્વની જ્ઞાનસ્મૃત્તિ દર્શાવતા એન્સાઇક્લોપિડિયામાં, પૌરાણિક કથાકોશ, શાસ્ત્રો અને યુદ્ધોનો કોશ, સૌંદર્યશાસ્ત્રનો કોશ, મનુષ્ય જાતિ વિશેનો કોશ, અહિંસાનો કોશ જેવાં જુદાં જુદાં કોશનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન ૨૨-૨-૨૦૨૧ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે મણિભાઈ પ્રજાપતિએ કર્યું હતું. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ જુદાં જુદાં વિશ્વકોશોની માહિતી આપી હતી. ૨૩-૨-૨૦૨૧ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે ડૉ. ઊર્મિલાબેન ઠાકરે 'સંશોધનની : વિશ્વકોશ' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

આ અંકના લેખકો

- ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ', ૧૩, રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિમ્મતનગર-૩૮૩૦૦૧
- કીર્તિદા શાહ : ૧, એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ગુરુદેવ પ્રજાપતિ : રામજી મંદિર પાસે, જૂના બજાર, કરજણ, જિ. વડોદરા-૩૯૧૨૪૦
- જગદીપ ઉપાધ્યાય : ૬, હરિગીત, વૃંદાવનપાર્ક, વાંકાનેર-૩૬૩૬૨૧
- જયંત ડાંગોદરા : ડી/૪૦૪, શ્રી રામકુટીર, સ્વામિનારાયણ પાર્ક સામે, હરિદર્શન ચાર રસ્તા, નવા નરોડા, અમદાવાદ-૩૮૨૩૩૦
- જિગર જોષી 'પ્રેમ' : ૫૯, ગંગોત્રી પાર્ક, યુનિ. રોડ, સવાણી કીડની હોસ્પિટલ સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ : મુ.પો. બગદાણા, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૧૪૫
- દક્ષા વ્યાસ : કોટ, વ્યારા-૩૯૪૬૫૦, જિ. તાપી.
- દિક્ષપાલસિંહ જાડેજા : આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, સરદાર પટેલ કેમ્પસ, ગૌરીશંકર સરોવર માર્ગ, ભાવનગર-૧.
- નરેશ શુક્લ : ગુજરાતી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- નીતિન વડગામા : 'તાંદુલ' ૨, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- પારુલ કંદર્પ દેસાઈ : 'પારિજાત', ૬, અરુણોદય પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
- પીયૂષ ઠક્કર : ૯૦૩, યોગી સૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- પ્રભુ પહાડપુરી : ડી/૧૦૩, અનુરાગ ફ્લેટ, મેમનગર ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા : ૨૧૨, વૃંદાવન-૨, ડી માર્ટ સામે, સેટેલાઈટ, રિંગ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/૯૭, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
- ભાવેશ જેઠવા : ગુજરાતી વિભાગ, કચ્છ યુનિવર્સિટી, મુન્દ્રા રોડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
- મહેન્દ્ર જોશી : કે/૪૦૪, સફલ પરિસર વિ-૨, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- રશીદ મીર : ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવારોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૯
- રામચંદ્ર પટેલ : સી/૨૦૨, લક્ષ્મિરિયા ફ્લેટ, આનંદનિકેતન સ્કૂલ પાસે, થલતેજ, શીલજ રોડ, અમદાવાદ-૫૬
- શકીલ કાદરી : એ/૧૬, નુરાની પાર્ક સોસાયટી, વાડીવાળા સ્કૂલ પાસે, તાંદલજા, વડોદરા-૩૯૦૦૧૨
- શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
- સંજય ચૌહાણ : ૩૦, આંબેડકરનગર સોસાયટી, કમાલપુર રોડ, મુ.પો. વડનર-૩૮૪૩૫૫, જિ. મહેસાણા.

ગુજરાતી નાટક-સાહિત્યનો રોમાંચક ખજાનો

હવેલી	ઉમાશંકર જોષી	70	મેનાગૂર્જરી	રસિકલાલ સી. પરીખ	90
પ્રાચીના (પદ્યનાટકો)	ઉમાશંકર જોષી	75	શર્વિલક	રસિકલાલ સી. પરીખ	80
સાપના ભારા (એકાંકીઓ)	ઉમાશંકર જોષી	125	સ્વાન-દુઃસ્વપ્ન	ચિનુ મોદી	100
શેષનાટકો	ઉમાશંકર જોષી	120	એકાંતમાં માનવમેળા	ઈલા આરબ મહેતા	225
વાહ રે મેં વાહ (ત્રિઅંકી)	ક. મા. મુનશી	12	ભંવર (પુરસ્કૃત)	ભાવના હેમંત વકીલના	70
મુનશીનાં નાટકો	ક. મા. મુનશી	700	રાઈનો પર્વત (ત્રિઅંકી)	રમણભાઈ નીલકંઠ	170
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી	ક. મા. મુનશી	80	ગૃહલક્ષ્મી ગૃહે-ગૃહે	ડૉ. ઉષા શિલીન શુક્લ	70
અભિનેય નાટકો : રંગભૂમિ	ધીરુભાઈ ઠાકર	150	મંચશાળા	ડૉ. શિવશંકર જોશી	75
આકાશમંચ રેડિયોનાટકો)	ધીરુભાઈ પટેલ	100	અનંત સાધના અને બીજાં નાટકો		
જયાજયંત	ન્હાનાલાલ કવિ	50		શિવકુમાર જોશી	4
જહાંગીર-નૂરજહાન	ન્હાનાલાલ કવિ	80	મિથ્યાભિમાન	કવીન્દ્ર દલપતરામ ડાહ્યારામ,	
ફૂલફોરમ શી પ્રીત	રવીન્દ્ર ઠાકોર	90		સંપા. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ	130
અને એકાંકી	રવીન્દ્ર ઠાકોર	60	બે નાટકો ('રાણા પ્રતાપ', 'સમર્થોનો સમારંભ')		
કસ્તૂરબા (પુરસ્કૃત)	નારાયણ દેસાઈ	65		વિજયશંકર પટ્ટણી,	
કસ્તૂરબા	નારાયણ દેસાઈ	80		સંપા. મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય	180

સંપાદિત નાટક સાહિત્ય

પ્રહસનસંચય (વ્યંગ નાટક)	સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, રતિલાલ બોરીસાગર	120
અદ્યંત પ્રહસનસંચય (વ્યંગ)	સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, રતિલાલ બોરીસાગર	120
દેશ-વિદેશના શ્રેષ્ઠ અનુદિત નાટકસંગ્રહો.		
શાર્કુતલ (સંસ્કૃત પદ્યનાટક)	કાલીદાસ, અનુ. ઉમાશંકર જોશી	350
ઉત્તર રામચરિત્ર (સંસ્કૃત પદ્યનાટક)	કાલીદાસ, અનુ. ઉમાશંકર જોશી	350
સાગરના છેપા (અંગ્રેજી એકાંકી)	અનુ. અશોક હર્ષ	72
ચંડાલિકા અને મુક્તધારા (બંગાળી)	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. અનિલા દલાલ	50
ચિત્રાંગદા (બંગાળી પદ્યનાટક)	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. નિરંજન ભગત	300
જેણે લાહોર નથી જોયું એ જન્મ્યો જ નથી (ઉર્દૂ)	અસગર વજાહત, અનુ. શરીફ વીજળીવાળા	125

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

ફોન : 079-22144663, 09227044777

email : goorjar@yahoo.com website : www.gurjar.biz

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

વાર્તાસંગ્રહો

રાઘવજી માધડ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુકામ તરફ	૨૭૫.૦૦
પ્રેમનો પંથ	૨૩૦.૦૦
પ્રેમ પછી (ધુમ્મસ શ્રેણી-૩)	૨૩૦.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૨)	૧૮૫.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૧)	૧૮૦.૦૦

હરીશ નાગ્રેયા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એક ક્ષણનો ઉન્માદ	૧૩૫.૦૦
હેલો, સૂર્યા!	૧૦૫.૦૦
અને છતાં પણ	૧૦૨.૦૦

પ્રવીણ ગઢવી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આભડછેટના ઓછાયા	૨૨૫.૦૦
છન્નરૂપ	૨૧૦.૦૦
સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય	૧૧૦.૦૦

રાધેશ્યામ શર્મા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	૧૭૦.૦૦
ઘટનાલોક	૮૦.૦૦
ફલાવરવાઝ	૨૦૦.૦૦

<u>જય ગજજર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાબરને કાંઠે	૧૫૫.૦૦
શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ	૧૧૫.૦૦
<u>રાજેન્દ્ર પટેલ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અધૂરી શોધ	૫૫.૦૦
જુઈની સુગંધ	૭૫.૦૦
<u>કનુ આચાર્ય</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પિયાલો	૧૩૦.૦૦
ગાંધીનો દીકરો થા મા	૧૨૫.૦૦
આંતર-બાહ્ય	૧૦૫.૦૦
<u>પ્રાણજીવન મહેતા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રા. વિધાન	૧૦૫.૦૦
પ્રા. કથિત	૧૦૫.૦૦
<u>રમેશ શાહ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વાર્તાપચીસી	૭૫.૦૦
અચલ	૨૭.૦૦
<u>મહેશ યાજ્ઞિક</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મહેશ યાજ્ઞિકની ૫૧ વાર્તાઓ	૩૬૫.૦૦
મહેશ યાજ્ઞિકની ૫૦ વાર્તાઓ	૩૭૫.૦૦
કથા સરિતા મહેશ યાજ્ઞિકની ૪૦ વાર્તાઓ	૩૪૦.૦૦
કથા સરિતા મહેશ યાજ્ઞિકની ૩૫ વાર્તાઓ	૩૪૦.૦૦
મહેશ યાજ્ઞિકની ૨૬ વાર્તાઓ	૨૯૫.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	100
ઉપરવાસ કથાત્રયીનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	700
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	150
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		350
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	180
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	250
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુઠ્ઠી આસમાન (The Great Expectationનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
મનનું માણસ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા		100

ભારતીય ખગોળના સહુથી પ્રાચીન ખગોળગ્રંથ 'વેદાંત-જ્યોતિષ'નો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ની આસપાસનો માનવામાં આવે છે. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ કાલગણનાનો જણાય છે. ગણિતની મદદથી માત્ર સૂર્ય, ચંદ્ર તથા સીતાવીસ નક્ષત્રો પર જ તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વૈદિકકાળમાં અને તે પછીની લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી પ્રાચીન ભારતમાં ચાંદ્ર-નક્ષત્ર વિભાજનનું જ ચલણ હતું. ભારતની જેમ, ચાંદ્ર-નક્ષત્રોનું ચલણ પ્રાચીન ચીન અને આરબ ખગોળમાં પણ જોવા મળે છે. થોડા ફેરફાર સાથે આ પદ્ધતિ પ્રાચીન મેસોપોટેમિયા, મિસર અને ઈરાનમાં પણ જોવા મળે છે.

— ડૉ. સુશ્રુત પટેલ

શૂન્યની શોધ ભારતમાં થયેલી. આર્યભટ્ટ(પહેલા)નો જન્મ કુસુમપરા (પટણા પાસે) ઈ.સ. ૪૭૬માં થયો હતો. ૨૩ વર્ષની ઉંમરે એમણે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'આર્યભટ્ટીય' લખેલો. તેમણે શૂન્યની બદલીમાં 'ટપકાં'(પોઈન્ટ)નો ઉપયોગ કરેલ છે. બ્રહ્મગુપ્તે (ઈ.સ. ૫૯૮-૬૬૮) ૩૦ વર્ષની ઉંમરે 'બ્રહ્મસ્ફૂટ સિદ્ધાંત' નામનો ગ્રંથ લખેલો. આ ગ્રંથમાં તેમણે શૂન્યનો ઉપયોગ કરેલ છે. ભારતમાં શોધાએલ અંક અને શૂન્યનો વિશ્વમાં પ્રસાર આરબ વેપારીઓ દ્વારા થયો.

— પ્રફુલ્લ બી. પારેખ

'પંચતંત્ર' કાશ્મિરમાં ૨૦૦ વર્ષ બી.સી.માં લખાયું હતું. પ્રાચીન કથાઓમાંથી ૮૪ કથાઓને થોડાક વળાંકો આપી તેમાંથી પંચતંત્ર લખાયેલું. પંચતંત્રની કથાઓનો ઉપદેશ આજના જમાનામાં પણ એટલો જ લાગુ પડે છે જેટલો એ પ્રાચીન જમાનામાં લાગુ પડતો હતો. 'પંચતંત્ર'ની બધી કથાઓ જીવનમાં શાણપણભર્યું વર્તન કરી રીતે કરવું તેના પર આધારિત છે. એનાં મૂળિયા એક ચતુર, સમજદાર અને સફળ રાજાની સત્યકથા પર આધારિત છે. પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણ ભારતમાં એક શહેર 'મહિલારોપ્ય' આવ્યું હતું. જે હાલ 'મંત્રકૂટા'ના નામથી ઓળખાય છે અને તે ગોદાવરી નદીના કિનારે આવેલ છે. આ રાજ્યોનો અમરશક્તિ નામે ખૂબ જલોકપ્રિય અને વિખ્યાત રાજા હતો.

— મૃગેશ વૈષ્ણવ

તુલસીદાસજીએ રામાયણની રચના ન કરી હોત તો વાલ્મીકિ રામાયણ સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ જરૂર સેવ્યું હોત, પરંતુ રામકથા સમાજના બધા વર્ગો સુધી ન પહોંચી હોત.

— ગુણવંત શાહ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

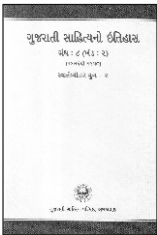
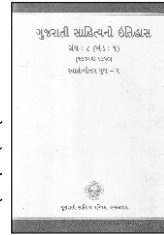
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PARAB 2021 May

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSN : 0250-9747

Pidilite

FEVICOL

बरसों से बरसों तक

years BUILDING BONDS